

**ПИРОТ:
ЖИВЕТИ У ПОГРАНИЧЈУ**

Библиотека ПОГРАНИЧЈЕ, књига двадесет и друга
Оснивач Драгољуб Б. Ђорђевић

**ПИРОТ:
ЖИВЕТИ У ПОГРАНИЧЈУ**
МОНОГРАФИЈА НАЦИОНАЛНОГ ЗНАЧАЈА

Издавачи

Машински факултет, Ниш
ЈУНИР, Ниш
Прометеј, Нови Сад

За издаваче

Др Ненад Т. Павловић
Др Драган Тодоровић
Зоран Колунџија

Рецензенти

Др Љубиша Митровић
Др Вјекослав Бутиган
Др Јован Живковић

Поговор

Др Бранимир Стојковић

Компјутерска припрема и прелом
Прометеј, Нови Сад

Штампа

Scero print, Ниш

Тираж

300

ISBN 978-86-515-1217-2 (Прометеј, Нови Сад)

Драган Тодоровић

ПИРОТ: ЖИВЕТИ У ПОГРАНИЧЈУ

Ниш и Нови Сад, 2017.

Монографија националног значаја припремљена је у оквиру пројекта 179013

**ОДРЖИВОСТ ИДЕНТИТЕТА СРБА И НАЦИОНАЛНИХ МАЂИНА У
ПОГРАНИЧНИМ ОПШТИНАМА ИСТОЧНЕ И ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ**

који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га
Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	7
1 СТОЧАРСКО ГАЗДИНСТВО „ЋИРИЋ“ ИЗ КРУПЦА	9
2 „ЖЕНИДБЕ“ ПАВЛИНЕ ЖИВКОВИЋ: СТАРОСТ У ЈЕЛОВИЦИ	27
3 ТОНИ РИСТИЋ: УЧИТЕЉ-ПУТНИК У „ПАТУЉАСТОЈ“ ШКОЛИ У ТОПЛОМ ДОЛУ	47
4 РУЖИЦА ИЛИЋ – ЋИЛИМАРКА ИЗ “ЋИЛИМГРАДА”	67
5 РАЈКО ГЛИШОВИЋ: СВЕШТЕНИК ИЗ ТЕМСКЕ	103
6 ДРАГОЉУБ ЗЛАТКОВИЋ – ЗАПИСИВАЧ ЕТНОГРАФСКОГ, ДИЈАЛЕКТОЛОШКОГ И ФОЛКЛОРИСТИЧКОГ НАСЛЕЂА ПИРОТСКОГ КРАЈА	117
7 ПИРОТСКИ ВАШАР	147
8 КУЛТУРА САХРАЊИВАЊА ПИРОТСКИХ РОМА	177
ПОГОВОР: ПОГРАНИЧЈЕ И ЗАВИЧАЈНИ ИДЕНТИТЕТ ПИРОЂАНАЦА	197
Бранимир Стојковић	
Литература	207
Индекс имена	215
Белешка о аутору	217

ПРЕДГОВОР

У научној литератури појам погранични простор односи се на „периферни систем положен до границе“. Пограничје Републике Србије чине педесет и четири општине у којима живи четвртина укупног броја становника. Статус географске периферности пограничних подручја резултирао је заузимањем позиција на маргинама друштвеног и економског развоја: готово половина од 37 најнеразвијенијих општина у Србији су пограничне. Податак звучи парадоксално, узме ли се у обзир чињеница да близина државне границе може крајње подстицајно да делује на проток робе, људи и капитала. Уместо тога, ове општине карактеришу оскудни привредни, инфраструктурни и кадровски ресурси, непостојање целовите регионалне политике, демографско пражњење и низак животни стандард становништва.

У домаћој литератури последњих се година актуелизује питање границе. Јер, као контактна зона, она актуелизује питање „другог“: потражују се разноврсне информације о животу и односима у мултиетничким и мултиконфесионалним срединама и разматрају модалитети очувања културног идентитета већинског народа и мањина. Улажу се здружени институционални напори за превазилажење тешког бремена историје и настоји да се границе између балканских народа и држава унапреде од „граница фронтова“ у „границе мостове“, подручја активних веза и интензивне међународне сарадње.

Монографија *Пирот: живети у пограничју* резултат је ауторовог научно-истраживачког ангажмана на пројекту „Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије“, који се реализује на Универзитету у Нишу – Машински факултет, уз финансијску подршку Министарства просвете, науке и технолошког развоја, под руководством проф. др Драгољуба Б. Ђорђевића.

Представља квалитативну социолошку анализу друштвеног живота у Пироту на темељу богате емпиријске грађе прикупљене током реализације разноврсних тематских истраживања. Урањањем у сведочанства мештана из урбаног језгра и руралног залеђа, као и анализом одвијања конкретних манифестација, читаоцима су представљене специфичности живота пограничног подручја пиротске општине.

Преплићући социолошке увиде, етнолошко-антрополошку аргументацију и изворне исказе казивача, представили смо: изазове газдовања напредним сточарским домаћинством; самотно тиховање старице у заосталом планинском крају; тегобе учитељевања у „патуљастој“ школи; сведочанство времешне „ћилимарке“ о вештинама и тајнама ћилимар-

ског заната; запажања служитеља божијег олтара у Темској о религијској свести и религијској пракси у пограничним парохијама; животопис ненаметљивог теренског записивача нестајућег усменог стваралаштва пиротског краја; прошлост и садашњост пиротског „панађура“ и културу сахрањивања пиротских Рома.

Осликавајући махом невеселу и бесперспективну садашњицу пиротског живља апеловали смо за повећану друштвену бригу и организованије потезе у самеравању улоге југоисточног пограничја у будућем развоју наше земље. Остаје нада да ће књига dospети и у руке креатора одрживе социјалне и економске политике Србије.

Ниш, фебруара 2017.

Аутор

СТОЧАРСКО ГАЗДИНСТВО „ЋИРИЋ“ ИЗ КРУПЦА*

О Крупцу

Највеће село у пиротској општини са око хиљаду и по становника (име изведено од латинске речи *stipularii* – *оклопници*) смештено је у његовом југоисточном делу, на обронцима Видлича и на десној обали реке Нишаве. Настанак насеља датиран је у далеку прошлост, други или трећи век нове ере, али се изглед и социјална основа данашњег села формирају након ослобођења од Турака (Стојковић 2010, 36). Успостављањем међудржавне границе између Бугарске и Србије, одлуком Берлинског конгреса, Крупац постаје *село на граници*, погранично место, са изразито националним карактеристикама (Ћирић и Живковић 1974).

Крупачко становништво одувек је примарно било оријентисано ка сточарству задружног патријархалног типа (овчарство, козарство, коњарство), па тек онда према земљорадњи, виноградарству, повртарству и воћарству, на крају и према трговини, занатству и печалбарству. Изражена традиција планинско-пашњачког сточарства у комбинацији са гајењем житарица (пшеница и кукуруз) настављена је и након Другог светског рата (Марковић Крстић 2010, 231).

„Турци су с почетком пролећа откупљивали јагњад и овнове да би их након тога на старопланинским пашњацима крајем јесени продавали по софијским и цариградским вашарима. У XIX веку као трговци најистакнутији су Црновунци, међу којима је посебно био познат Димитрије Дроз, који је боравио на Понору и Слпу и са осталим саплеменицима преузео целу трговину сиrom, маслом и качкаваљем. Они су робу продавали у Грчкој, а оданде су довозили со и тамјан (Стојковић 2010, 49).“

Изобилје пашњака и богатство воде подстицали су прераду млека у оквиру задружних бачија и организовану производњу пиротског качкаваља. Организацију бачијања у двадесетом веку преузимају задруге.

„Почетком зиме па до маја овце су држане на појатама, овчарницама, које је имало свако домаћинство. Међутим, када су дуге зиме довеле до нестанка сточне хране, стада су заједнички држана на посебним локалитетима погодним за зимску испашу, тзв. 'турлима' која су била заклоњена од јаких ветрова и мраза (Стојковић 2010, 53).“

---

* Текст (у коауторству са Драгољубом Б. Ђорђевићем) првобитно објављен у: *Породично газдинство у пограничју*, приредили Драгољуб Б. Ђорђевић и Милован Вуковић, 157–175. Ниш и Нови Сад: Машински факултет у Нишу и Прометеј, 2014.

Сточарску делатност пратила је прерада вуне, као најизраженија домаћа радиност, из чега су проистикале велике количине сукна, ћилима и других одевних артикала и предмета покућства.

Крупац је и данас снажно насеље са привредним и људским потенцијалом: постоји организована здравствена служба и осмогодишња основна школа, али и други објекти попут бензинске станице, млина, кафана и др. У самом селу постоји црква Светог Николе из 18. века, а у његовој близини и истоимени манастир.

О предмету истраживања

Предмет истраживања је монографска обрада једног породичног газдинства из села Крупац у пиротској општини, а према *Подсетнику за прикупљање грађе о породичним пољопривредним газдинствима*, израђеном под руководством др Ђуре Стевановића у београдском Заводу за проучавање села, Српском удружењу за социологију села и пољопривреде и Балканској асоцијацији за социологију села и пољопривреде.

Подсетник захтева информације о саставу и величини газдинства, члановима газдинства (према полу и старости, према школској спреми, радном статусу, приходима) и пољопривредној производњи породичних газдинстава (ратарство и повртарство, сточарство, воћарство и виноградарство).

О саговорницима

На препоруку Горана Поповића, помоћника председника пиротске општине за пољопривреду, обрели смо се у породичном газдинству Зорана Тирића из Крупаца, дугогодишњим узгајивачем стоке и прерађивачем крављег и овчијег млека. Заједно са супругом, дочекао нас је испред свог дома речима да је добро што не каснимо с доласком, с обзиром да врло брзо мора пут Димитровграда на разговоре око продаје стоке (слика 1).

Зоран Тирић рођен је 1961. године у Крупацу. Има старију сестру коју породица није занемарила: када се удајом преселила у Пирот, у мирозвоју је оставио хектар земље и пристојну новчану надокнаду.

Иако је таман започео средњошколске дане у машинској струци, Зоран се вредно подучавао кошењу и жетвеним радовима уз помоћ ручне вршалице, припремајући се да достојно наследи оца на челу породице. Одлази у армију 1980, а жени се 1984. године; већ следеће године рађа му се син првенац, годину касније и други. И сам вођен логиком да је извеснија будућност заснована на државној служби, пре но на аргатовању на земљи, запошљава се у пиротској конфекцији „Први мај“. Започиње и студије на Машинском факултету Универзитета у Нишу, заменивши их

касније Вишом машинском школом, али су обавезе на имању увек биле прече од академских. Са очевим одласком у пензију 1987. године дефинитивно везује егзистенцију за родно село и породично имање, иако формално и даље ради у конфекцијској индустрији.

Ступањем у брак са Зораном, годину дана млађа супруга Гордана беспоговорно се прихватила мукотрпног посла уздицања породичног газдинства, истовремено бринући о двоје мале деце. Родом Пироћанка, због очевог запослења у „Електронској индустрији“, живела је у Нишу све до седмог разреда основне школе, када су се доселили у Крупац. Завршила је трговачку школу и није имала никакве везе са пољопривредном. Сада су јој мужа стоке и помоћ у радионици за прераду млека свакодневне обавезе.

Имају двојицу синова, старијег Бојана и млађег Миљана. Миљан, раније упуслен као поштар, оженио се, добио шестомесечну ћеркицу и осамосталио у засебном газдинству у Крупцу, поклоњеном са родитељске стране. Започео је бизнис са прасадима. У пословање газдинства укључена су и два радника, један из самог Крупца, други из Пирота.

О породичном газдинству

Зоран нам поносно открива да његово газдинство припада првим регистрованим пољопривредним газдинствима у пиротском крају. Мајчина се фамилија одвајкада бавила овчарством; један од тројице браће, деда Бојко, одважио се на осамостаљивање и увећање иметка куповином пашњака и ливада, као и узгајањем оваца, волова и коња. Након напрасне деда Бојкове смрти маја месеца 1978. године, његов зет Градимир, Зоранов отац, окреће се државној служби и будућност везује за тадашњи пиротски индустријски гигант „Тигар“. Не напушта Крупац и имање, али занемарује сточарску производњу: задрузи у Димитровграду продаје деда Бојкову заоставштину, стадо од 130 оваца, задржавајући тек десетак грла за кућне потребе и окреће се краварству. Комбиновао је ноћне смене у друштвеном предузећу и косидбу ливада у току дана, док су жене и ситна деца подмиривали обавезе према говеђем стаду. Сена са ливада било је у изобиљу, до мере и да се продавало.

Крајем осамдесетих година прошлог века преузима од оца пензионера управљање газдинством. Стадо оваца увећава на педесетак грла, а почиње и са чувањем крмача са прасадима. Купује нов трактор, реновира бачију за испашу оваца и започиње изградњу економске зграде у сеоском дворишту. Када је број оваца премашио бројку сто, Ћирићи запошљавају пастире на појатама и започиње прераду прво крављег, а затим и овчијег млека. Преданост послу и трудбеништво одржали су их и инфлаторних деведесетих година двадесетог века: приноси од свиња и крава служили су за подмиривање трошкова, а овце су доносиле зараду која је

улагана у унапређивање пољопривредне производње на газдинству и куповину нових парцела. Поред сеоске, подигли су и две куће у Пироту. Не занемарују ни образовање деце: старијег сина усмеравају на ветерину у Свилајнцу, а млађег убацују у млекарску школу. Тако је породица обезбедила школоване сточарске произвођаче.

Како изгледа и исплати ли се сточарска производња?

Помало нескромно, Зоран за себе тврди да је најписменији крупачки пољопривредни предузетник. Не толико по свршеној школи, колико по заинтересованости за агротехничке иновације и праћењу државних мера у пољопривреди. („Ја сам уверен у то: ко издржи још две године у пољопривреди, тај може да рачуна на успех у будућности. Држава је почела да даје неке стимулације произвођачима: за четири или пет краве, ви добијете једну цабе! А ми 'оћемо са једном кравом, козом или овцом да се обогатимо! Е, не може! А овако, на два'ес' крава ја добијем чет'ри или пет цаба!“)

До сада није учествовао у расподели државних субвенција, за шта првенствено оптужује матичну службу на локалном нивоу, која је прекинула традицију уредног снабдевања пиротских пољопривредника тзв. *бар кодовима* за стоку у стајама.

„Што мени треба уматичење оваца? Зна се да Ћирић Зоран сваке године шприца овце, вади им се крв и зна се да Ћирић Зоран има стадо од 150 оваца. Има га у компјутеру, кликнеш, ево, сваки број твој, дај му тамо... Ево, иш'о сам у Врање по овнове: онај ради у врањанску 'Алфу', супруга му ради, чува овце, не музе их, то је она 'виртембир' раса, за сто оваца добива четри'сто 'иљаде динара од државе! А што ја не могу да добијем бар код за своје производе? Лепо кажем ветеринарској инспекцији: ја прерађујем млеко у оквиру регистрованог пољопривредног газдинства, задовољио сам све услове, дајте ми бар код да могу лепо да пласирам своје производе на тржишту.

А последње краве које сам купио у околину Велике Плане и Смедеревске Паланке већ су тамо биле уматичене, добио сам одговарајуће бројеве и пошто сам се обратио у министарству за помоћ кад ми се отелила једна јуница пре двадесет дана, одговорили су ми да сам закаснио са пријавом и да више не издају бројеве за стоку. Дакле, постоји велики проблем на релацији између пољопривредника произвођача и државе. Да будем искрен и поштен, лоше раде ове стручне службе.“

Зоран сада у економским просторијама чува пет крава, три женска телета за подмладак стада, три свиње товљенице (двадесет и три је већ очувао и продао) и сто и педесет оваца. Краве у штали припадају ква-

литетној немачкој „симентал“ раси, овце дају 80-100 литара млека дневно, које се прерађује у 25 килограма сира, чија је тржишна цена око 600 динара (слике 2 и 3). Заједно с два пастира, прошле године чувао је две стотине својих и четрдесет туђих оваца, уз 35 свиња за тов.

Пољопривредно газдинство Ћирића продаје јагњад и телад из сопственог сточног фонда и бави се прерадом овчијег и крављег млека. На тржиште, најпре пиротску зелену пијацу суботом, у виду готових производа износе цеђено кисело млеко са деловима паприке и бели сир у кришкама; качкаваљ производе само за кућне потребе, не смеју да га придруже постојећој понуди, јер лиценцу за његову производњу има само „Нишка млекара“.

„Моје краве дају 25 до 30 литара млека, пута три, то је 750 литара, пута пет, то је три и по тоне, лактација траје седам месеци, пута три то је двадесет и једна тона, подељено на шест, то је око три тоне и нешто сира. Имам сто и педесет оваца, нека овца даје петнаест килограма сира, то је око две и по тоне сира. То није мала производња, видите. Све се то прода на пијаци и овако приватно, пријатељима и познаницима у другим градовима. Пошто немам тај 'бар-код' не могу да своје производе понудим неком трговачком ланцу или слично. А све је лепо вакумирано и запаковано, имамо и своје налепнице, да су људи сигурни од кога купују.“

Имају осам хектара првокласних њива уз реку Нишаву, десет до петнаест хектара пашњака и ливада и додатно обрађују још пет хектара туђег земљишта у закуп. Плац са комплетно опремљеном приземном кућом (слика 4) и одвојеним економским зградама за узгој стоке и складиштење хране (слика 5) пружа се на више од две стотине квадрата. У оквиру пољопривредног домаћинства је и „млекарица“ за прераду млека (слика 6). Насупрот дворишта простире се плац са 250 квадрата економских зграда у којима су смештени комбајни за силажу и сенажу и за бербу кукуруза (заједничко власништво са ортацима из некадашњег пројекта „Река млека“) и друге прикључне машине: три трактора, плугови и друго (слика 7). Вољан је да на том простору изгради и нове производне хале. Ипак, чека да види хоће ли му се у остварењу визионарских планова прикључити сопствена деца, јер је свестан да без њихове подршке не може да реализује толике послове.

Признања за рад

Убеђен у квалитет својих производа, Зоран се никада није либио такмичења са другим посленицима у сточарству. Редово се појављивао

на годишњим окупљањима пиротских пољопривредника и бивао награђиван за своје производе (слика 8). У највеће успехе убраја прошлогодишње домете: дипломе са златним медаљама са Новосадског сајма за овчије цеђено млеко и качкаваљ од овчијег млека и признање за успешну презентацију етно производа из пиротског краја са Сајма етно хране и пића у Београду (слика 9), о чему је писала пиротска „Слобода“ (слике 10 и 11).

„А добио сам златну медаљу за овчији качкаваљ и за цеђено млеко на Новосадски сајам, освојили смо максимално сто бодова, од сви излагачи из Словеније, Хрватске и друге земље. Ако коза лаже, рог не лаже, ево извештаја у новинама. О цеђеном млеку са паприком новине су писале као о 'робној марки Србије'. На годишњим окупљањима пољопривредних произвођача из Пирота редовно добијам признања. И престао сам више да идем на сајмови, потврдио сам се ко сам и шта сам. Чак су долазили из оне емисије 'Експлозив' да сниме прилог о томе како се прави качкаваљ. И шта се десило? После неколико дана дошла ми је инспекција да ме испитује зашто производим качкаваљ! Замислите!“

Може ли држава да помогне?

Зоран сматра да држава не сагледава адекватно пиротски крај у својим развојним плановима. Комасација није никада спроведена, никакав систем за наводњавање не постоји, иако Пироћанци имају воду на само четири метра дубине.

„Бог нам је све дао, имамо сунце, плодну земљу, воду на четири метара дубине. Ја сам ове године остварио осам до десет тоне по хектару, а што не бих могао и целих шеснаест? Што морам да садим чет'ри хектара кукуруз кад могу само два, пута шеснаест тоне, то је тридесет и две тоне, за ову стоку то је сасвим довољно. Исто то важи и за луцерку и за пшеницу. Али, ништа од тога неће бити док ми сами, држава и локалне самоуправе не мотивишемо младе људе да загризу посао на селу.“

Државна би помоћ локалним мештанима добродошла и у смислу подршке афирмисању производње органске хране: на непрегледним пањацима висоравни Тепош овце се напасају лековитим биљем и пију изворску воду.

„Проблем је само један: триста шездесет и пет дана мораш да будеш око крава, оваца и свиња, људски фактор је најважнији,

а ја не могу све сам да урадим. Пастир је због воде целог лета тамо у бачију, у појати, тамо спава, тамо ја одлазим по млеко. И због тога ја тврдим да овчији сир и млеко са тог простора могу да се продају као органска храна. Стара планина обилује лековитим биљем, све је чисто, ништа се не третира хемикалијама. Само треба стимуланс за такву производњу.“

Последњих неколико година није седео скрштених руку, непрестано је настојао да побољша пољопривредно деловање и повеже вредне крупачке домаћине у напредне организационе форме. Између 2007. и 2008. године осмислио је и реализовао пројекат „Река млека“ под покровитељством једне шведске фондације. О њиховим успесима такође су писале новине у Србији (слика 12).

„Ево, између 2007. и 2008. године ја сам повезао по пет домаћина из Крупца и суседног Извора у групу и у пројекат 'Река млека', не знам да ли сте упућени, то су финансирани Швеђани. Организовали смо заједничку прераду крављег и овчијег млека, исти квалите, све вакумирано, све су нас они лепо научили како да радимо. Купили смо комбајн за силажу и сенажу. И шта се десило? Требало је да се региструјемо као правно лице, јер не можемо тек тако да се групишемо и сами прерађујемо млеко! Ма, пустите нас да радимо и да се сналазимо како знамо и умемо, немојте да нас нон-стоп саплићете! Што мора мој остарели комшија, који производи једва петнаест литара млека, да предаје своје млеко у млеку, а ови да му то не плаћају годинама, и да не може да оствари своје право чак ни на суду? Мора да се скрши тај лоби, тај Сатфорд, како се већ зове, што је купио српске млеку и сад држи монопол. А ми имамо изванредне производе, мој син је технологод, упослићу још неког, имам капацитете да произведем петсто литара млека, а сада производим тек двеста, двеста педесет литара. Дај да људи раде, 'оћу и да уђем у систем ПДВ-а, није проблем, држави да дам, што да не, она нека после одваја за школство, здравство и тако даље. Ево, нека се моја фирма зове 'Занатска радионица за прераду млека на традиционалан начин!' Не, нико нема слуша. Зашто? Из разлога да могу да купе млеко од 'Нишке млеку' и зато што то 'Нишка млеку' сада прави пиротски качкаваљ! Ало, људи, па то је ван сваке памети! Мени није јасно зашто мој син Миљан не може да производи качкаваљ. И он и снајка су инжењери прехрамбене технологије.“

Описује нам да је пре тога, 2001. године, покушао са покретањем регистроване сеоске задруге, као и са *Удружењем сточара Пирота*, али

да су надвладала махом негативна искуства у суочавању са администрацијом и бирократијом.

„Покушао сам 2001. године да створим задругу, регистровану, све, све, све. И – ништа, нисам имао с ким да кренем, деца била млада, тек се школовала. А у ту раду се не креће са неписменим овчарима, него са квалификованом радном снагом. Или, да је хтела локална самоуправа да нам купи пропале фарме, у време кад смо водили онај пројекат, где би нам сад био крај. 'Ајмо људи, да имамо осамсто, хиљаду оваца, пет-шес' пастира да се међусобно до-пуњују, то ће тако да одјекне у Србију, прва средства која се буду додељивала ми ћемо да покупимо. После ће све да буде лакше. Међутим, није било добре воље, и сад се опет сви мучимо. Покушао сам и са организовањем Удружења сточара Пирота. И кад сам видео како се ради, одма' сам побег'о. А шта се ради? Убаце се људи који имају време, који знају да пишу којекакве пројекте, направе спрегу са Заводом за пољопривреду и министарством и добију пројекат. Онда изврше пројекат и поделе међусобно паре, а ми им дођемо као покриће да уопште нешто раде. А шта треба да ради то Удружење? Ако је сушна година, да нам набави кукуруз по цени са војвођанске берзе, да уговоре продају вишка јагњаци по тржиним ценама. А не ово њихово, то је прање новца. Дај ономе коме заиста треба да даш, коме стварно треба, домаћинима који чувају стоку на својим газдинствима, а не некакве 'мангулице' и 'буше'. Овако се одбијају поштењни људи у намери да затраже помоћ, они просто не желе да се нађу у друштву некаквих превараната.“

Могу ли сељани да ураде нешто за саме себе?

Помоћ државе од пресудног је значаја, али Зоран сагледава и однос самих људи према могућности поштеног зарађивања на селу. Критикује многе своје мештане за нерад. Газдовање на сеоском домаћинству увек је исплативо, сматра Зоран.

„Ево, направил сам недавно просту рачуницу: десет до дванаест хиљада евра може да заради професионалац који зна да закоље свињу, јагње или теле. А не да се запије негде у кафани, па да га нигде нема кад ти треба. Јер Крупац има око 1800-2000 оваца, око 400 крава, Крупац је потенцијал један. Ево, ја терам месо за Ниш, то ништа није организовано, зовем људе да се укључе, они се све изговарају да им се то нешто не исплати. А мени су моје свиње давала од 55 до 58 посто употребљивости, што је изванредан резултат.“

А често му се дешава да у родном селу не може да упосли пасти-ра, коме би дао добру плату и додатно наградио на крају сезоне.

„Био је пастир из Димитровграда, погодили смо се да музе овце, дао сам му добру плату, цигарете да пуши, и он ми на крај каже да неће да музе. Морао сам да погодим другог човека да то уради. Погодба је била да буде са овцама док год могу да користе испашу, све до Митров дана и првих снегова, тако је било одвајкада. Он ми првог новембра саопштава да неће више да ради. Ја погодим трећег човека и платим га унапред, а овог првог замолим да ми се нађе на два дана око Аранђеловдана, јер овај садашњи слави ту славу. И опростим му у то име неки дуг који је имао према мени, три-четири хиљаде динара. Он дошао само један дан око славе и отишао без поздрава. А овај други, кад му прошла слава, дошао на пос'о полупијан; ево, данас га пазим да случајно не попије ракију-две и занемари обавезе. Ја му још долазим на славу, да га удовољим, да му будем гост, а остављам рођеног кума! И шта му се још десило. Повео овце у испашу и у повратку као побегле му овце у њиву од тридесет ари засађену купусом. А овца кад једном нешто згази, онда неће то више да једе. А сад је крај сезоне, нема више хране у изобиљу, ја купујем онај отпад од купуса и луцерку да их прехраним. И кад сам повисио тон док сам га критиковао што је то урадио, он оставља пастирску тољагу и каже да одлази. Како годе се окренем, ја сам матиран, не могу да функционишем.“

Уместо да се прихвате посла, многи млади људи радије се окрећу скромним социјалним давањима. Не може да себи објасни ту летаргију међу људима у напону радне снаге. Није киван на комшије Роме, којих има стотинак у селу, али посебно препознаје такво понашање међу њима.

„И још ово ћу да кажем... Држава мора да буде рестриктивна кад додељује социјалу, само тамо где треба и где не постоји други излаз, где је болест у питању и неспособност за рад. А не, он два метра човек, неће да ради, него прима социјалу. У Крупац има стотинак Цигана, ништа немам против њи', само што нико неће да ради, само вребају социјални програм. Не може то тако.“

Трезвено размишља о будућности матичног газдинства. Свестан је да без подршке синова и њихових одвојених породица не може да оствари све своје визионарске погледе. А жао би му било да све пропадне, јер је убеђен у перспективу модерне сточарске производње у Крупцу.

„Ја имам две куће у Пироту, али не желим да живим тамо. И продаћу их, шта ће ми. Мени је битно да заинтересујем своју децу да наставе овај посао, у ствари, да ми активно помогну да наставим да радим ово што сам започео. Па, чак и да још више проширимо производњу. Ако неће, то је њихова ствар, нека живе како хоће. Ја и Гордана не можемо даље да напредујемо сами. Мени су они најсигурнија помоћ, на њих једно могу са сигурношћу да се ослоним.

А лепо им објашњавам, кад би сад грунули заједно у послу, хеј, где би нам био крај! Ви живите у Пироту у две куће; као што онај упали сваког дана ауто и одлази на пос'о у 'Тигар' у Пирот, тако ви овде долазите да радите. Хајде да чувамо двеста и педесет или триста оваца, ја ћу све да координирам, знам посао и познајем ту проблематику. Упослићемо и два или три пастира, није проблем. Овде отворимо савремени објекат за два'ес' крва. Рачунао сам: кад прерадимо млеко и продамо сир, може да остаје дневно чиста зарада, кад поклопимо све трошкове, између сто и педесет и двеста евра. Па, то нема ни на Запад! Али, треба да се ради, то је неминовно. Не може само да се онако малограђански говори: он је богат, ми имамо кућу, шта ће то нама. Кућа не чини ништа, рад је најбитнији. Изгледа да моја деца немају такве видике, страх ме да не буде касно кад то једном с'вате.”

На основу вишегодишњег искуства, Зоран сматра да има рецепт како је могуће успешно живети од пољопривреде: неуморан и поштен рад, као и контролисање свих производних фаза.

„Ја сам у моју генерацију успео, знам како треба да се ради. Пољопривреда је један ланац. Гарантујем вам да бих, кад би ми неко сад дао хектар плодне земље да засадим поврће, од тога живео као лорд. На почетку је примарна производња, она ствара сировине. Сировине се даље прерађују, дорађују или пакују. Ниједна карика у том ланцу се не препушта другоме. Па ни она последња: потруди се да пласираш сам свој производ. Има сто примера где се неко обогати само тако што продаје туђе производе и туђу муку. Све треба да се добро осмисли, да се добро организује, да се обезбеде све неопходне машине и резултат мора да дође...

И још нешто: општа пљачка је настала и крађа. Он украдне данас пет кубика дрва, прода и он је господин. А ово што вам ја причам, то је озбиљан, мукотрпан и одговоран рад. Ја сам још крајем августа престао да музем овце и не правим више овчији сир. Зашто? Зато што је лоша година била, суша велика владала, а овце морају да буду у добру кондицију, да се припремају за јагњад и да лактација буде добра и следеће године. А ја морам од тог истог августа да надаље улажем и за пастира, и за лекове, за кукуруз, а тек марта почињемо да скидамо јагњад.“

Закључак

Сме ли Србија да свој развој у скорој будућности везује и за *агроиндустрију*? Сме, закључује актуелни председник Националног аграрног савета у недавном ауторском тексту у дневном листу „Политика“ (Трнавчевић 2012). Али, под претпоставком промењеног односа према пољопривредницима, тачније пружањем дугорочне и вишеструке државне помоћи преосталим домаћинима на селу. Будући подухвати започели би увећаним давањима за пољопривреду у буџету. Из тих би се средстава реално могле реализовати инвестиције у привредне гране усмерене на производњу хране, попут улагања у наводњавање, у нове машине, пластенике за поврће и расну стоку. Једнако, друштвена брига огледала би се и у подучавању земљоделца и горштака новим агротехничким мерама којима би могли да увећају приносе. Оваквим би се организованим потезима временом могло очекивати смањивање одлива садашњег сељаштва са родних огњишта и повратак младих генерација школованих пољопривредника на запарложење њиве и планинске пашњаке. Наравно, и подстрек Зорановим синовима да вежу своју будућност за родно село и не одустану од даљег уздизања пољопривредног газдинства „Ћирић“.

Фотографије

Слика 1. Зоран и Гордана Тирић

Слика 2. Бокс са кравима

Слика 3. Бокс са овцама

Слика 4. Двориште са кућом за становање

Слика 5. Економске зграде за стоку и складиштење хране

Слика 6. Радионица за прераду крављег и овчијег млека

Слика 7. Плац са за смештај механизације

Слика 8. Одличја са такмичења

Слика 9. Златне медаље са Новосадског сајма и Сајма етно хране и пића у Београду

Слика 10. Насловница из пиротске „Слободе“ (4. децембар 2010)

Слика 11. Текст из пиротске „Слободе“ (16. април 2011, стр. 5)

Слика 12. Текст из београдског „Press“-а о крупачком пројекту „Река млека“ (24. јануар 2011, стр. 14-15)

О старости у Србији, посебно на српском селу

Феномен старења становништва постао је лични, породични и друштвени проблем савременог света. На нивоу националних влада осмишљавају се решења проблема сиромаштва и социјалне искључености старијег дела популације, као и развој услуга дугорочне бриге за старе у локалној заједници и обезбеђења сигурне старости. Иако се усвајањем система законских решења и стратегија о старима трага за најповољнијим институционалним и ванинституционалним облицима заштите, Србију у овом погледу карактерише непостојање механизма гаранције адекватног нивоа животног стандарда људима тзв. трећег животног доба (Кнежић и Видановић 2011). Иако становништво наше земље, без Косова и Метохије, спада међу најстарије на свету (Вуковић 2010; Никитовић 2006), о последицама демографског старења, потребама остарелих и активном старењу недовољно се пише (Marković Krstić 2011; Rašević 2010b; Маричић 2010; Vobić 2007-2008; Јанковић 2007) и површно медијски извештава (Милошевић Радуловић 2011; Simeunović Vajić i Marić 2011). Са друге стране, социјалне перцепције старијих људи и старости препуне су клишеа и стереотипа (Milankov 2011; Komatina 2003).

Старење у Србији последица је смањења стопе смртности становништва, али и константног пада нивоа рађања, док у основне проблеме популације старијих лица спадају сиромаштво, слаба институционална и инструментална подршка (Рашевић 2010а). Процењује се да има око 400.000 људи старијих од 65 година који немају пензију и живе од дарезљивости рођака, комшија и пријатеља, док у најдубљој беди живи око 100.000 старијих оса који немају било какав извор новца. Сиромаштво је израженије међу старачким домаћинствима у руралним подручјима него у граду, а у основне његове узроке убрајају се слаб обухват становништва из пољопривреде пензијским системом, ниске пензије из фонда земљорадника и снижена продуктивност старијих лица у пољопривреди, што је утицало на низак доходак оних који нису обухваћени социјалним давањима (Мијатовић 2003, 235). Свега је 180.000 сеоских корисника пољопривредних пензија које просечно износе 8.000 дин.

Нова власт на републичкој политичкој сцени, у дефинисању аграрне политике и расправама о повећању аграрног буџета, дотакла се мера и фондова за помоћ развоју сточарства, воћарства и ратарства. Природно

---

* Текст (у коауторству са Драгољубом Б. Ђорђевићем) првобитно објављен у: *Старији људи у пограничју*, приредиле Лела Милошевић Радуловић, Јасмина Петровић и Ивана Илић Крстић, 161–186. Ниш и Београд: Машински факултет у Нишу и Службени гласник, 2013.

су се наметнула питања: 1. субјеката будућих улагања, ако се зна да је око четвртине од укупно 4.600 српских села на ивици изумирања, да ће још трећина нестати у наредних петнаест година, те да више од две трећине руралних домаћинстава нема власника или пољопривредника који активно обрађује земљу, као и 2. тегоба хиљада усамљених и заборављених, махом двочланих или једночланих, старачких домаћинстава у забаченим и напуштеним селима. У Србији је педесет хиљада напуштених, а сто педесет хиљада привремено ненасељених сеоских кућа; у преосталим, седамдесето- и осамдесетогодишњацима у гуњевима и гуменим опанцима на располагању су једино прашњави путеви којима нико не долази. Одсечена од света, посебно планинска села живе средњовековним приликама у коло-салној социјалној, здравственој, културној и комуналној беди.

Демографска и ресурсна девастација одлика је планинско-брдског подручја пиротске општине на југоистоку земље. У директној корелацији стоје механичким приливом умножене приградске средине (Пољска Ржана, Гњилан, Бериловац, Извор или Барје Чифлик) и до границе егзодуса доведена старачка домаћинства у планинским крајевима (Горња Планиница, Орља, Базовик, Добро До) (Матић 2009). Сеоски остарели подно обронака Старе планине ослањали су се на традиционалне облике социјалне организације: породичну и уже-групну (комшијску и међугенерацијску) солидарност. Посебно милосрдан однос сродства и суседства владао је према самцима, које је обично каква трагедија доводила у усамљеничку позицију. Положај данашњих најстаријих житеља заселака и махала изузетно је тежак: проредило је испомагање суседничких група бременитих годинама и отањелих ресурса, пресахла повремена сродничка солидарност из града. Не рачунајући ни на социјалну и здравствену помоћ државе, препуштени су сопственим злехудим судбинама и ђудима планинског окружења. У раду извештавамо управо о таквој једној пиротској сторији, немоћној и напуштеној седамдесеттргодишњој старици Павлини Живковић из Јеловице, села на самој српско-бугарској граници.

Претходне напомене

Образложивши у кратким цртама природу пројектног задатка, почетком августа смо се обратили на електронску адресу председника општине Пирот за помоћ у проналажењу одговарајућег саговорника из неког од пиротских села, спремног да драговољно проговори о проживљеном искуству и тегобама самотне свакодневице. Десетак дана касније, одговорила је *Љиљана Петковић*, шеф одсека за образовање, културу и информисање Одељења за ванпривредне делатности општинске управе Пирот, повезавши нас са запосленима у пиротском Центру за социјални рад. Његова директорица, дефектолог *Марија Васић*, са пажњом је још једном одслушала детаље о истраживању живота старијих људи у пограничју и

обећала да ће ангажовати службу у налажењу пригодне особе из њихове богате евиденције. Колико сутра, позвани смо да на лицу места прегледамо неколико картона из архиве, чији су власници у телефонском контакту потврдили жељу за интервјуом. Сви су они имали живе потомке који су их колико-толико посећивали и надгледали њихово самавање на породичним огњиштима.

Марија Васић је затим понудила да кренемо са Службом за одрасла и старија лица у теренску посету управо пријављеном случају из Јеловице, планинског села удаљеног тридесетак километара од општинског центра. Старица Павлине Живковић се, услед немогућности да се на другачији начин носи са недаћама самачког бивствовања, одлучила да Центру понуди кућу и са окућницом у замену за смештај у неком од старачких домова у њиховој надлежности. У таквим ситуацијама они су у обавези да посете сеоски дом и процене наводе из захтева. У тренутку смо прихватили понуду и заказали покрет за рано сутрашње јутро. Друштво су нам правили својим послом *Валентина-Вања Ћатовић*, дипломирани социјални радник, водитељ случајева у поменутој служби и *Сретен Савов*, члан Општинског већа општине Пирот и, много важније, човек поникао из крајева некадашњег Височког среза, коме територијално припада и Павлинино село.

Сеоска инфраструктура и капацитети

Јеловица припада старијим насељима пиротског краја, о чему сведочи непромењени назив села још из докумената из периода од средине XV завршно с првом деценијом XVII века. Одликује је сточарско-ратарска производња и натполовични удео аграрног становништва. Некада су јеловичким атаром биле разасуте сточарске летње колибе, „појате“, а мештани су од давнина били познати и по вештини израде предмета од дрва (залупци, држаља, косила), лучарењу и смоларењу (Стојковић 2010, 24, 37, 54). Село је смештено 33 км североисточно од Пирота на масивима Старе планине, у долини Јеловичке реке и на територији Парка природе, на надморској висини од 750 м; заједно са још шест села припада месној управи Височка Ржана (Брлог, Височка Ржана, Дојкинци, Јеловица, Росомач, Рсовци и Славиње).¹ Последње је насеље према граници с Бугарском.

Шест километра изнад села налази се природни резерват букове шуме и ловне дивљачи, познат под именом *Широке Луке*, заједно са ло-

---

¹ Све до 1965. године у Височкој Ржани радила је касарна Треће чете 48. граничног батаљона војске ЈНА. Постојала је станица милиције, здравствена амбуланта, ветеринарска служба, земљорадничка задруга, осморазредна школа, пошта, библиотека и месна канцеларија. Данас су све активности замрле.

вачким домом ЈП „Србија шуме“. Километар и по испред улаза у село смештен је природни феномен Јеловичко Врело, у сливовима Дојкиначке и Јеловачке реке, дубине преко 17 метара; својеврсна је ваздушна бања, у чијој су околини обележене стазе здравља за шетњу и два рибњака са калифорнијском пастрмком. У близини је и манастир Св. Богородице из осамнаестог века (*Program promocije i razvoja turizma opštine Pirot*, <http://www.topirot.com>).

Табела 1

Кретање броја становника у Јеловици (према пописима између 1948. и 2011.)

Год.	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011.
Број ст.	454	450	571	399	250	182	113	88

Табела 2

Кретање броја домаћинстава у Јеловици (према пописима између 1948. и 2011.)

Год.	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011.
Број ст.	76	76	173	84	69	64	56	51

На путу застајемо у Височкој Ржани, једној од две месне канцеларије насеља Горњег Висока. У сада већ оронулој, а некада на дику и понос Ржанчана, двоспратној вишенаменској згради ординира доктор Александар Златковић. У здравственој станици похрањени су здравствени картони свих становника околних села; једном недељно доктор уредно обилази слабо покретне чланове, бринући о њиховом, годинама и болестима, оронулом здрављу. Чим смо споменули Павлинино име и повод путовања у Јеловницу, намрштио се, одмахнуо главом и гласно прозборио: „Добро да је још жива“. Сазнајемо да је марта месеца 2006. године имала тежак мождани удар са крварењем у мозгу и оку и, као последицу, одузетост десне стране тела са спасичном парализом. Неспособна је за самостални рад. Уредно пије лекове, додаје доктор и саопштава да је из њему непознатих разлога више пута до сада одбијана у захтевима за остваривање права на туђу негу и помоћ. Радница Центра за социјални рад упознала је доктора са детаљима процедуре смештаја у старачки дом, те прегледима које би Павлина изнова морала да обави и прикупи неопходну лекарску документацију, након чега смо наставили пут ка циљаном одредишту.

Солидним, кривудаџним асфалтним путем ушли смо у Јеловицу, након сат времена лагане вожње аутомобилом. Иако је напољу владало пријатно летње пре подне, на улицама није било никог кога бисмо упитали за локацију траженог домаћинства. Обрели смо се у центру села, фор-

мираном око камене, па бетоном пресвучене, ћуприје која премошћује неуређено корито бистре Јеловичке реке (слика 1). Пред самим скретањем посађена је на постаменту мермерна плоча са именима погинулих сељана у Другом светском рату, док је с друге стране озидана чесма с пијаћом водом. Једна покрај друге, нижу се у наставку *продавница мешовите робе* коју периодично снабдева основним потрештинама и ставља на располагање старијим мушкарцима за играње шаха и таблића Бора из Височке Ржане² и разрушена зграда негдашњег *задружног дома* у коме су се претходних деценија збивале културне манифестације и гледао телевизијски програм на заједничком телевизијском пријемнику. Уредно наслгане гајбе с празним пивским боцама једини су сведоци ретких повода да се слави у јеловичким домовима.

У селу још увек функционише и четворогодишња основна школа с двојцом ђака, Стефаном и Вукашином, смештена на крају Јеловице, на Караули. У годинама које долазе учитељица ће моћи да рачуна и на Огњена и Николу, сада предшколцима. Најмлађа је породица Васић, Горица и њен супруг Зоран, затим домаћинство Саше Игића; једина Ромкиња у селу у међувремену је сишла у град, а на тај се корак припрема и млађа самохрана мајка. Иако најсвежије пописне информације говоре о 88 пописаних становника, упућенији локалци сведоче да их је тренутно свега 69 на броју. Та цифра једино нарасте на 150 до 200 душа у летње дане, када пристигну потомци и родбина у посету својима да искористе одмор и понешто ураде на имањима. У центру села сместила се и црква Св. Тројице из 19. века, под јурисдикцијом је цркве Пресвете Богородице у Височкој Ржани. На Свету се Тројицу, која је покретни празник и слави се маја или јуна месеца, одвијају и сеоске литије. Донедавно оронула, чак склона урушавању, црква се сада реновира скромним прилозима мештана за грађевински материјал. Мајсторе је о свом трошку довела и ангажовала натурализована Топличанка Весна Пејчић, позната по својој заузетости за одржавање у функцији свих капацитета који доприносе опстанку села. Попа са сталним смештајем у Јеловици, задуженог да бдије над верским, али и световним потребама пастве, нема, што додатно сведочи о заинтересованости православног свештенства за деловање у планинским забитима.

---

² На Бору смо управо наишли за време кратког боравка у ржаначкој амбуланти. Поздравно нас је, објаснио како је већ затворио продавницу у Јеловици и да чека да неко наиђе и одвезе га у Пирот. За Павлину зна, каже да је с времена на време обиђе и однесе јој хлеб.

Квалитет стамбеног простора и опремљеност домаћинства

Тик уз тако формирано мање проширење око моста у сеоском центру вијуга сокак од набијене земље и ситног камења за који нам је домаћица у послу испред прве капије потврдила да завршава у Павлинином дворишту. Ради се, у ствари, о засеоку који формирају четири куће. Први јој је комшија Јован Живковић, има већ 87 година и живи такође сам. Ни у следећа два дома ситуација није боља: Бранко и Летица у првом, као и Нада Марковић у другом, препуштени су једно другом. Од Павлине се разликују само по томе што нису шлогирали. Отварајући улаз од дрвених тараба ступамо у полусасушеном травом обрасло и пространо двориште; некакав се ред, ипак, наслућује. Са десне стране, дрворед састављен од четири млада јабукова стабла завршава покрај чесме са каменим коритом и пијаћом водом из сеоског водовода (слика 2). Ту је и летња кухиња у којој се током лета завршавају све дневне потребе и обавезе: озидана и наткривена просторијица са „смедеревцем“, два треношца и мандрацем са жичаним језгром, да се предахне без потребе за улажењем у кућу. Преко пута, уз јужни зид куће, наслагане цепанице за одбрану од планинске хладноће. Сасвим у крај плаца, растињем скривен од погледа, од тугле склепан пољски ве-це.

Двориштем доминира у бело окречена и црепом покривена породична зграда, подигнута давне 1959. године. Има приземља, спрат и таван. Павлина нам у каснијем разговору обелодањује да отац није штедео у градњи, али и да је много зноја проливено за њено уздизање:

„... Ја сам секла за кућу ту гредете, од једну страну ја, од једну страну башта ми, била сам млада. Тија камењи били су доле на улаз. Све смо наруке сас' башту пренели, мајстори кажу: овакво девојче нисмо видели да ради тол'ко! Ја сам била 72 кила тешка, све сам то сама радила. Кућа је била 12 метра дугачка, 5 широка. Ма, мој башта бил' глуп, он ју направил' овал'ку, требало да буде приземна. Али, били смо млади, мислили смо 'ће 'уватимо Бога! Е, тако! Е, сад нема, сад да дође да види како се мучим.“

Прављена је „на диреци“, од дрвених дасака и блата, са земљаним подовима. Само спрат, међутим, док је основица сазидана у целости од камена. Нема уведено воду, ни изграђено купатило, само спроведено трофазну струју. У приземљу су две собе. У централној одаји, са видно оскудним намештајем и линолеумом застртим подом, већи део дана проводи бака Павлина (слика 3). Смештен уз прозорско окно од једнослојног стакла, њоме доминира развучен расходован тросед, спреда подупрт дрвеним облицама, додатно обложен сунђером и застрт старинском чергом и одслужелим ћебадима. Преко је, нехајно одгурнута у страну, слојевита

покривка за спавање од новије ћебади. Изнад узглавља са два јастука, прибијен уз зид са отвором за ћунак, посађен доброизгледајући „смедеревац“: на њему Павлина тешком муком кадкад себи нешто зготиви и убацује у малено ложиште дрва кад зима загуди и снег завеје авлију. Поред шпорета, склепан низак сточић и у зид ушрафљена приручна сталажа: на њој хемијска оловка, блокчић са телефонским бројевима, пресавијени папири са успутним белешкама, сат и ручна лампа; на столу три деченије стар механички телефон. Уз такође старински „ободин“, модел од пре пола века са расклиматаним вратима, али уредно покривен чистом крпом, једини су апарати којима старица располаже (слика 4). Истини за вољу, и телевизор је доскора био у просторији, али га је поклонила комшики Ромкињи.³ Ни остало покућство није бројно, како количином, тако и разноврсношћу. На од земље одигнутој сталажици неколико чаша за воду и мањих за ракију, две-три виљушке и кашике, велики чајник, посуда са поклопцем, метална чинија и пластичне флаше различитих текућина. Изнад фрижидера, под утицајем града на селу прихваћена, „куварица“ са карактеристичним натписом: „Мој муж не треба да моли. Сама му ја скувам оно што он воли“. На ексеру изнад, репродукција Богоридице са малим Исусом у наручју. Уочавамо и, наређане једну поред друге, стаклом урамљене старинске фотографије драгих особа. Седењу су намењене три ручно направљене столице са наслоном, две хоклице без наслона и подужа клупа. Друга просторија у приземљу, у коју се улази из прве, јесте издвојена тзв. спаваћа соба. Посебно се не загрева, под је делимично препокривен старим поњавама и бака Павлине је дуго већ не користи. Скромно је опремљена: у углу је мадрац са жичаним језгром са постељином, једна столица и витрина са разглављеним вратанцима.

На спрату, до кога се стиже степеницама од камених плоча са импровизованом оградом од тараба, три су одвојене просторије. У средишњој само столњакком застрт сто и расклопљен кревет, покривен чергом. На поду једна велика поњава испред кревета, те давно истекли календар на зиду. Лево од ње, тзв. гостинска соба: закључујемо према разнобојним подним покривкама, ручно изатканим ћилимом на кревету, индустријском завесом на прозору и жућкастим лустером-куглом на плафону. Ту је и карактеристичан зеленкасто-бели креденац са стакленим преградама, обично намењен одлагању неупотребљене стакларије и вишка посуђа. Уз њега, на поду, радио-касетофон марке „грундиг“. Десно је соба која сада служи као остава, са једним избијеним стаклом. На тик изнад неравног земљаног пода уздигнутим дрвеним фоснама поређане,

---

³ Наиме, иако уредно искључен, једне ноћи је из његовог правца нешто страшно пукло и ушлашило Павлину. Решила је да га више не укључује у струју и већ сутрадан позвала Ромкињу из даљег комшилука да га носи и ради са њим шта хоће.

по поду неуредно разбацане или о ексере на зидовима закачене свакојакве ствари, некада стално у употреби: кантар са гвозденом куглом, шерпа од тридесет литара, оплетени стаклени балони за ракију, емајлирана канта за маст са поклопцем и канта за преношење млека, празне тегле и стаклене флаше, бакрени крчаг, преслица са вретеном, чунак и гребен за рад на разбоју, аван за туцање паприке, дрвени ковчег са одлагање девојачке спреме... (слика 5). Директно испод ње читавом површином простирао се подрум, са замандаљеним масивним вратима и каменим зидовима. Бурад за ракију и винске бачве давно су се расушиле и није вредело трагати за загубљеним кључем. Да је у овом сеоском газдинству некада врвело од активности сведочи одвојена просторија за чување стоке, најпре крава, коза и оваца, као и ситне перади. У годинама иза Павлинине здравствене незгоде све је то распродато за болничку негу и лекове. Остали су градина и шуме, али њих ионако нема ко да обделава у Јеловици.

„Ти да погледаш та имања, какве врлétине, све се то косíло и пластíло, сад нема ништа по ливáде. Ево сад, ту изнад кућу, има две некóсене ливáде, али цабе, нема куј' да кóси! Знаш да сам ја самá косíла и косúту кова́ла?“

Социо-демографска обележја испитанице

И не прекорачивши кућни праг, још са камених степеница учили смо скрушену појаву Павлине Живковић. Склопљених руку на коленима, уперила је проницљив поглед у очекиване госте. На хоклици покрај ње затекла се млађана Биљана Пејчић, комшика са другог краја села (слика 6).⁴ Изненадила нас је старичина опрема, упркос спољашњој жеги: зимски џемпер дугих рукава, преко њега два ручно плетена прслука и један индустријске производње, три броја већи доњи део тренерица од пунијег памука, гумени опанци навучени преко дебелих чарапа, коса забрађена тамном марамом. Као да ју је ту неко посадио у време јануарских падавина и рекао да се не помера!

Тек што смо добар дан пожелели и прихватили се понуђених столица, Павлина је проговарила снажним, али због недостатка зуба, не и сасвим разговетним гласом:

„Ево, шес' године како ме ударíо шлог... Само ме много држáло што сам много радéла, да сам се развивáла, инáче, да нисам мрдáла, не би претéкла... Доктори се надáли да ћу умрем, петнáес' дана сам лежáла у болницу, од сто и два'ес' само један остане жив... Ја сам имáла много јако срце, јака сам била, добро сам се хранíла.“

---

⁴ О Биљаниној улози у Павлинином самовању више у делу о суседским односима.

Валентина вади бележницу и записује бакине генералије из личне карте и уредно оверене здравствене књижице. Рођена у Јеловици 12. јула 1939. године, на Петровдан, од оца Јеремије Живковића (умро 1979. године) и мајке Драге Живковић (умрла 1989. године). Завршила четири разреда основне школе. Има рођену сестру Наду (Златковић), годиште 1944, пензионерка, некада удатој у суседној Росомачи, сада са пребивалиштем у Кикинди. Изродила сина јединца Савић Братислава, рођеног 1961. године. Након постављеног питања о брачном статусу, разговор креће сасвим неуобичајеним током, лагано разоткривајући животну причу времешне старице. У трену нам се намеће (не)исправна паралела са женским ликом из старијег домаћег филма *Вирџина*, осуђеном да до краја овоземаљског живота невољно извршава оковима традиције наметнуту улогу.

„Несам се удавала, ја сам *зѐтена*, да ви кажем, трипут! Онџи си сами дођу. Гладни, мршави, болни... И овај последњи дошао сам, умрла му жена, тамо му омрзло да седџ сам. Кад се разболе, ја сам га чувала чет'ри године болна, после га ћерке његове одвеле, чувале га годину док није умрџ. Сас' једну ову здраву руку сам га прала, и једџе, све, његове ћерке уопште нису долазиле.“

Павлина никада није напустила родни дом; наместо удаје у туђу кућу, на породичну груду привијала је мужеве. Први се звао Станко Савић, њему се једино пред матичарем заветовала, остали су скупа 18 месеци (између 1960. и 1961. године). Од њега јој је син јединац. Са другим супругом, такође Станком, живела је у заједници три-четири године; заправо, сам је дошао у кућу, одлазио и враћао се, па једном престао са тим. Са трећим партнером провела је пуне 32 године, звао се Петровић Василије, преминуо је 2011. године (слика 7).

„Он је био много бистар, ал' је био болестан, а ја то нисам знала, имао је епилепсију. Иде, иде и само падне, а ја му кажем: 'Ти си пијан'. 'Не, не, не...', одговара он и у моменат се диза... Ми смо живџли добро, и поштували смо се. Сиромашни смо билџ, мучџли смо се, све смо стварали, а кад смо створџли, ми смо се растали... Али, само деца његова безобразна су испала, могли су да нас чувају, и нас и њега. Они нису 'тели, и тако. Е, после су тражџли део, од тога што је седео те године, а он је рекао: 'Не смеће да се појављујете и да тражите ништа, ви сте мене одвели!' И нису ништа тражџли... А ништа нису направџли. Он живџо тако два, три месџца, па се после умрџо у пелене, и чували га годину д'на, и он је брзо умрџ.“

Василијево потомство броји три кћери и сина. Ћерке су одвеле оца из Павлине куће пред сам крај живота, како не би морале да поред

њега болесног надгледају и њено здравствено стање. (Василије је протествовао, према Павлининим речима, тражио да остане са женом с којом је провео заједно дуже од три деценије: „Павлина ме не искара, ви ме одводите, чувајте и њу и мене двата заједно.“) Забранивши јој да крене са невенчаним супругом, речима да ће је избацити из куће, вратили су га у суседно Дојкинце, одакле му је порекло; тамо је скончао следеће године.

Због свега што јој се десило у животу, Павлина је кивна на сопствене родитеље, најпре оца.

„Терали су ме људи да идем на туђи дом, али башта ме није пуштало. Ама, нису ми дали пошто неј' имал' мушка деца. После су долазили и други подобри, ја нисам тела, да ли ће ме воде само да чувам деца без родитеља, и сам се заклела, нећу се више удајем и готово... После овај што седел' гоца године, као да су ме омацосале неке бабичке од туја, нисам требала ни њега да га узимам. Шта ћу да га узимам сас' чет'ри деца! Видела сам што је лош, али сам решила да влачим док можем, и тако је испало... Срам ме било да га манем, по трећи пут.“

„То ме натерао родитељ: немој да идеш, куде идеш ти, там' и ја. Млађи зет дошал', не седј му се, отуда си. И ови други двојца не сју' тели да работе, дошли на туђи дом, њи' Бог напустио, и тако... Родитељи ме натерали да се мучим овако, јер нису ме пустили на туђи дом! И ја сам сама остала, да се сад мучим у старе године...“

Специјалан однос Павлина гаји и према Братиславу. Очекивали смо пуно топлих речи и родитељских похвала, исказаног разумевања за тешко бреме обавеза са којима се суочавају потомци у савремености. Сачекала нас је, напротив, равнодушност, нећемо погрешити ни ако констатијемо изостанак било каквих емоција према њему. Убрзо сазнајемо и због чега. Са очевим презименом, син данас живи у стану у Димитровграду. Село је коначно напустио по завршетку грађевинске школе, радио је као машиновођа на железници, а последњих година обавља стражарске послове. Ожењен је Славицом, имају малолетног сина Марка, средњошколца у железничком интернату у Београду, трећа је година, добар ученик. (Унук је као детенце свраћао у бакино двориште на сат-два, сада га школске обавезе и у томе спутавају.) Братислав ретко обилази болесну мајку, тек једном или два пута годишње. И сам је психички болесник, преживео је стрес на радном месту и од тада пије лекове за смирење. Последњи пут гостовала је у његовом стану на неколико дана непосредно након доживљеног шлога, ради лекарских прегледа у Пироту. Ни телефоном се одавно нису чули.

„Кућету смо правили 1959, ја сам се 1960. оженула, 1961. сам се раженила, Братислав ми се тад родио, био је три месеца, овај си отишао. Ја сам остала, чувала имање, гледала, и тако... Дете се исколувало, имао вољу, за четри године завршио за грађевинца... После отишао у Београд и завршио за машиновођу, пет године возио свуде редом, свуда га лепо дочекају. Али, после га увати лоше друштво, отиду по кафану да пију... И једном отиђну некуд да краду гориво, он им бил стражар, врљи цигару, оно се запали гориво, он преко пламен прелети, добро да је жив остало! И отад се пореметио, ако не пије лекови за смирење, лоше.“⁵

„Била сам везана за њега раније, сад нисам... Сад си гледам себе. Па, моја снаја још није дошла да ме опере, ако сам ја болна! Сад је ту, у Славиње, при мајћу си седу, па јој кажем: 'Па, што не дођеш да ме видиш?' Она одговара: 'Па, мајћу да си чувам.' А ја кажем: 'Па, Браца нема ли мајку?' 'Е, па он неће!' Добро, онда, и ја сам се смирила, попијем лекове, и тако.“

Начини приходавања, здравствена и социјална заштита, квалитет свакидашњег живота

Павлина и Василије у заједничком животу обрађивали су земљу и чували стоку. Имали су пољопривредну пензију, а кад је Василије пао у постељу кратко су приходовали и скромна давања за туђу негу и помоћ. Сада је нашој саговорници преостала само пољопривредна пензија од 9.000 динара, коју прима у два дела. Правилно ју је расподелила, колико је то могуће, на начин да подмири дажбине према држави, купи лекове и уштеди за хлеб.

„Радели смо сељачки, орали, копали мурузу, жели, па смо врли с волови. Имали смо краве и телци, имали смо млеко и сирење, овце смо имали. Али, мужак ми био лењ, ја сам радела и за њега и за мен'. И, ете ме сад! Била сам доста радник, нисам имала мушку страну, тад сам све радела, а сад не могу ништа. (...) Овде је бил добар живот, да знаш какви су нам овде били ваздух и вода, нема боља вода од наша. Тука пролази вода, горе од изворот, то неје много далек, ту до саму чешму. Било није добро, били смо способни и млади, имали смо и за једење и за пијење, све смо стварали.“

---

⁵ Последње реченице о синовљевој судбини Павлина ми је препричала у пола гласа, Вања и Сретен су вани, обилазе двориште и разговарају о нечему са комшиком Биљаном. Пред њима је рекла само да је „пустио од живци због стрес“. Братислава је, изгледа, лоше друштво навело на ризично понашање које се у једном тренутку завршило несрећом. Посао стражара на железничкој станици пре звучи као болећивост садашње управе димитровградске возне постаје према сопственом раднику, ситуација која се преко ноћи може променити очекиваним реорганизацијама и сменама руководећих органа.

„Сад ће ми наплáте од први дел' струјуту и телефóнот, око две, две и по 'иљаде. Са оне остале паре купим лекове, лекове плаћам по 'иљадарку, и тако. Е, после, кад примим ону дрúту пензију, сас' њу се издржавам док не добијем следећу пензију.“

До скоро је могла да сама залoжи шпорет и себи нешто скува, сада све теже: када је укочи десна страна тела, практично не може да се помери из кревета. Једина веза са светом је телефон. Гладна и напуштена у потпуности никад није била, али се стигло до тачке кад више не може да опстаје сама. Није пробирач у јелу, прихвата све што јој се понуди. Мада, према сопственом опису, оброци су јој „као у врапче“.

„Не могу да си скувам, не могу да се оперем... Пасуљ не једем, и купус, иначе, остало једем. Кад ми неко напуни паприке, кад зеље, чорбицу, месце...“

Од самопослуживања по собичку већа јој је мука неминовност да напусти затворени простор. Ако ни због чега другог, оно макар због одласка у пољски нужник на самом крају дворишта. По лепом времену одважи се и на шетњу до чесме покрај летње кухиње. Но, само за видела и уз много пажње, јер посрне ли, без туђе помоћи не успева да се сама усправи и врати у сигурност собе. А зими би тако по читав дан могла да остане у сметовима, не наиђе ли когод да је обиђе.

„Шетам до чешмúту, али само док сунце греје, а зајде ли сунце и паднем ли, нема кој' да ме види, има да лежим целúту ноћ у двориште... Зими од снéгот не могу да си отворим вратáта да слéгнем за дрва у двориште. А искóчим на вратата, а стúпим на снега, клизнем се, 'оћу да паднем, не могу сама више да живим...“

„Не памтим кад сам излégла на спрат, плашим се ће ми се ногáта укочи, па не могу да идем. Ће паднем да се убијем, па после 'ће легнем у место, још горе да буде. Сад излэзем у двор да се прошетам; проóди ли сунце, ја улазим у собу и се затварам и више не излазим. Седúм док поседúм, док се не стáвни. У чет'ри стене се затвориш, немаш с' кога да причаш, водúту си нанесем ту одú чесмúцу, влашу по влашу, а кад неко дóјде, донесé ми и водúту.“

Показује нам Павлина и плетену рукавицу за десну шаку, поремећених функција након преживљеног можданог удара. Када се на њу ослони, запрети опасност да испадне штап из онемоћале руке; овако, плетиво задржи тојагу да одмах не склизне.

Кућна нега не ступа у Јеловицу. Као што смо то напоменули на почетку приче, једном недељно међу сељане зађе доктор Аца из Ржане,

обиђе познате пацијенте како би им донео нове количине лекова или ударио инјекцију. Понекад залута болнички ауто у акцији мерења притиска.

Бесперспективност је зацарила Јеловицом, биолошки сат откуцава последње откуцаје најстаријим сељанима, а најмлађи се селе у Пирот. Искра се живота зажари једино у доба годишњих одмора и ђачких ферија, када потомци и даља родбина у већем броју наврате да посвршавају неопходна посла и поздраве најближе. Замолили смо саговорницу да укратко упореди друштвени живот у селу са ближом и даљом прошлошћу и врати се у сећањима на збивања у којима је активно учествовала.

„Имáше и људи, они сад помрѐше, нестáдоше. Двор је био пун цел' дан, ал' помрѐше пет-шес' мужи и жене, сад нема нíког... Имало је доста људи, дођу ту, седимо, причамо. Један се па и обеси!⁶... Имáло доста народ, па деца ситна, па поседѐ, па седѐнђе, па шале, игранке. Имáла је ту сала сас' телевизор, цело село се скупи да гледа телевизор. Сад нема ништа; оболѐмо, остарѐмо, једнý нáди дрýти се надвíвају. Билý смо млади, и билó је добрó све, али сад не ваља...“

Односи на нивоу суседства

Комшијска је сарадња посебна прича међу Јеловичанима. Махом старачка домаћинства исти проблеми муче, све теже сами себе надгледају, недостаје снага и воља да у туђа дворишта бацају поглед. Они у снази и мобилнији гледају своја посла. Неки, богами, за помоћ ишчекују новчану надокнаду. Павлина не употребљава превише речи хвале када збори о најближем окружењу.

„Ја сам óди осам гóдине почѐла да копам. Па, идем овчáр до дванáес', па ме смене, па идем после у школýту, такó је било ранíје. А сад млад народ не те шиша, неће да те чује, водý ти неће донесѐ!... *Кој' ти помогне, он ти и однесѐ.* Ако му дадѐш пару, он ће ти по-мóгне. Питам неког: очеш да ми купиш 'леб? Нѐкој ми купи, нѐкој неће, и тако. И то ми је беља: цаба су ти паре, кад се паре не једу, а неће ти ни назре да виде кво рабóтиш, да те обíђе, да каже: чекај, бре, комшијо, јел' имаш? Ма, не те шиша, бре, нíкој те не шмíр-гла! Ако изóкаш, он каже: кво се дереш, ја имам рабóту, ја не могу. Или, óкам телефоном некога из доњи крај да ми донесу 'леб, кад дође лебáр. Лебáрот неће ми донесѐ тýка, он донесѐ пред задругу. Пошто имам брашно, ако не буде 'леба, 'ћу лижем брашно, шта да радим друго!“

---

⁶ Биљана појашњава: „Да, тако је, реч је о деда Јови Стојановићу, бившем ветеринару, који се обесио, јер није могао више да брине о себи; ту на тераси, две куће испред ње.“

Пример породице *Биљане Пејчић* изгледа да је једини за похвалу. Биљана је бабица по струци, четрдесепетогодишњакиња, Топличанка која се заљубила у Стару Планину и са супругом и децом живи на Рибњаку од завршетка рата 1999. године. Три је кћери изродила и дочекала прве унуке, а у позним годинама десио јој се и син, један од двојице садашњих школараца у четвороразредној школи. Отресита је, оштра на језику, можда и због тога што је у младости тренирала цудо, па се никоме не устручава да каже „у брк“.

Иако има свекра од 87 година коме спрема три дневна obroка, а мајку из Прокупља такође планира да ускоро збрине под породични кров, према бака Павлини се односи као према роду најрођенијем. Примила би и њу међу своје, али нема засебну собу.

„Проверим дал' је жива, зими чешће, донесем јој шта наручи. Мој свекар, капетан у пензији, сваки дан долази код ње, иако има 87 година. Срећом, покретан је, за разлику од ње, није му тешко да је обиђе и провери како је.“

Из приче коју смо могли да чујемо, закључујемо да Павлина тешко да би догурала до данашњих дана да нема чврст ослонац у Биљаниној појави. Водила ју је на све медицинске прегледе од Ржане до Пирота и покуцала на десетине вратију у настојању да јој издејствује туђу бригу и помоћ. Без успеха, лекари су је одбијали у два или три наврата, без јасног образложења. Кад јој се ноћу укоче рука и нога, окреће Биљанин број да јој се пожали.⁷ А над појединим комшијским потезима заиста се вреди замислити, поверујемо ли речима брижне младе комшинице.

„Зимус, кад су били онолики сметови, плаћала сам три и четири хиљаде динара да се очисти снег до њене куће, како бих могла да је обиђем.“

Један дека Урош јој је претходних година помагао, али је у међувремену умро. Бора Јовић држи продавницу у Стражави, као и у Јеловици. Понекад обиђе Павлину и принесе јој основне намирнице. Недавно јој је кратку посету најавила сестра из Кикинде: син ју је довезао на једномесечни одмор у мужевљевоу постојбину, суседну Росомачу. Поседела сат времена, па отишла.

---

⁷ Биљана потврђује: „Ја кад не могу да је добијем телефоном, ја знам да је она на путу до пољског ве-це-а. Даље од њега и од чесме у дворишту Павлина се и не креће“.

Злостављање старијих људи

Одслушавши жалопојке на понашање млађих у моћи и снази према старијима, питали смо бака Павлину и њену комшиницу Биљану знају ли у сеоском искуству и за примере лошег, па и злог, одношења рођене деце према родитељима, мислећи притом на њихово психичко, физичко или финансијско злостављање.⁸ Старица је кратко одговорила да зна, а делом нас је затекло подуже Биљанино образложење.

„Након ових десет година заједничког живота у Јеловици, свашта сам могла да приметим. Поједине породице са јачим пензијама њихови наследници чешће обилазе, 'оберу' им месечна примања и оставе их без средстава за егзистенцију. Има оних који добровољно дају паре деци, али има и оних којима сопствена деца буквално отимају примања. Још је горе нешто што такође посматрам годинама у овом селу: деца дођу празних руку код својих родитеља, не се те се ни кило шећера да донесу, а с пуним торбама напуштају родитељске куће... А родитељи к'о родитељи, углавном не оптужују своју децу ни због чега. Па, чак и онда када трпе физичко насиље од њих; срамота је, кажу, да се о томе чује...

Ја сам се умешала у један такав случај, и покушала да то спречим. Рачунам да кад се прочује, они ће да се примире. Село се поделило, једни су ме подржавали, а други упозоравали да се не мешам у оно што ме се не тиче, јер могу да добијем и батине. Баш бих волела да видим тог ко ће да ме бије, с обзиром да сам судисткиња. Све у свему, двадесет посто сеоских домаћинстава, са углавном једним или два члана, обрадују се посетама из Пирота и других места, а осамдесет посто стрепи од њиховог доласка.“

Завршно слово

Демографи деценијама немоћно алармирају јавност да густина насељености у заосталим планинским пределима незаустављиво и бесповратно опада. Једно од најугроженијих подручја у Србији у том погледу јесте и пиротски Висок, природна целина Старе Планине којој припада 14 насеља, између осталих и Јеловица. На територији од 503,4 км² број становника се са 25 по километру квадратном одмах по завршетку Другог светског рата смањио почетком деведесетих година прошлог века на 2,8 (Бурсаћ 1994, 223); данас је сигурно и нижи.

Покретање друштвене и привредне делатност, као део целокупне послератне обнове земље, одржавало је сељаке у уверењу да се на прадедовским огњиштима и даље може лепо живети. Обделавала се земља, узгајала стока и јачали разни занати, али уз уређене путеве, уведену стру-

---

⁸ У домаћој литератури није пуно писано о психичком, физичком, финансијском, сексуалном насиљу и занемаривању људи у трећој животной доби. Нешто више у: Knežić 2010.

ју и културне установе за духовно уздизање. Чим се у обновитељским напорима урбанизације села посустало, пресељеници су почели да надјачавају досељенике, реметећи популациону политику. Млади су хрилили у урбане зоне које су им нудиле посао у индустрији, социјалну сигурност и комодитет, формирајући тамо породице и васпитавајући нове генерације, а остављајући родитеље да одржавају окућнице и имања. Обиласци су се проређивали, старине су се међусобно испомагале у намиривању послова из годишњег циклуса, док је у рукама и плећима било снаге. Кад су прве бољке злосутно почеле да најављују муке старости, времешни мушкарци и жене суочили су се са суровом реалношћу. Наместо спокојног трећег доба под надзором најмилијих или макар надлежних институција социјалног збрињавања, уз скромна примања за подмиривање елементарних потрепштина, осврнувши се нису уочили никог покрај себе. Синови и кћери посустали су на историјском путу сучељавајући се са постсоцијалистичком транзицијом, а држава поклекла од разарања из непризнатих ратова, дивљачких приватизација, константних економских криза и различитих социјалних поремећаја. Живот је наставио да тече уз додатно осиромашење и снижавање стандарда, узроковано и запарложеним њивама и неузораним браздама. Са опустелим двориштима и последњим немоћним становницима на кућном прагу, данашња су села „ракрана српске државе“ (Ђорђевић, Стевановић и Тодоровић 2012), споменици нашег немара, забравности и раскида са традицијом.

Поједине старце и старице потомци су још за живота отписали, унапред их осудили на самоћу све до смрти. Са партнером сличне животне доби се и најжешће муке лакше подносе, најтеже је самцима; неки се са тим помире и тихују у собичцима, неки дигну руку на себе, решавајући и последњу дилему достојанственог опстајања. Наша се самица из Јеловице, бака Павлина Живковић, носила са усамљеношћу како је знала и умела. Ни драстично погоршање здравственог стања од пре неколико година – прележани мождани удар – није је поколебао: снажан организам и истрајна воља изборили су се са најгорим. Врло добро чује, глас је није издао, још је бистра ума: најслабија је у физичком покретању. Уредно се придржава преписане терапије, минималним материјалним примањима подмирује државу и себе. Не предаје се, мио јој је живот и домислила је начин како да олакша последње године живота. Понудила је сву имовину пиротском Центру за социјални рад у замену за смештај у једном од расположивих домова за старија лица. Син јединац Братислав сагласан је са оваквом одлуком, не потражује ништа од мајчине оставштине, селу не жели ни да се врати. Покојни Василије, са ким је у заједници делила добро и лоше дуже од три деценије, оставио је у аманет деци из претходног брака да се ни случајно не мешају у расподелу јеловичког газдинства, јер су га пред смрт силом раставили од дружбенице. Не

обавезује је ни успомена на родитеље. На оца је посебно кивна, јер је тек у старости схватила колико ју је уназдила његова себична одлука да старијој кћери не омогући удају, већ да је „жени“, односно приводи зетове на породично имање.

„Сад могу да одим куде треба... А нећу ту више ни да ме вржу: *куде отидем у дом, там' ће ме трјунају*. Мојџи су ме задржали, и да будем при њи' – не! Требали ме отпуде, па да сам си нарађала деца, па фамилију да сам си створила, сад би ме неко прихвати'л'. А оној сам родила једно дете, оно далі за њега, далі да гледа мене. И тако, при мојџи нећу ни да идем!“

Павлина је са собом раскрстила, преломила можда најважнију одлуку у тегобном животу. На потезу су правници из Центра за социјални рад у Пироту, треба да извагају понуђени залог и 9.000 динара пензијце и прихвате се намиривања месечног боравка у старачком дому за њеног овоземаљског живота. На опроштају је социјална радница Вања Ђатовић обећала баки да је ове зиме снегови неће затрпати. Верујемо да се не ради само о бирократском, куртоазном обећању. Никад се не зна...

Фотографије

Слика 1. Центар Јеловице

Слика 2. Поглед са капије у двориште

Слика 3. Бака Павлина у соби коју једино користи

Слика 4. Покућство којим бака Павлина располаже

Слика 5. Трећа соба на спрату – остава за старе ствари

Слика 6. Бака Павлина са највернијом комшиком, Биљаном Пејчић

Слика 7. Павлина са трећим мужем, Василијем Петровићем – из млађих дана

ТОНИ РИСТИЋ: УЧИТЕЉ-ПУТНИК У „ПАТУЉАСТОЈ“ ШКОЛИ У ТОПЛОМ ДОЛУ*

О Топлом Долу

Топли До је најзабаченије пиротско село, у подножју Миџора, највишег врха на Старој планини. Од општинског центра дели га 33 км лошег пута. Бујице у сезони киша и снежни наноси до данашњих дана правац од Темске ка тој брдској насеобини чине повремено непроходним. Скрајнутост са важних комуникација утицала је да село на 800 м надморске висине задржи аутентични изглед с почетка прошлог века. Археолошка наука казује да се у римском периоду налазило на рубу тзв. *Via Militaris*, саобраћајнице која је долином Нишаве повезивала Ниш и Софију, те да су римске легије ту остављале своје болесне и рањене да се опораве (Стојковић 2010, 17). Под овим именом помиње се још у шеснаестом веку.

Целокупно становништво височког краја познато је по вештини израде дрвених предмета, а својевремено су у селу постојале три стругаре-поточаре. Старопланинска насеља Топли До и Засковци у прошлости су била позната и по сточарско-овчарској производњи. Преовлађујуће пољопривредно становништво педесетих је и шездесетих година прошлог века чувало по неколико стотина грла оваца, чије је млеко у заједничкој млекуари прерађивано у сир, масло, качкаваљ и сурутку (Стојковић 2010, 42). Од свих некадашњих делатности, задржала се једино неконтролисана експлоатација шумског богатства.

Сиромашна села у подгорини Старе планине и Висока, па и Топли До, после Другог светског рата била су захваћена планским иселјавањем, пре свега миграцијама према Војводини или ка индустријски развијеном Пироту. Депопулациони процеси довели су до тога да, према последњим пописним подацима, Топли До има 51 становника просечне старости 62,6 година (Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији 2012). У негда средишњем месту за производњу чувеног старопланинског качкаваља три четвртине кућа је напуштено. Међу ретким преосталим становницима царују два царства: старост и беда.

---

* Текст (у коауторству са Иваном Илић Крстић) првобитно објављен у: *Учитељ у пограничју*, приредили Марија Јовановић, Данијела Здравковић и Весна Трифуновић, 159–179. Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 2014.

Учитељ Тони Ристић

Тони Ристић није рођењем Пироћанац – гастарбајтерско је дете. Као другог сина, Ванче и Перунка добили су га последњег јануарског дана 1973. године за време привременог рада у иностранству, како се то тада говорило. Отац је радио у машинској струци у градићу Улму, општина Сефлинген, у тадашњој Савезној Републици Немачкој. После неколико година аргатовања у туђини, кући су се вратили таман кад је Тони стасао за упис првог разреда основне школе. Данас је Тони, такође, породичан човек. Са супругом Данијелом, просветном радницом у пиротској основној школи „8. септембар“, имају две кћери: старију Сандру, бруцошкињу и млађу Ању, у петом разреду основне школе. Домаћинство сачињавају и Тонијева мајка оронулог здравља и разведени, пет година старији брат.

Тони је уредно завршио средњу школу и пиротску Педагошку академију, али су затим његову генерацију задесиле несрећне и ратне деведесетет године прошлог века, обележене немаштином и несигурношћу. Кад су се стекли финансијски услови, 2008. уписује ванредно студије Учитељског факултета у Врању и завршава их 2012. године. Прво ради као наставник музичке културе на замени са непотпуним фондом часова у старијим разредима (5-8 разред) у Малом Суводолу и Сукову, истуреним одељењима основних школа „Вук Караџић“ и „8. септембар“ из Пирота. Године 2012. ради месец дана као учитељ у селу Крупцу, а од новембра као учитељ са пуним фондом у Топлом Долу. На том месту наследио је колегу Сашу Деспотовца, који после две године рада у Топлом Долу прелази у основну школу у Церови. Сваког јутра, уредно одржаваном „тојотом“ из 1991. године која још ниједном није заказала, креће на учитељску дужност у најудаљеније пиротско село подно Старе планине.

О школству у Топлом Долу

Још се није потпуно разданило, а брижни уча куповао је ужину својим ђацима у пекари на улазу у град, јер, како каже, у Топлом Долу не ради ниједна продавница. То је прва ствар коју редовно чини пре него што крене на работу. Када смо му се тог септембарског јутра придружили, пут Топлог Дола лило је као из кабла, али то није кварило атмосферу у аутомобилу. Тони нам је објашњавао да се радује што ће бити у прилици да са нама подели своја искуства службовања у истуреном одељењу. Све време, међутим, није одвајао поглед са друма. До Темске асфалтна се подлога некако и одржавала, сведоче о томе многобројне „закрепе“, дотле друга деоница од возача изискује довитљивост искусног планинара. Као што пастир познаје стазе и богазе којима се креће његово стадо, тако је и Тони напамет научио све „ударне рупе“

на коловозу, сада додатно поплављене. Као на скијашкој стази, вијугао је час лево, час десно, не крећући се брже од тридесетак километара на сат. А како другачије? Пролазили смо живописном и атрактивном Темачком клисуром, у народу прозваном „Мали Колорадо“. Карактеристичног облика и јарко црвенкастих боја, стрме пешчарне литице понегде су достизале и 200 метара, надвијајући се над вијугави пут (сл. 1). Обилне падавине покретале су и прве одроне, па нам је Тони демонстрирао како често, зарад безбедности других возача на путу, застане и уклони мањи или већи комад камена.

На самом улазу у село дочекује нас, у сенци високог дрвећа, напуштена касарна некадашње пограничне карауле. Кажу да је сада под ингеренцијом пограничне полиције; Тони се не сећа када је видео неког да отвара зарђалу, закатанчену капију. Средиште села слично множини других: малена ћуприја, испод које тече Топлодолска река, десна притока Височице, запуштен споменик пострадалим мештанима из Другог светског рата, чесма са две луле изворске воде, вијугава главна цада, приземни земљани домови сабрани у сокаке и засеоке. Педесетак метара од централног платоа две зграде посађене једна спрам друге са обе стране пута: црква посвећене преподобној мајци Параскеви, с краја деветнаестог века (сл. 2) и девастирана зграда некада велике основне школе (слика 3).

Црква није напуштена, али је очигледно и да не ужива посебну бригу. Отвара се тек неколико пута годишње, обично о великим празницима, кад из Темске пристигне отац Рајко Глишовић, времешни парох у пензији, једини који брине о верским храмовима у пиротском крају (Тодоровић 2013). Висока дрвена капија са настрешницом облепљена је умрлицама. Неко је ошишао траву у дворишту, па пажњу посматрача привлачи старински, зеленилом окружен и лепо украшен надгробни споменик. Таман кад смо помислили да припада неком свештеном лицу, изненадио нас је натпис: „Овде почива тело пок. Косте Младеновића – Гага“ и јасна фотографија добростојећег сеоског домаћина одевеног у традиционалне хаљине. Реч је о угледном Топлодолцу, богатом трговцу с краја деветнаестог века. Још је више овај крај задужио његов син Димитрије Младеновић-Гага, који је очев углед и иметак увећао почетком двадесетог века, извозом качкаваља, овнова и јарчева у Грчку. Остало је забележено како је за време Првог светског рата купио и поклонио српској војсци камион за снабдевање. И сам је учествовао на Солунском фронту, као поднаредник у коњичкој јединици. У пиротске анале биће прибележен као оснивач фабрике гумених производа „Тигар“ 1935. године и по томе што је између два светска рата изградио хидроцентралу изнад Темске (Стојковић 2010, 42-43).

Наспрам улаза у црквену зграду, на темељу од масивних каменних блокова, постављен је звоник, сав од дрвене конструкције и са лименим кровом. Поглед нам, међутим, привлачи дугачка, накривљена чатмара обрасла густим шипражјем. Ради се о старој згради основне школе, у којој су прва слова срицали најстарији сељани. Детаљним претраживањем расположиве литературе сазнајемо да је школа подигнута пред истек деветнаестог века, 1896. године (Војчић 2003, 240). Иако су по *Закону о основним школама* из 1882. године основне школе у Србији биле шестогодишње, у реалности су углавном трајале четири. Тамо где није било петог и шестог разреда више основне школе, ученици су могли да упишу тзв. *продужене школе*. Такве школе радиле су у пиротском крају у једанаест насеља, између осталог и у Топлом Дољу.

Из „Списка основних школа и наставника Округа пиротског 1878-1914“ дознајемо да је у Топлом Дољу службовала неколицина учитеља: Коста Спасић (заст.), Димитрије Стојановић, Милан Миљковић (заст.), Јордан П. Илић (заст.), Милан Поповић, Светислав Ристић, Станоје Радосављевић (вр. дужн.) и Љубисав Петковић (Војчић 2003, 202-238). Иако архива школе није однета или уништена од стране Бугара, стање школске зграде по завршетку Првог светског рата било је незавидно:

„Школска зграда је зидана од слабог материјала и у лошем је стању. Од просторија има учионицу, канцеларију, кујну и собу. Налази се на крају села. Клупе, сто и табла је једино што постоји у школи. За пиће се користи изворска вода. Снабдевање основним намирницама је отежано. Терен је брдовит. До Пирота се путује пешице, а на коњу отежано. Црква се граничи са школом. Причињена штета школској згради: кров срушен, патос изгорео, зидови оштећени, ограда однета. Износ штете 4.700 динара (Војчић 1998, 66).“

По ослобођењу, школске 1918/19. године настава се изводила само у другом полугођу, а у школској 1919/20. започела је тек 20. априла (Војчић 1998, 85). Тог је пролећа у школи учитељ Миливоје Јовановић држао предавања за одрасле о хигијени, због чега је, између осталог, годину дана касније у извештајима оцењен одличним наставником (Војчић 1998, 125). У Топлом Дољу је школске 1920/21. године основана и прва *народна књижница*, са књигама добијеним на поклон од тадашњег Министарства просвете. На почетку школске 1930/31. године село бележи 1432 становника и осамдесет и једног ученика (Војчић 1998, 125). Некако у периоду између два светска рата, тачније 1928. године, просветне власти дозвољавају почетак изградње нове зграде основне школе. Изостаје тачан податак када је примила прве ђаке, осим да је пред почетак Другог светског рата, школске 1939/39. године, била

централна основна школа са 234 ученика и са издвојеним одељењем у суседним Засковцима (Војчић 2006, 12).

Још увек ратне, школске 1944/45. године, као привремени учитељ децу у Топлом Долу подучава Драгољуб А. Ставрић (Војчић 2006, 56), а мало касније, школске 1947/48. године, са 132 ученика у два одељења раде Надежда Р. Станковић и Бранислава Ч. Жунић (сл. 4) (Војчић 2006, 159). Прва поратна деценија, пре него што су кренуле миграције према Пироту и другим градским центрима, представља „златно доба“ школства у овом крају (сл. 5). Године 1960. још увек у Топлом Долу функционише петоразредна основна школа са 133 ученика у два одељења и три наставника (Петровић Благоје, Манић Светозар и Мацић Петар), као и са 40 ђака у два издвојена одељења првог и трећег разреда у Засковцима (Војчић 2006, 389). Изграђен је и учитељски дом, више него пристојна зграда за удобан смештај учитеља и учитељица из Пирота и других крајева, упућених на службовање у ово најудаљеније пиротско село. Касније креће осипање како укупног броја становника, тако и полетараца стасалих за срицање првих слова азбуке. Последњих шест ученика засело је у клупе школске 1986/87. године. Неоглашавање школског звона потрајаће следеће две и по деценије.

Један школски дан у Топлом Долу

Брујање аутомобилског мотора пред металном капијом намах је измамило два дечака из ониске зграде. Ученици су нестрпљиво ишчекивала свог учитеља. Рођена браћа, Срђан (2003) и Вељко (2006), основни су разлог поновном оживљавању школства у селу. Када је старији син Јовице (1965) и Зорице Вучковић, девојачки Ђошић (1974), најмлађег брачног пара у селу, стасао пре четири године за полазак у први разред, матична школа „Душан Радовић“ из Пирота вратила је првотној намени учитељски дом (претходно га је на коришћење и основно одржавања уступила локалном ловачком удружењу) (сл. 6). Наиме, све док су се дечија цика и раздраганост шездесетих и седамдесетих година прошлог века проламали великим школским двориштем, у њему је службовала неколицина учитеља. Сада је то једино место које може да понуди какве-такве услове за одвијање редовне наставе. Школске су власти чак мајци Зорици понудиле запослење са пола радног времена, у шта је улазила обавеза да брине о хигијени и загревању просторија. Десетак хиљада динара скромне плате итекако су одговарали породици скромног образовања и без гарантованих извора зараде.

На љубопитљиве погледе учитељ Тони је одговорио школцима да ће им данас правити друштво и пратити њихово залагање на часовима професори из Ниша, што није посебно утицало на ђачиће. Дугачки ходник делио је преуређену учионицу од економске просто-

рије и собе са креветом за учитеља, за зимске дане када је по лошем времену немогућ повратак у Пирот. Електрике у згради има, не и воде. Такође, ни мокрог чвора: за те је сврхе направљен спољни ве-це, покрај наткривене шупе за дрва (сл. 7). Закорачивши у учионицу затекли смо мајку Зорицу како са наслагане камаре убацује дрвене цепанице у „смедеревац“ и чара још неразгорелу ватру. Загрејана просторија први је услов који треба да буде испуњен пред почетак наставе. Учионица као и свака друга: две клупе за ђаке и наставничка катедра карактеристичне зелене боје, као из времена реалсоцијализма. У углу, на импровизованој клупи, прастари „пентјум четворка“ са уграђеним читачем за дискове. Зидови у целости облепљени најразличитијим мотивима: исечцима из дечијих новина са мотивима из природе и друштва, историје и географије, постерима стрип и филм јунака и оригиналним ученичким цртежима (сл. 8). Све наличи почетку часа као и у сваком градском одељењу, али није тако: мноштво ученика свело се на ђака „првенца“ и ђака „четвртенца“ и учитеља који реализује комбиновани час. Тако већ другу годину заредом функционишу Срђан, Вељко и Тони.

Понедељком је први час математика. На модерној табли, на којој се пише фломастером а не кредом, уредно подељени садржаји наставних јединица за други и четврти разред: Срђану је намењена прича о претходнику и следбенику у рачунању, а Вељку сабирање двоцифрених бројева. Неколико наведених примера и празна поља за вежбање градива. У првој клупи Вељко као млађи, упија погледом учитељеве речи и прилежно преписује написано. Учитељ га изводи и оставља да на табли попуни примере без решења. За то време, пажњу усмерава на старијег Срђана и упућује му питање: „Који број претходи броју 35.696, а који следи после њега?“ (сл. 9). Види се да су дечаци свикли на овакву ситуацију, уредно чекају свој ред да одговоре на постављена питања или сами потражују одговоре на нејасноће. Нема повишених тонова, комуникација је добра, концентрација потпуна. Пример за примером следи, све док учитељ није у потпуности задовољан начином како је градиво усвојено. На другом часу обрађују градиво из српског језика. Учитељ Тони објашњава Срђану какве су то променљиве и непроменљиве врсте речи, а Вељку чита најлепше стихове Моша Одаловића, знаног српског песника за децу и младе, како би му пластично представио шта значе акценат и темпо, као и лепо срочена реченица.

Након два часа, следи велики одмор и пауза за ужину. Још једном смо сведоци блискости која постоји између учитеља и његових ученика. Из суседне просторије Вељко доноси пешкир и сапун, а Срђан металну шерпу с чистом водом: на степеништу школске зграде, подсећајући се изреке да је „чистоћа пола здравља“, један другом помажу у

прању руку (сл. 10). Лиснато пециво у металним тањирићима подгревају у рерни шпорета, отварају чашу јогурта и у миру обедују (сл. 11).

Трећи час је посвећен темама из природе и друштва. Пригодно средини у којој се налазе, учитељ испитује ученике о планинским дивљим животињама, а двојица браће спремно одговарају да су то: вук, зец, срна, дивљи вепар, веверица, лисица, сова итд. Четврти час био је намењен физичкој култури на отвореном. Обично се тада браћа брже-боље дохвате ручно направљених дрвених голова и играју фудбал у пространом дворишту или, скупа са учитељем, скачу у даљ. Но, када је у питању лоше време, попут ситне, досадне кишице која није престајала све време нашег боравка у селу, Срђан и Вељко седају покрај старог компјутера, изаберу један од десетак дискова из футроле и посвете се омиљеним цртаћима; данас су одлучили да то буде „Симбад морепловац“. Радости нема краја, јер у породичном дому струју имају, не и телевизор; нису се стекли услови да га купе.

Учитељева запажања

Наизглед, све се одвија лако и једноставно. Далеко од тога. Повукли смо се у суседну незагрејану просторију и разговарамо са Тонијем Ристићем. О својим ученицима прича са пуно тоpline.

„С обзиром на услове у којима живе са својим родитељима, Срђан и Вељко су добра и дисциплинована деца. Паметни су и интелигентни. Срђан има слабију радну навику, кад треба да уради домаћи код куће, увек проналази нешто интересантије што је прече да се уради у том тренутку. Изгледа да је у томе повукао на оца. А Вељко је више на мајку, повученији је, али раднији. Имао је и проблем са изговарањем једног броја гласова кад је кренуо у школу. Медицинска сестра је у предшколском периоду само једном дошла због тог проблема у Топли До и одустала од даљих долазака, јер јој је то био превелик напор. Ја сам, међутим, мимо редовног наставног програма са њим упорно радио пригодне вежбице за надомештање тог недостатка. Сада је све у реду.

Рекох вам већ, Срђан следеће године прелази у виши разред основне школе, мораће или у Темску или у Пирот. Са Вељком ће та ситуација да уследи кроз две године. Вероватно ће тада и њихови родитељи морати да промене адресу боравка. Не знам да ли ће после школовања да се врате у родно село, али ми се чини да они већ сада уочавају колико је тешко живети без школе и образовања. Можда најбоље на примеру сопствених родитеља.“

Срђана и Вељка воле сви у селу, јер су једина деца. Они се, са своје стране, труде да помогну родитељима у свакодневним активностима, али и осталим мештанима у ситнијим пословима. Не представља им проблем да учествују у припремању огрева за зиму, мада више воле да праве дрвене кућице за птице. Старијем дечаку посебан је хоби пецање пастрмке у бистрој води топлодолске реке. Неколико домаћинстава удружено чувају говеда на удаљеном пашњаку подно Бабиног Зуба до којег се једино на коњу може стићи. Стоку истерују на планину за Турђевдан, а враћају је назад за Митровдан. Ове је године ред био на Јовицу и Зорицу, па су Срђан и Вељко летњи распуст провели у пастирским појатама, у којима становници ових крајева у прошлости нису оскудевали (Родић 2010, 135-137). Јовица Вучковић нема потпуну основну школу, без сталног је занимања, по селу ради и помаже старијим сељанима у обављању нужних активности. Мајка Зорица, написасмо већ, упошљена је са пола радног времена као теткица за време школовања синова у обновљеној школи у Топлом Долу.

Тони Ристић је напунио четрдесет година, већ је увећало породичан човек, али се у учитељовању тек изграђује. Одговорно обавља своје школске обавезе, још се није десило да изостане с посла. Има замерке на услове у којима ради, међутим, нису му изговор да лоше обавља учитељски позив.

„Није исто радити овде у Топлом Долу и у градској средини. Видели сте какав је пут догде, а који ја прелазим сваког дана изнова и изнова. Не жалим се, немојте погрешно да ме разумете, мора неко да ради и у истуреним одељењима у сеоским школама, само кажем да то нису исте ствари... Моје колеге из градске школе често ми кажу: 'Ми ти завидимо што радиш у истуреном одељењу'. Ја их стално позивам да зими дођу на санкање и скијање, да у пролеће уживају у природи ових крајева, али још увек нико није дошао. Ја сам се, међутим, навикао на овај крај и волим што овде долазим. Поштено да вам кажем: конкурс је био јаван и ја сам се једини јавио да будем учитељ у истуреном одељењу у најудаљенијем пиротском селу.“

После дугог и у више наврата прекиданог формалног образовања, коначно се скрасио са запослењем. Посвећен је образовању двојице дечака и не интересује се пуно за остале активности.

„Рад са Срђаном и Вељком је специфичан. Током једног часа морам да половину времена поклоним обради градива из четвртог, а половину градива из првог разреда. Постоји план и програм који треба да буду реализовани, нема много времена за

губљење. Договарамо се око свега: ако се неко разболи, па не може да дође у школу, онда им дам домаћи задатак који морају код куће да ураде или надокнадимо часове. Или, кад су часови познавања друштва, онда искористимо ову природу да објашњавамо различите појаве. А кад је физичко васпитање у питању, ако нису лоши временски услови, обавезно излазимо у природу. Навикли смо се једни на друге, добро функционишемо... Срђану недостаје једна оцена да буде врло добар ученик, само мало више труда да уложи и не би имао никаквих проблема. Колико могу, родитељи их терају да раде и испуњавају своје школске обавезе.“

На наша питања о заступљености наставних и ваннаставних садржаја посвећених унапређивању ученичког знања о културним достигнућима сопственог народа и припадника националних мањина, Тони је неодлучан у одговору. О културној историји пиротског краја збори им најпре преко преосталих сеоских артефаката: споменика изгинулим учесницима рата, напуштене граничне карауле, надгробног спомена у црквеном дворишту итд. Не либи се да призна како је много о сеоском атару дознао од својих ученик. Срђан и Вељко до танчина познају сеоске стазе и богазе, које су упознали испомажући родитељима и осталим сељанима у свакодневним пословима, па је тако био у прилици да први пут види *Пиљски водопад*, удаљен четири километра јужно од Топлог Дола. Ради се о трећем по висини водопаду у Србији (64 метара)¹ са две каскаде, смештеном у шумовитом и неприступачном пределу испод врха Пиљ (1.467 метара надморске висине). Открио га је јавности нишки планинар Владимир Манић 2002. године, иако се његовој лепоти локално становништво дивило деценијама пре тога. У близини су и водопади Чунгуљски скок и Куртулски скок.

У оквиру предмета „Свет око нас“ у прилици је да их упозна са чињеницом да српски народ представља већинско становништво у земљи у којој живе и да су им врло често прве комшије и припадници других националности. Како то изгледа на конкретном примеру, помогло му је сазнање о јединој ромској породици у селу. Витко, бивши радник шумског газдинства, има простран дом у Пироту, али летње месеце проводи у сеоској кућици у Топлом Долу, најпре ради болешљиве супруге којој прија планинска клима. „Витка Циганина“ сви познају и лепо споредују са њим кад год им дође у комшилук. Остали мештани су по етничкој припадности Срби, нема ниједног Бугарина, без обзира на близину природне границе са Бугарском.

---

¹ Први је водопад Копрен, такође на Старој планини, висок 103 метра, а други седамдесетметарски Јеловарник на Копаонику.

Спрега између локалне сеоске заједнице и школе не постоји, чак ни у случају обележавања значајнијих датума. Из редова остарелог становништва одавно нема иког ко би подстакао социјални активизам. Сви су се навикли да деценијама гледају у напуштenu школску зграду, препуштenu зубу времена и лошим људским навикама. Заборављене су раније везе и обичаји. На учитељу је да и у том сегменту деловања уложи ванредни труд.

„Кад је Савиндан, ми спремимо пригодан програм овде у школи. Док још нисам дошао да радим у Топли До, у школу су долазила деца из суседног села Рудиња и они су одлазили тамо. Ја хоћу да тако нешто сада организујем са колегом из Церове, да његови ђаци дођу нама у посету овде у Топли До, да доведу и учитеља и децу из Рудиња. Имао сам идеју да организујемо садњу неког дрвећа у простору овог нашег дворишта.“

Људи су окренути себи, обично истерају стоку на испашу у раним јутарњим сатима и враћају се пред залазак сунца. Настава је увелико текла када је поред школе прошло омање стадо оваца на чијем челу је ишао сеоски кмет Бошко Цветков са супругом Љубинком. Кажу да су чули за новог учитеља, али да се још увек нису упознали са њим, не стижу. Док они обаве пастирска посла, учитељ је већ увелико окончао часове и вратио се у Пирот. У згради негдашње задруге приватник је отворио продавницу – исту такву држи и у суседним Засковцима – па је час тамо, час овамо, никад се не зна хоће ли вас у потреби дочекати замандаљена врата. Свега тога свестан је и Тони Ристић. Никада није избегао да притекне на упућени позив за помоћ.

„Не мешам се пуно у свакодневни ритам сеоског живота, јер је ово једна прилично неразвијена и неперспективна средина. Људи тешко живе, притиснути су својим проблемима и ја им ту не могу много помоћи. Наравно, никада нисам одбио да снабдем мештане неопходним намирницама из Пирота, кад ми се за тако нешто обрете, да им купим неопходне ствари или материјал, хлеб и цигарете. Зашто да то не учиним кад већ долазим сваког дана из града у село? Кад им тако изађем у сусрет, ја сматрам да је то хумано понашање са моје стране...“

Сваке друге среде у село долази возило хитне помоћи са медицинском сестром, имају једну преуређену просторију која се сматра сеоском амбулантом. Међутим, они им само препишу лекове, а учитељ је ту да те исте лекове набави у градским апотекама и снабде их.“

Штавише, изражава и дозу критичности према појединим особинама које је уочио за ово кратко време боравка међу Топлодолцима.

„Не желим само да критикујем, али имам утисак да људи у овом крају имају неке лоше особине, на пример, много се свађају. Породице у селу међусобно се свађају око сеоских међа, а често се свађају и укућани унутар једне породице.“

Није споменуо претерано трошење алкохола, честог пратиоца свакодневице девастираног руралног залеђа, али то није измакло вредним изучаваоцима историје и традиције пиротског краја. Тако је Драгољуб Златковић (2012, 59), бележећи међусеоске ругалице о пијанству, оставио траг како Топлодолце виде, макар и претерујући у таквим оценама, комшије из околине:

„Ајде, ајде, ви Топлодолци. Топлодолци се напију од чепат.“
(Засковци. За Топли До).

Де ви, како Топлодолће сте, пијанице.* (Засковци. За Топли До).
Жене Топлодолће пију, на стурају шемије и ваљају се низ пунт.
(Засковци. За Топли До).

Највише пију жене у Осмаково. А Топлодолће пију сасвје канту и сасвје цедило, на грабџи. (Пирот. За Осмакову и за Топли До).
Топлодолка ка појде у-поље или на појату, она сврне с љуљћу у кавену прво, на једно чоканче испије, а друго то муне у љуљћу и настави куде је пошла. (Засковци. За Топли До).“

Да ли због навика које нису за похвалу или због апатије која је давно прожела сваку пору битисања планинаца заборављених од свију, село је изгледа прихватило сопствену тужну судбину и наставило да живи непромењеним темпом, не посвећујући довољно пажње труду сеоског учитеља. Јовица и Зорица природно су упућени на сарадњу, јер се ради о њиховој сопственој деци. Зорици се приде посрећило да за надгледање синова прими и који динар од државе. Школа уредно купује дрва за огрев, а Јовици није тешко да их нацепа и сложи у шупу. Нажалост, за две године, силом прилика, Вељко ће кренути стопама старијег брата, родитељи ће заменити место боравка адресом у Темској или Пироту, а школска управа угасиће „школу за два ђака“ у Топлом Дољу. Надамо се да иста судбина неће задесити и „учитеља за два ђака“.

---

* Звездицом су означени примери који се скандирају, или се скандирају њихови делови у којима је поента, како би се појачала убојитост ругалице.

Закључак

Комбинована одељења представљају нарочит вид организације образовно-васпитног процеса који од наставника захтевају посебне компетенције и креативност (Стевановић и Ђорђевић 1981; Продановић 2002; Шпијуновић 2003). Он мора да води рачуна о индивидуалним и узрастним разликама ученика и према њима коригује методе и облике наставе. Стратегија рада у комбинованим одељењима у последњим деценијама у Србији нарочито је изражена у сеоском школству, а подстичу је процес миграције из руралних у урбане просторе, односно смањење школске популације. Тзв. *патуљастих* школа биће све више у српској просвети, а позиција учитеља у њима сложенија и одговорнија. Посебан куриозитет представља опредељивање матичних школских управа да на место учитеља у истуреним одељењима постављају младе и необучене особе, које у њима стичу прво радно искуство. Томе се придодају и махом незадовољавајући материјално-технички услови (лоше грејање, дотрајале инсталације, недостатак унутрашњих санитарних просторија, скроман намештај у учионицама, застарела наставна средства и помагала, дотрајали рачунари) и лоше комуникацијске везе између матичне школе и испоставе.

Основна школа „Душан Радовић“ из Пирота спремно је реаговала на потребу ревитализације школског живота у Топлом Долу. Зграду учитељског дома, изграђену средствима самодоприноса током друге половине двадесетог века и у међувремену уступљену на коришћење и одржавање ловачком удружењу, скромно су обновили и обезбедили основне услове за боравак и рад учитеља. За хладне зимске дане купили су дрвну грађу, у којој овај крај не оскудева и упослили мајку двојице топлодолских дечака стасалих за почетак основношколског образовања, да брине о обезбеђивању неопходних услова за одвијање школске наставе. Коначно, запослили су Тонија Ристића, образованог учитеља из Пирота, омогућивши му да реши важно егзистенцијално питање и искаже се као одговоран, креативан и аутономан педагог.

Срђан и Вељко показали су се као васпитана и дисциплинована сеоска деца, захвална што не морају да пешаче десетине километара до удаљене школске зграде, као што је случај са вршњацима из појединих села. Заволели су учитеља преданог задатку организовања и извођења интерактивне наставе за двојицу ученика различитог узраста. Комбинујући директни и индивидуални рад у организацији часа, упознао се са њиховим могућностима и развио методе и технике усмерене на успешно савладавање школског градива. Срђан ће следеће јесени у виши разред у Темску или у Пирот, но остаће Вељко да учи уз свог учитеља још две школске године. Не сумњајући да ће даљим стручним усавршавањем постати успешнији педагог, Тонију Ристићу препоручујемо да се

у школском раду ослони не само на школски актив матичне пиротске школе, већ и на струковна удружења, као што су *Савез учитеља Србије* и *Учитељско друштво*, што до сада није чинио у учитељском раду, делом и из неискства.

Опстанак малих сеоских школа може да успори „пражњење“ српског руралног залеђа, иако су досадашње мере рационализације школске мреже готово по правилу укључивале гашење наведених организационих облика основног образовања (Трнавац 1990; Спасојевић и Симеуновић 2012). Са своје стране, пак, одлазак учитеља и гашење последњих просветних установа симболично су представљали одустајање друштвене заједнице од бриге за даљи привредни и културни развој села и његово тихо одумирање. Сеоске школе нису постојале само због деце, већ су задовољавале образовне потребе целокупног становништва сеоских подручја.

Топли До у пиротској општини парадигматичан је пример овакве погубне политике државних власти. Нажалост, ревитализацији, стабилности и демографској обнови невелике планинске заједнице неће допринети једино подршка друштвеној улози и педагошкој функцији „мале школе“. Она мора да се усклађује са дугорочном визијом перспективе овог краја. Места за тако нешто има. Постојећи трафо за потребе планинског одмаралишта на Бабином Зубу сведочи о близини скијашких стаза. Главни ток Топлодолске реке погодан је за спортски риболов због дубоких вирова који су иделано склониште поточне пастрмке (Влагојевић, Плавић и Потич 2008). Амбијенталне вредности Топлог Дола могу да буду искоришћене за активирање руралног и екотуризма (обилазак аутентичног локалног колорита и природних резервата, боравак у сеоским домаћинствима са категорисаним смештајем), уз одржавање равнотеже између заштите природе и потреба изградње туристичких објеката (Dragović, Todorović i Stanković 2011). Посебно интересантно подручје јесте трансгранична сарадња суседних пограничних области, захваљујући изградњи Коридора 10 (Стојановић и Манић 2009). Скупа са осавремењивањем мреже локалних и регионалних путева и других инфраструктурних објеката омогућиће се повезивање насеља у субпланинском делу Старе планине и повратак младих људи у овај животни простор. А тиме и ђаке прваке које ће дочекивати учитељи у реновираној школи и учитељском дому. У супротном, старачка домаћинства у Топлом Дољу сећаће се Срђана и Вељка као последње сеоске деце.

Фотографије

Слика 1. Крајолик према Топлом Долу

Слика 2. Црква у Топлом Долу, заједно са спомеником Кости Младеновићу-Гаги

Слика 3. Девастирана зграда некадашње основне школе

Слика 4. Надежда Станковић и Бранислава Џунић,
учитељице у Топлом Долу по завршетку Другог светског рата (Војчић 2006, 361)

Слика 5. Ученици првог и трећег разреда у Топлом Долу
са учитељем Драгославом Војчићем, 1954. године (Војчић 2006, 337)

Слика 6. Зграда учитељског дома, истурено одељење ОШ „Душан Радовић“ из Пирота

Слика 7. Мокри чвор постоји, али изван зграде

Слика 8. Амбијент учионице у којој се одвија настава

Слика 9. Са часа математике

Слика 10. „Чистоћа је пола здравња“ подсећа учитељ своје ученике

Слика 11. Ужина у време великог одмора

РУЖИЦА ИЛИЋ – ЋИЛИМАРКА ИЗ “ЋИЛИМГРАДА”*

Уопштено о занатима

Појам „занат“ балкански је турцизам арапског порекла (tur. *san-at*, ar. *san'a*) и означава *вештину* или *знање*. Први помени заната везују се за српске владарске повеле из 14-ог века, тачније пописе села, имања и заната која су додељивана одређеним манастирима. Са доласком Турака, листа традиционалних заната (ковачи, обућари, кројачи, кожухари, месари, пекари, грнчари, клесари, колари, воденичари, крчмари) проширује се оним оријенталног порекла (кујунџије, бравари, ћурчије, папучије, бербери, сапунџије, казанџије, сабљари, бозације, халвације). Занатлије су биле организоване у удружења занатлија исте или сродне струке – *еснафе*, односно *цехове* или *руфете*, формиране на сталешкој основи. Школовање и обука трајали с годинама и подразумевали постепено напредовање: шегрт – калфа – мајстор. Мајсторско писмо потврђивало је занатску умешност. Са продирањем западноевропских утицаја, придошлице из Аустроугарске доносиле су у Србију потпуно нове занате. Крај деветнаестог и почетак двадесетог века драстично су смањили потребу за занатским производима услед незадрживог налета сеоријске производње. После Другог светског рата вредновање ручног рада спада на најниже гране због нових друштвених односа у држави. У условима модернизације и глобализације свакодневног живота, данас се о традиционалним занатима највише може сазнати из поставки музејских збирки (Душковић 2009, 9–11).

Занат означава вештину, али и професију која укључује процес израде уникатних производа, уз коришћење једноставног алата; традиционална знања и технологије у обради природних материјала употпуњује мајсторска креативност и иновативност. Занатске делатности у Србији деле се у четири основне категорије: 1. *уметнички занати* (сликање на стаклу, керамици, дрвету, камену..., уметничка израда накита од метала), 2. *традиционални занати* (лончарски, коларски, јорганџијски...), 3. *домаћа радиност* (махом текстилна радиност за потребе домаћинства: плетење, хеклање, израда народних ношњи) и 4. *услугне делатности* (одржавање и поправка претходно произведених производа у оквиру истог заната). Обично се у једном занату прожимају различити аспекти делатности, па је тако израда ћилима делом традиционални занат, а делом уметнички у савременом смислу речи (Срећковић 2009, 12–13).

---

* Текст првобитно објављен у: *Занатлија у пограничју*, приредили Дејан Крстић, Драгољуб Б. Ђорђевић и Сузана Марковић Крстић, 173–216. Ниш и Нови Сад: Машински факултет у Нишу и Прометеј, 2014.

Године 2012. донесен је *Правилник о одређивању послова који се сматрају старим и уметничким занатима, односно пословима домаће радиности, начин сертификавања истих и вођењу посебне евиденције издатих сертификата* (Службени гласник РС, број 56/2012), у ингеренцији Министарства економије и регионалног развоја, којим је регистровано 69 старих заната, 29 уметничких заната и 8 домаћих радиности. Србија је 2010. године ратификовала УНЕСКО-ову *Конвенцију о заштити нематеријалне културне баштине*, о чему брине Министарство културе и информисања, а 9. октобра 2006. године група посланика Парламентарне скупштине Савета Европе предложила је усвајање нацрта *Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната*, који су сачинили студенти Правног факултета Универзитета у Београду. *Занатску комору* Србија нема од 1962. године, па пословне интересе занатлија штите различита пословна удружења, али је предвиђено њено поновно оснивање најављиваним *Закона о занатству*.

Историјат занатства у Пироту

У Пироту, привредном седишту области, али и једном од центара трговине на Балкану у деветнаестом веку, подједнако су добро били развијени пољопривреда, виноградарство, воденичарство и сточарство, док занатство и трговина постају доминантна занимања градског становништва. Занатске радње биле су смештене у пазарском (турском) и тијабарском (српском) делу вароши. Право и привилегију на обављање заната испочетка су имали искључиво Турци муслимани, да би се услови за привређивање српских занатлија и мајстора посебно побољшали после другог Хатишерифа 1833. године.

Владимир М. Николић (1974, 40–42) оставља запис о врстама заната у пиротској вароши у турско доба: „грнчарски, кацарски, абацијски, терзијски, црепарски, тј. керамицијски, ткачки, папуцијски, кондурцијски, мутавцијски, ћурчијски, симицијски – фурунцијски, самарцијски, берберски, бојацијски, туфекцијски, поткивачки, сарачки, ковачки, кујунцијски, опанчарски, мумцијски. (...) Интересантно је како су многе занате у почетку радили Турци, па су доцније и Срби почињали да раде те занате... Занатлије су правили своје еснафе. Неки су занати сами за себе имали своје еснафе, а у неки еснаф улазило је по неколико заната... Еснафи су имали и своје домове, и ако не сви... Поједини занати имали су задатак да се старају о појединим манастирима у околини Пирота“.

Стеван М. Станковић (1995, 10) овако описује занатске активности у Пироту у време пред и након ослобођења од Турака: „Познаваоци прилика су забележили да су од свих ручних радова у том граду 'највише разгласени' пиротски ћилими, које израђују жене и девојке. Уз тка-

ње ћилимова иде и вештина бојадисања. Стога је у нашем граду било 12 бојацијских дућана. Интересантно је сазнање да после ћилимарки, долазе ткачи-платнари. Њихових дућана има преко седамдесет. У њима има близу 300 разбоја. Мутавџија или кочетара има мало, али се њихови производи (покрровци) цене као врло добра роба своје врсте“.

Феликс Каниц (Felix Kanitz), аустријски путописац, археолог и етнолог, трећу је посету Пироту учинио у лето 1871, баш у време сајамских дана. У шареној и бучној панађурској гужви на њега су посебан утисак оставили надалеко познати пиротски ћилими, о чему је исцрпно извештавао у својим белешкама: „Груби ћилимови за под, клупе и молитву с планине Балкана били су обично са жутим, плавим, смеђим и црним, а они из Пирота са белим, жутим, плавим, зеленим и светлоцрвеним шарама. Ови последњи рађени су од финије вуне, гушће и чвршће ткани, већи и прилично скупи, озбиљно конкуришу азијским производима. Скупоцени примерци одређене величине раде се по поручбини и плаћају се унапред. Код Јеленке Рабаци, најпознатије пиротске ткаље, видео сам један ћилим намењен за салон неког стамболског паше са мустрадама рађеним у светлим бојама; према тамошњим приликама његова цена је била фантастично висока – 650 пијастера (130 марака). Пиротски ћилимови највећих димензија – 5 аршина широки и 6 аршина дуги – зову се 'батал', средњи 3 x 4 аршина 'сметеник', 2 x 3 'шестак', 1,5 x 2 'сеаде', а уски за миндерлуке, димензија по наруџбини купца, 'јан'. Бојација вуне има у вароши 12, ткача ланеног платна око 70, са 200 разбоја, ткача вуне мање (Каниц 1985, 214)“.

До друге половине деветнаестог века у Пироту је било 286 радњи-дућана, са исто толико дућанџија, 286 калфи, 286 чирака и 286 радника (Јовановић 2012, 36). Сумирајући развој занатства у Пироту пред истек деветнаестог века, Каниц (1985, 218) додаје и следеће: „Године 1896. Пирот је опет у 1988 кућа имао готово 10.000 становника, међу њима 230 земљорадника и баштована, 33 чувене кујунџије, 154 бојације и ткача платна и ћилимова, 273 абације и везиља, 270 трговаца и пиљара, 8 адвоката, 22 професора и учитеља, 4 лекара, 9 свештеника итд.“.

У најстарије пиротске занате убрајају се терзијско-абацијски, грнчарски, кацарски, ткачки и црепарски. Сваки занат имао је свој еснаф (групни или појединачни) и своју уредбу (кондике). Јовановић (2012, 39–41) наводи време оснивања појединих пиротских еснафа: абацијски (1790), грнчарско-лончарски (1840), терзијско-кројачки (1849), ћурчијски (1850), бакалски (1865), качарски (1877), пекарски (1880), поткивачки (1881), баштовански (1881), обућарско-кондурацијско-сарачки (1881. или 1882), берберски (1881. или 1882), столарско-зидарски (1882), бојацијски (1883), мутавџијски (1883), ковачко-казанџијско-пушкарско-браварско-лимарски (1883), механско-кафански (1883), коларски (1883),

кујунџијски (1884), мумџијско-чаругџијско-табачки (1890), табачко-опанчарски (1896).

Године 1891. састављени су у Пироту први статистички подаци за 1890. годину за начелство пиротско, из којих сазнајемо о постојању и уредном обављању делатности разних еснафа и великом броја занатлија. У немешовитом еснафу занатлија постоји: лончарски, рогожарски, берберски, мутавџијски, качарски, коларски, дунђерско-столарски, самарџијски, поткивачко-налбантски, шлосерски и ковачко-казанџијски занат. У мешовитом еснафу има још заната: ћурчијски, обућарски, терзијски и абацијски, златарско-кујунџијски и опанчарско-табачки занат (Николић 1981, 449; цитирано према: Баришић 2010, 177).

На списку акционара првог индустријског објекта у Пироту – *Пиротског индустријско-електричарског друштва* – нашле су се 1905. године и следеће занатлије: лончари, казанџије, терзије, кројачи, ћурчије, обућари и табације (Николић 1982, 625–627; цитирано према: Баришић 2010, 181). У оснивању Црвеног крста Пирот учествовале су, такође, занатлије: терзије, кројачи, опанчари, и шустери (Николић 1982, 834; цитирано према: Баришић 2010, 182).

Стари еснафи се 1912. године уједињују у јединствен Пиротски занатлијски еснаф и, по окончању Првог светског рата, 1922. године купују у сопствено власништво четвртину „Рабеновог здања“ са плацем, претварајући га у занатлијски дом. Број заната поступно се смањује, па је 1930. године пописано: 47 терзија, 34 обућара, 32 ћурчије, 24 пекара, 3 посласгичара, 14 ковача, 17 столара, 9 кројача, 24 опанчара, 10 казанџија, 11 бербера, 6 бојација, 10 кожара, 3 колара, 7 бравара, 9 зидара, 4 качара, 8 сајџија, 2 сарача, 2 јорганџије, 3 мутавџије, и по једног лимара, кујунџију, златара, пушкара, воскара, каменорезца и самарџију (Савић 1930, 89; цитирано према: Баришић 2010, 187). Занати у Србији, па и у Пироту, почињу да се међусобно друштвено раслојавају на: ужи слој богатих и шири слој сиромашних занатлија. Имућнији еснафски мајстори проширују своју делатност, а ситније занатлије сиромаше и пропадају, не могавши ни да на крају године плате пореска дуговања.

***

Историјски извори казују да је у другој половини 19. века у Пироту било регистровано 40 грнчарских радионица, а у периоду до почетка Првог светског рата чак 125 грнчара. Веште руке израђивале су у кућним радионицама више од 70 различитих производа богатих антропоморфном и зооморфном орнаментиком, а најпознатији су били по глеђосаним и неглеђосаним судовима за течност (тестије, кондири, чутуре,

плъоске).¹ Мутавције су правиле једноставне, квалитетне и трајне производе прерадом козје длаке (колани, узде, амови, вреће, торбе, бисаге, покровци за стоку), а качкаваљски занат развијао се захваљујући повољним условима за овчарство, посебно у планинском крају међу Височанима. Ковачи су правили пољопривредне алатке, алате за обраду и оруђа; сем ретких изузетака, овим и поткивачким послом, као и ситнијим поправкама бакарног посуђа, у селима су се бавили искључиво Роми. Терзије су радиле за градско, а абације шили за сеоско становништво: током тридесетих година двадесетог века у Пироту је било регистровано 47 терзија. Више него другде, у Пироту су били развијени *ткачки* и *бојацијски* занат. Вештина бојација огледала се у коришћењу стипсе и биљних боја са Истока (чивит, крмез, зердешап). Вишак вуне са Старе планине, али и склоност Турака према овим предметима, условили су настанак ћилимарства, а разноврсне сорте колоритних ћилимова са два лица пиротских ткаља путовале су далеко изван завичаја, најчешће на исток, у салоне стамболских паша, али и кнежевске и краљевске дворове широм Балкана. Само између 1904. и 1940. године пиротски ћилим био је на 26 светских сајмова, почев од Лондона, Брисела, Амстердама, Барселоне, Напуља до Милана, Париза, Берлина и Солуна (Костић 1904; Баришић 2010; Цветковић 2010).

Индустријализација, раст градова и пропадање села погубно су утицали на очување занатске традиције овог краја, доводећи је до изумирања.

Уопштено о ћилимарству

Ћилимарство потиче од женске домаће радиности на изради текстилног покућства и одевних предмета, чија је делимична продаја допуњавала привређивање у оквиру домаћинства. Ћилим је представљао један од најцењенијих предмета девојачког мираза, на основу кога се просуђивало о социјалном статусу њене породице. Умешне ткаље уживале су велики углед, али то никада није побољшало јадне услове у којима су радиле.

У турским дефтерима наводи се да су становници појединих области своје обавезе према завојевачима били дужни да извршавају и давањем одређених ткачких производа, посебно „черги“. Присуство тихих тканих текстилија са пругастим мотивима присутно је на сликама у православним црквама у последњим деценијама 16. века, сведочећи о поступном инфилтрирању пругастиг орнамента из источњачке културе

---

¹ Некадашњи центар грнчарства у Србији данас је без иједне грнчарске радионице која се бави производњом предмета на грнчарском точку. До изумирања је доведене и већина других традиционалних заната.

у ткачку праксу покорених балканских земаља (Petrović 1983, 488, 493). У дубровачким архивским документима 17. века, међу осталом трговачком робом количином су помињани и *tapeti* или *chilimi* (Стојановић 1971, 22). Најстарији писани извор о српском ћилиму потиче из 1644. године (Витковић Жикић 2001, 60). Намештање соба „по турском“ поступно се са исламизираниог становништва прелило на хришћанско варошко, а затим и сеоско становништво, посебно након ослобођења од Турака. Умножавање функција ћилима у ентеријеру код све већег броја људи означавало је присвајање господствених манира, али је и дало замах њиховој разноврснијој и савршенијој домаћој изради.

Реч „ћилим“ преузета је од турске речи „kilim“ (tur. kilîm), а ова од персијске „gilim“ или „gelim“ (per. گليم, означавајући глатко ткане покриваче декоративне, али и функционалне употребе. У Србији се јавља под различитим називима: „ћилим“, „килим“, „киљим“, „ћиљим“ и односи се на тканине са развијеном орнаменталном композицијом, без обзира на технику ткања: „Ћилим функционално припада групи тканина које служе као простирке, прекривке, покривке за лежај, застирке на поду, прекривке за клупе, украси за зид (зидњаци), огртачи по хладном времену, прекривке за кодње и др.“ (Владић Крстић 1985, 18).

Упркос сличностима са другим вуненим тканинама, ћилим одликују и многа специфична обележја: „Ћилим је тканина изаткана или само од једне врсте текстилије – вуне (основа и потка), или у комбинацијама две или више разних текстилија, на пример: конопље (основа) и вуне (потка); памука (основа) и вуне, 'вунце', срме, синтетичких влакана (потка). За основу ћилима пређа је скоро увек двострука, тј. препредена, а за потку једнострука, изузев у одређеним техникама. Зависно од намене ћилима и технике пређа је тања или пуније одредена. Основа је једнобојна, углавном бела, а потка је увек вишебојна. Ћилими се ткају у више двонитних – глатких и косматих техника, од којих су основне: *преткивање*, *на прсте* – *кљечање*, *чворање* и *петља*, као и допунска техника *на дашчицу*, или *штицу*. У орнаменталном смислу ћилим је тканина украшена или елементарним мотивом бескрајних пруга или сложенијим композицијама разних других мотива у бескрајном низу или распоређених и одељених на средишњу композицију и 'среду', 'марамцицу', 'небо' и околицу(е) – 'вођицу', 'ћенар', 'уц', 'ћемер' и др. (Владић Крстић 1985, 18–19)“.

Ћилимарство је прошло неколико етапа у свом развоју (Владић Крстић 1985, 22–23): 1. ткање ћилима за личне потребе у домаћинству или као суседска услуга, 2. ткање ћилима по поруџбини у свом месту, од сопственог или донесеног материјала, уз натуралну или новчану надокнаду и 3. ткање ћилима путем организованог посредништва (професионалне ткаље израђују ћилима за шире тржиште посредством приватних трговаца или државних предузећа).

Ћилимарске области организоване производње, неједнаке развијености и са испреплетеним међусобним утицајима, били су (Драшкић 1967, 12): 1. југоисточна Србија са Пиротом као центром, 2. полимско-старовлашка, 3. косовско-метохијска, 4. шумадијско-моравска и 5. војвођанска.

Порекло и историјат ћилимарства у Пироту: “колико кућа, онолико и ткаља”

Двојака су тумачења порекла и времена настанка пиротских ћилима. Према једнима, ћилими су на Балкан пристигли са турским освајањима (Јигићек 1879; цитирано према: Костић 1904, 107; Филиповић 1957, 192; цитирано према: Витковић-Жикић 2001, 41), док други наглашавају да су ћилимарске технике у јужнословенским крајевима аутохтоне, али их је долазак османских освајача омасовио и обогатио им орнаментику (Карић 1888; цитирано према: Костић 108; Костић 1904, 110; Ткалчић 1929, 4; цитирано према: Витковић-Жикић 2001, 41). Поједини извори наводе да је ћилимарство у Пироту било развијено већ у 16. веку (Петковић 1996, 16).²

Преображају пиротског ћилимарства из кућне радиности задружних породица у занатску делатност недвосмислено су погодовале неколике чињенице (Ћирић 1968, 28–31; Цветковић 2008, 17–19; Петковић и Влатковић 1996, 17–19):

1. *Турска епоха*. Подмиривање верских потреба Османске империје и локалног становништва исламске вероисповести укључивало је наручену израду малих молитвених ћилимова. Ћилимарство које је у извесним облицима постојало и раније, јачало је под оријенталним утицајем и учвршћивало своје место у постојећој привредној делатности;

2. *Развијено сточарство*. Номадске испаше хиљада оваца на обронцима Врденика, на подручју Старе планине, од априла до новембра месеца, обезбеђивале су континуиран прилив јевтиног, а доброг ткачког материјала;

3. *Цариградски друм – Via militaris*. Ткачким навикама месног становништва и вуном богатом залеђу, придружио се и повољан положај Пирота на стратегијској саобраћајници Балканског полуострва, којом се одвијала богата регионална и међународна трговина. Непрекидан проток робе, путника и животиња повезивао је Исток и Запад на надалеко познатим панађурима (Тодоровић 2014), на којима су локални производи заузимали значајно место.

---

² У колекцији Етнографског музеја у Београду (165 ћилима) најзначајније примерке чине два ћилима са бескрајном шаром израђена 1792. године и 24 батала – ћилима великих димензија (Цветковић 2008, 54).

Са производње јевтине и једноставне вунене одеће и покућства (црге /покривачи и поњаве/ и шаренице), све већи број пиротске женске чељади слабог социјалног и економског положаја окреће се масовној изради ћилима. У недостатку других облика индустријске делатности, које би упошљавале радну снагу, жене су се овом својом активношћу укључивале у свакодневно издржавање домаћинства. Уз још једну трајну карактеристику: *ћилимарство у Пироту обављало се као делатност само у граду* (Тирић 1968, 26).

Може се говорити о четири развојна периода пиротског ћилимарства:

1. *Прелазак примитивне у квалитативно нову производњу (18. век)*. Ћилимарску производњу (черге и друге простирке) старом техником клечања, испрва у целости намењену задовољавању потреба домаћинства, почињу стриктно да усмеравају потребе муслиманског тржишта, утичући у процесу производње на конструкцију мотива и шара. Почетно стваралаштво одликује бескрајна орнаментална композиција без порубне шаре, која је сменила претходне попречне пруге на шареницама.

2. *Производња за хришћанско тржиште (19. век)*. Током деветнаестог века, све до ослобођења од Турака, са јачањем хришћанског трговачког и занатског сталежа и побољшањем економског положаја градског становништва, наставља се даљи успон у материјално-техничком и уметничком развоју пиротског ћилима.³ Увећава се богатство орнамената, мотива и боја. Ћилими имају издељену површину на *поље, окрајницу и плочу*. Поред ранијих ликова предмета, јављају се нови геометризирано ликови грана, цвећа и животиња. Ћилим постаје важан део девојачке опреме (свадбени дар).

3. *Аутохтон развој након ослобођења од османског утицаја (крај 19. и почетак 20. века)*. У новонасталим историјским околностима по ослобођењу од Турака, са повлачењем нових административних линија раздвајања између Србије и Бугарске, пиротско ћилимарство изгубило је ранији економски значај. Наставило се, међутим, са даљим изворним развојем у погледу повећања броја шара, њиховог композиционог коришћења и међусобног комбиновања, проширивања спектра бојних колорита итд. Ћилиме карактерише подела површине на попречне *појасеве* који се одвајају у јачим бојама, обично белом. Више од $\frac{3}{4}$ женског становништва у Пироту бавило се ћилимарством. Садржајно обогаћивање носи-

³ Турци су 1872. године у Пироту изградили „фабрику за влачење и предење вуне“, која је имала механичку вљачугу за вуну, предioniцу и бојациницу, са очигледном намером да појевтине трошкове око израде ћилимова и унапреде даљу производњу. На четири развоја радило је осам жена, а главни мајстор био је из Самокова. Током борби за ослобођење Пирота од турског јарма, опљачкана је заједно са машинама (Тирић 1968, 50; Цветковић 2010, 240–241).

ло је са собом удаљавање од најстарије традиције: туђи мотиви и начини распореда орнамената нису подизали вредност финалног производа. Напротив, комерцијализацијом производње умањени су уметнички домети рада ћилимаркиних руку.

Било је то и време прве велике кризе коју је пиротско ћилимарство пребродило „захваљујући лепоти својих ћилимова, јаким традицијама које су везивале ћилимарке за овај рад, наглом продирању пиротског ћилима у кућни намештај и, најзад, захваљујући економском и културном уздизању Србије, која је подигла своју куповну моћ, као и поновном изласку на турско и међународно тржиште“ (Ћирић 1968, 42). Трговачки капитал постаје главни промотер некадашње славе најпознатијег пиротског производа на тржиштима Блиског Истока, Медитерана, Западне и Средње Европе, чак и Америке, али на капиталистичким принципима: технички нимало унапређен, рад ћилимарки нагнутих над вуненим нитима сурово је експлоатисан, уз скромне напоре државе да побољша њихов обезбрављен положај.⁴ Упркос свему, ова се народна радиноост жилаво одржала током оба светска рата и закорачила у постреволуционарну еру.

4. *Стагнација у социјалистичком периоду.* Ослоњена на задругарске принципе и државну својину над средствима за рад, ћилимарска производња у Пироту у првом послератном периоду бележи пад у производњи, захваљујући неколицини фактора: повећаним могућностима за запошљавање у друштвеном сектору, започетим иселјавањима становника ка већим урбаним центрима, првенствено Нишу и Београду (придошли сеоски живаљ, нажалост, није поседовао умеће градских ћилимарки), али и конкуренција јевтиније фабричке робе и промењен укус потрошача окренутог садржајима масовне потрошње.

Институционално устројство ћилимарства у Пироту

Јула 1886. године у Пироту је основано *Ћилимарско друштво* са првенственом намером да се ћилимаркама олакшају тешки услови рада. Правилима Друштва регулисани су начини куповине вуне, њеног уступања ћилимаркама, затим бојадисања предива,⁵ куповине и продаје ћилима. Исте године добија позив за учествовање на божићној изложби музеја Deverbé у Бечу, наредне излаже на божићној изложби индустријских и занатских производа у Будимпешти, а уз државну помоћ 1889. на светској међународној изложби у Паризу бива награђено златном медаљом (Петковић 1996, 215–217; Цветковић 2010, 237).

---

⁴ У Пироту је 1903. године основана Ћилимарска задруга. Београдско женско друштво отворило је 1907. године ћилимарску школу у Пироту.

⁵ “Према бојацијама је било ригорозно – могли су бојити искључиво старим бојама и то алевом, црномодром, црнозеленом, моравом, жутом, рујевом и вишњевим ђувезом (Петковић 1996, 216).“

Проблем с којим се Друштво сусрело у свом функционисању били су конкурентски производи по нижим ценама ћилимарки изван његовог окриља, а што је условило опадања броја регистрованих чланица. Уследила је реорганизација и 1891. године основано је ново *Друштво за производњу и промет пиротских ћилимова и домаћих вунених тканина* на деоничарском принципу. Амбициозно замишљено⁶, Друштво се на крају угушило у трци за профитом, најмање водећи рачуна о интересима ћилимарки. Наступајући капиталистички односи значили су још мање бриге за мукотрпно аргатовање сиротих раденица. Најстарији пиротски трговац ћилимима Тома Петровић 1894. оснива приватно друштво за откуп и продају ћилима под називом *Пиротско ћилимарско удружење*, које је једино водило рачуна о добити 20 суоснивача. Надница ткаља била је 20 пара, куповани су и ћилими лошијег квалитета, али су различитим трговачким каналима доспевали у Босну, Турску, Солун, Скопље и Битољ, изазивајући дивљење на новим тржиштима (Петковић 1996, 220).

Управо са циљем да сузбије шпекулације трговца, марта 1899. почела је са радом *Задруга пиротских ћилимарки* са 23 чланице са могућношћу да им се придруже и бојације. У нови век Пирот је закорачио са 250 разбоја и готово хиљаду ткаља: на сваком разбоју годишње могло је да се изатка 150 аршина ћилима. У граду је било и 3 мајстора дрндара-гребенара и 8 бојација (Петковић и Влатковић 1996, 65). Упркос описаном мајсторско-радничком потенцијалу и организацијско-задругарским потенцијалима, ћилимарско задругарство запало је у велику кризу.

Увелико успостављене трговачке и пословне визе широм Балкана довеле су до формирања првог домаћег предузећа за извоз ћилима – *Пиротски ћилим – домаћа индустрија браће Гаротић и фирме Цацић-Христић-Бераха* 1869. године. Годину иза оснивања, предузимљиви оснивачи испоричили су Цариграду на хиљаде комада сицадеа за верске потребе војника: „Једног од браће, Милана З. Гаротића, одликовао је краљ Александар I 9. маја 1934. краљевским оредном Југословенске круне IV реда, а фирма је престала да ради 20. маја 1948, одлуком Министарства трговине и снабдевања ФНРЈ о одузимању приватних трговина и преласку истих у друштвену својину (Витковић Жикић 2001, 50)“. Јавно трговачко друштво од четири члана – *Трговачко удружење Пиротских ћили-*

⁶ Чедомир Јоксимовић, изасланик министра народне привреде, предложио је “да се у року од шест месеци сагради привремена ткачка радионица и да се снабде савременим разбојима и другим ткачким алатима, чешким преслицама и пређом. Предложио је да се оформе два курса за практичан рад и да се ученицама слабијег имовног стања за рад плаћа 15 динара месечно. По завршетку курса, свима који положи испит са одличним или врло добрим успехом дати по један разбој са прибором“ (Петковић 1996, 217–218)

мова – покренуто је 1890. године, а највише је извозило у Солун, Скопље и Битољ.

Покушавајући да спасу ову врсту радиности од пропадања, материјално имућнији Пироћанци изван моћног трговачког пословног интереса 1902. године поново покрећу *Ћилимарску задругу* на начелу заједничке производње и заједничке поделе добити, а „са задатком да радницима набавља материјал за рад, да им даје позајмице и продаје готове производе“ (Петковић 1996, 222). Обједињујући члански удео, помоћ из државне касе и бескаматни кредит, 700 радница је убрзо оживело ћилимарску производњу и повећало сопствене наднице. По завршеном годишњем обрачуну делила се чиста добит и одвајала четвртина за резервни фонд.

Захваљујући успесима и квалитетној роби⁷, за штићеницу Задруга добија Њено величанство краљицу Драгу, која је 1902. године финансирала штампање *Албума пиротског ћилима* у Тешену (Аустрија), аутора Мите Живковића, тадашњег директора Гимназије у Пироту. Имала је филијале у Крушевцу, Краљеву, Крагујевцу, Нишу, Лондону и Женеви, а готове производе продавала у Бугарској, Аустро-Угарској, Турској и Румунији. Редовно је учествовала на домаћим изложбама, 1904. у Петрограду, а 1905. у Белгији и Француској. Прекоокеанским наруџбинама исте године стигао је и у Енглеску и Африку. Царински рат Србије са Аустро-Угарском из 1906. године натерао је управу да се окрене трагању на новим тржиштима.

Са своје стране, Београдско женско друштво помагало је општа настојања за унапређивањем ћилимарске производње отварањем четворогодишње *Ћилимарске школе* у Пироту 1907. године, уз помоћ министарства народне привреде. Радило се по поруџбини, а ученице су за свој рад плаћане по аршину. Међутим, проширивање тржишта повлачило је за собом опадање квалитета.⁸ Друга неповољна ситуација била је замирање сваке привредне активности током Првог светског рата.

Рад Ћилимарске задруге изнова је обновљен 1925, а 1934. године, у оквиру Пиротске женске занатске школе, основан је *ћилимарски одсек* на коме су ученице подучавале и поједине веште ћилимарке из самог града. У условима слабе екстензиве пољопривреде, занемарљиве индустријске производње и масовних печалбарских миграција, између два светска рата у пиротској вароши ћилимарке су преостале као ретке за-

---

⁷ Од бојација се захтевало бојење задругарске пређе искључиво природним постојаним бојама. Иначе, бојацијски еснаф основан је 1883. године.

⁸ По једнима, Школа је значајно допринела подстицању производње и повећању продаје пиротских ћилима, док је мишљењу других „донела тежак назад и повела га странпутицом“ (Шобић 1953, 113), јер је у уметничку традицију ћилимарског ткања унела радикално нове шаре из Босне и Далмације („крајишник“, „бомбе“, „куфери“), конкуришући на тржишту Задрузи и реметећи достигнут реноме на домаћем и светском тржишту.

штитнице домаће радиности и занатства. Пиротским ћилимима трговало се на ангро, широм Краљевине Југославије.

Пред крај Другог светског рата, 9. октобра 1944. ревитализован је рад у Ћилимарској задрузи на основу Закона о привредним задругама, а 1945. добила је званично име *Прва пиротска радничко-прерађивачка задруга С. О. Ј.* из Пирота. У првим послератним годинама број радница нарастао је на 530, а број изатканих квадратних метара ћилима достигао је 1954. читавих десет хиљада метара (Петковић 1996, 230). Започело је и образовање ћилимара у мешовитим одељењима текстилне струке Школе ученика у привреди у Пироту од школске 1950/51. године.⁹ Наглашено је интересовање за пиротски ћилим и начин његове израде. Ћилими се преко заступника извозе у Западну Немачку и Холандију, између 600 и 800 метара квадратних на годишњем нивоу: “Тако је августа 1954. године Државни музеј Базела (Швајцарска), после изложби и сајмова у Немачкој и Швајцарској, тражио од пиротске Ћилимарске задруге на поклон разбој са започетим ћилимом за музејску поставку – што је и одобрено. Крајем те године, од Музеја '25. мај' у Београду, Задруга је добила специјалну поруџбину за Грб ФНРЈ, ћилим 'Пиротско коло' и Титов лик. Ангажован је уметник за израду шеме и радница која је радила само ову поруџбину (Петковић 1996, 231)“.

Но, влада диспропорција између домаћег и интересовања конвертибилног тржишта, уз осцилације ангажоване радне снаге. Ћилимарска задруга уводи између 1949. и 1956. године нов систем рада – „по квартовима“: град је подељен на шест производних јединица (Бериловска капија, Зевници, Железничка станица, Кале, Вука Пантелића улица и Касарна (Ћирић 1968, 49). Радило се о проширењу производње на основу зарађених субвенција од извоза робе у иностранство. Премије се изненада укидају 1957. године и прелази се на систем рада „на сиц“, односно класични систем домаће радиности. Радница раскида однос и ступа у кооперантски однос са Задругом, која нема обавезу плаћања друштвених доприноса: “Због тога је, већ до 1957. године, дошло до већег отпуштања радне снаге, која се од 380 запослених (1956) смањила на 180 (1957). У наредним годинама смањивање броја радница у задрузи се и даље наставило (до 40 радница у 1967. години), а број радница 'на сиц' се повећао: од 90 (1956) на 400 (1966). Из Задруге је од 1957. године на овамо изашло око 300 радница (90%); од тог броја преко 150 радница је отишло у пензију, један број је прешао у индустрију, а један (мањи део) се повукао или је прешао на систем домаће радиности. Производња, која је остала у саставу Задруге, оптерећена је свим доприносима једнако као и индустрија најмодернијег типа (Ћирић 1968, 50).“

⁹ Школовање је трајало до школске 1979/80. године.

Године 1955. Задруга званично покреће и фарбару и предионицу, олакшавајући тако ткаљама доступност вунене пређе у форми полу-фабриката и формирајући постпуно самосталнију пословну политику. Нове машине набављане су из Италије и Западне Немачке, а квалитетне анилинске боје из Западне Немачке и Швајцарске. Престала је употреба природних, биљних боја за фарбање. Вунена пређа обезбеђивана је половином преко домаћих откупних станица, а половином из Аустралије. Ћилимарска производња допуњује се трикотажним погоном 1958. године. Већ су почели да се производе кожни и чворни теписи. Међутим, 1963. трикотажа, са новоизграђеним објектима и машинама, прелази у састав конфекције „Први мај“, а Ћилимарска задруга остаје занатско предузеће (Ћирић 1968, 52). У производном програму дефинитивно пре-ладава домаћа радиност пиротских ткаља по кућама. Задруга је 1955. променила име у *Производно-занатска задруга „Понишавље експорт“*, по имену фирме која је до тада за рачун задруге обављала унутрашњу продају и извоз, али и са новим именом губи право на самостално иступање на ино тржиштима 1963. године. Године 1979. уследило је преименовање назива у *Радна организација за производњу ћилима, тепиха и предива „Понишавље“ Пирот*, а 1989. у *Предузеће у друштвеној својини на израду ћилима, тепиха и предива „Поморавље“ Пирот*.

Упркос очекивањима, честе промене и реорганизације нису биле од користи пиротском ћилимарству, једној од најстаријих градских привредних грана. Напуштена је организована обнова и обучавање нове радне снаге,¹⁰ а производња преоријентисана на домаће конзументе, услед увођења заштитних царина, нејединственог наступа и неумешности посредника у извозу и оштре конкуренције ћилимова из источноевропских земаља чије су ниске цене субвенционисале матичне држава.

Карактеристике и врсте пиротског ћилима

Пиротски ћилими оригинална су врста ручне текстилне производње урбаног Пирота. Ипак, издвајају се три подгрупе: 1. градски ћилими и украшени типичним геометризованим пиротским шарама, 2. градски ћилими, али ткани по узору на иностране, источњачке и западњачке ћилиме и 3. ћилими настали изван Пирота, али са типичним пиротским шарама (Витковић Жикић 2001, 115). Како је све до Берлинског конгреса Пирот био центар јединствене ћилимарске области која се пружала са обе стране Старе планине, дешавало се да овај уметнички про-

---

¹⁰ Важан искорак учињен је школске 1995/96. године увођењем ћилимарског одсека у средњу Техничку школу у Пироту, али је био кратког даха: двехиљадите је затворен. Пиротске девојнице подучавала је и наша саговорница. Више о томе у одељку „Интервју са Ружицом Илић“.

извод бугарски аутори намерно својатају, а турски лажно представљају као „шаркој“, трговачки производ домаћег географског порекла (према средњовековном турском називу за Пирот).

Одликује их:

1. *Оригиналност ткања (једнаки са обе стране)*. Дугачком, танком, издржљивом и меканом вуном планинских оваца, равномерно и без задебљања упреденом, ткани су глатки и равни пиротски ћилими. Нити потке различитих боја скриване су спретним уткивањем, тако да на наличју нису видљиве, чиме су постизане једнаке површине на лицу и наличју тканине. Техника рада код најфиније тканих ћилима подразумевала је између седам и девет зрна по дужном центиметру, због чега се са њима се нису могла поредити остала ткања.

2. *Специфична орнаментика (геометријски облик шара)*. Према облику, орнаменти у пиротском ћилимарству могу бити: *геометријски, вегетабилни, фигурални и арабеске*, а према начину приказивања: *стилизовани и натуралистички* (Витковић Жикић 2001, 80). Оно се разликује од персијског, са којим га често пореде, најпре по шарама: пиротске творе геометријски праве линије, а персијске су начињене из облика биљака и животиња (цвеће и животиње, али и људска фигура, јављају се у каснијој традицији пиротске ткачке радности). Испочетка једноставни геометријски облици (троуглови и ромбови), комбиновани са кукама и цик-цак линијама,¹¹ касније задобијају прецизнији уметнички и естетски изражај, захваљујући смелости самих ткаља да постојеће обогате мотивима из непосредне околине, али и другим спољашњим утицајима (источњачке верске потребе, жеље трговаца и купаца и сл.): „Највероватније да су пиротске шаре (мустре) аутохтоне, и тек по гдекоја шара позајмљена је од азијских ћилимова и то пре из туркменских, киргиских и дагестанских шара но из персиских (Riegl 1891; цитирано према: Костић 1904, 108).“

У литератури се помиње пет периода у развоју орнаментике у Србији: *митолошки* (мотиви из прадавне индо-азијске прошлости: „корњача“, „куке“, „жабице“, „птице“, „јелени“, „шумица“, „свето дрво“, „врашко колено“, „дрсталија“), *хришћански* („црква“, „олтар“, „свећњак“ и све већи број геометријских мотива), *турски* (мотиви из исламске уметности: „пушка“, „топ“, „птице“, „паунови“, „рибе“ и мноштво нових геометријских орнамената), *класични* (увођење мотива цвећа: „ружа“, „цветна грана“) и *модерни* (нарушавање традиционалног стила имитирањем увозне фабричке робе: „француске бомбоне“, „рурске бомбе“, „венци од немачких кутија“, „краљичин рукав“).

¹¹ Наводи се како су прве шаре на сукнима појавиле из потребе ткаља да обележе сопствене рукотворине у товарима трговачких каравана: једноставни белези другачије вуне на једном или на два угла касније су се умножавали и мењали, а једнобојне простирке и покривке преткиване су пругама у бојама. Орнаментална композиција заснивала се искључиво на изванредној ткачкој визуелној меморији (Шобић 1958, 6).

3. *Снажан контраст боја*. Пиротски ћилими одликују се већом контрасношћу и и оштријим тоновима боја. Главна одлика шара на пиротским ћилимима јесте да се приликом понављања *мењају боје* којима су представљене. Све до пред крај деветнаестог века, захваљујући бојаџијској и умешности самих ћилимарки, за фарбање пређе користиле су се боје из природних извора: орахова и јасенова кора, луково лишће, струготине гвођжа итд. Бојни колорити нарочито су појачани увођењем хемијских, анилинских боја, али су изгубљени стара мекоћа и комплементарност ликовног израза. Најчешћа је црвена основа у више тонова, од јарко алеве боје до боје зреле вишње, са појединачним контрастним акцентима: „Један од главних елемената њиховог успелог композиционог решења заснива се и на простудираним колористичким ефектима који су некад тонски, пригушених тамних боја одабраних и компонованих са великим рафинманом, док су, особито у другој половини прошлог века, чешћи примерци контрастног третмана у избору боја и њиховом распореду (Стојановић 1987, 10).“

4. *Порекло и име шара*. Главна одлика шара на пиротским ћилимима јесте да се приликом понављања *мењају боје* којима су представљене. Такође, згуснуте су и готово у целости прекривају поље и бордуре ћилима. Према пореклу, могу бити: српске, грчке и турске: „У ћилимарским називима у Пироту налазимо тројак елементе: *српски*, *грчки* и *турски*. Турски утицај почео је по турском освајању Пирота. Српски су називи: 'столица', 'тиче', 'пламенови', 'грозд', 'огледало', 'влашка колена', 'бибица', 'лозица', 'совељче' и др. Грчки: 'автапот', 'кандила', 'рујево'. Турских назива има највише: 'бардак', 'ћенар', 'лале', 'каверенгија', 'решме', 'софре', 'саксија', 'ђулови', 'синџири', 'кукле', 'бадемчићи', 'душеме', 'кубетија', 'амајлике', 'диреци', 'мераб', 'сицаде' и др. (Костић 1904, 109).“

Један од најчешћих орнамената на пиротским ћилимима јесте мотив дрвета, звани *стабло* или *дрво живота*. Иако са јасном источњачком позадином, био је врло чест стваралачки мотив у ткачкој народној уметности: стабла са гранама и издуженим орнаментима плодова или цвећа или украшена птицама и животињама („ђулови на диречи“, „гугутке на диречи“). Ћилим *Рашићева шара* заправо је дагестански ћилим који је пуковник Рашић за време путовања са краљем Миланом набавио на Истоку, а који су пиротске ткаље без измена израђивале у следећим деценијама. Чест украсни ћилимски мотив биле су *палме* и *пламенови*, као и куке у облику слова Z, модификовани облици „свастике“ или крста с кукама; обично су допуњавали неку већу орнаменталну композицију. Чест украсни знак били су и слово S или мотив *тичета* и *гуштера*, самостално постављени у окрајници или плочи ћилима или, опет, као допуна комплексније целине (Шобић 1958, 31–41). Од украсних знакова често су били заступљени и: амајлика (спојени троуглови својим доњим

ширим странама), веревија (зупчаста линија), костенице (бескрајна порубна шара) итд.

Упркос постојећим обрасцима готових ткања („почетнице“, „прегледаонице“), ћилимарке су неретко проширивале фонд узорака за обликовање ћилима према слободном избору и у складу са сопственом стваралачком инвентивношћу. Треба напоменути да се током двадесетог века уобичајила употреба мотива са пиротског ћилимарства у свеколиком српском стваралаштву, посебно графичком дизајну, па се јављају као елементи декорације књига, докумената, разгледница итд.

Врсте ћилима. Пиротски ћилими задовољавали су разноврсне потребе: простирачи по поду, прекривачи кревета, украси на зиду, завесе, јастуци, столњаци итд. Украшавали су одаје турских бегова и зидове цамија, а затим и ентеријере кнежевских и краљевских дворова и имућнијих грађанских кућа.

Од намене им је зависила димензија, а димензије су одређивале име (Петковић и Влатковић 1996, 48). Основни облик пиротског ћилима је *сцаде* или *мираб* (1:1,5м) (најпре молитвени ћилим, са нишом у центру ћилимског поља, али и украс за под или зид или простирка на путовањима), из кога су настали други облици:

1. *шестак* (2:1,5м) – служио је за прекривање кревета и украшавање зида,
2. *сметеник* (2:2,6м) – служио је за застирање мањих просторија, али и за зидова,
3. *батал* (4:3,5м) – подни ћилим великих димензија за украшавање гостинских соба и сакралних објеката,
4. *мерка* (произвољне величине) – израђиван је по мери просторије; мањи од „батала“, а већи од „сметеника“,
5. *јан* (ширине 150 цм, дужина по потреби) – служио је за прекривање миндерлука,
6. *шустикле* (0,45:0,45м и 0,5:0,5м), а много касније нови производи, попут: завесе, драпери и прекривачи за намештај.

Претходница пиротских ћилима биле су черге („пртенице“) од четири нити, ткане на хоризонталном разбоју, из две поле, у природној боји вуне, накнадно бојене у рујевој боји (Шобић 1953, 102). Пробацивањем чунка са леве на десну страну и обрнуто, ткање се изводило равномерно целом ширином.

Сировине за израду и технологија израде пиротског ћилима

Тања и дужа, вуна добијена од пиротских оваца била је издржљивија од других, обезбеђујући финоћу предиву и ткању, а ћилимима трајност и вредност. Након стриже, обично о Духовима у јуну месецу, вуна се прала и гребенањем одвајале „власна“ (дуга вуна) од „штима“

(кратка вуна). Вретеном и преслицом одредена вуна називана је *пређом*, исправљана је премотавањем на *мотовилу* и намотавана у *кануре* (смотуљке вуне) (Витковић Жикић 2001, 64–65). Постојане, биљне, природне боје све до пред крај деветнаестог века искључиво су коришћене за фарбање предива: чиниле су то или саме ткаље или *бојацилуку* склоне занатлије, кувањем корења, лишћа, плодова и цветова разног биља и дрвећа (Бајшански и Тодоровић 1955). Традиционалне рецептуре љубоморно су чували у оквиру свог сталежа: „Уочи ослобођења Пирота постојале су 22 бојацијске радње са 20 до 25 мајстора. Бојацијски еснаф основан је у овом граду 1883. године, са 20 чланова, толико их је било и 1890, а 1900. било је 19 мајстора. Приликом примања пређе бојације су власнику давале потврду, такозвани *рабош*, односно парче дрвета подељено на два неједнака дела, са урезаним знаком бојацијске радње, као и урезаним знацима за количину вуне, цену и боју. Већи део рабоша остајао је код бојације привезан за пређу, а мањи део био је код власника. При преузимању пређе поклапали су оба дела, како би утврдили правог власника (Витковић Жикић 2001, 65)“.

Пређа је бојена у алеву (Zinnober), модру (Indigo), отворено и затворено плаву (Himmel-blau и Ultramarin), плавозелену, црнозелену, ђувез (бордо), кавену (Kaffeebraun), жуту, вишњеву (Sienna) и црну боју, а поред постојаних, постојале су и непостојане боје: љубичаста, отворено ултрамарин, ружичаста (пембе) и бледожута (Ocker). Следило је испирање у Нишави и сушење на попречним моткама. Поступак бојења умногоме је поједностављен открићем вештачких, анилинских боја, али је заувек изгубљен ранији пастелни тоналитет и хармонични склоп нијанси, означавајући декаденцију традиционалног пиротског ћилима.

Пиротски ћилими израђују се на вертикалном разбоју, разапетом између два дрвена стуба („соје“), врло једноставној справи смештеној у соби или изван куће, испод какве надстрешнице. Између стубова, преко два вратила („кросна“) чија дужина зависи од ширине ћилима, разапета је основа, с „нитама“ око дугог ваљкастог штапа („обнетилник“). Обнетилник се натеже заглавкама и тако се постиже зев. Нити основе граде се тако што се две нити које сачињавају зев мотају око сновалке. Пред разбојем седе, подавијених ногу, једна или више ткаља. Алатке су им сопствени прсти и зупчасти сабијач („тупица“) којим сабијају проктану пређу. Ћилими са вертикалног разбоја ткани су из две или више половина које се по завршетку састављају. Вештина ткаља огледала се у увежбаности прстију да, техником званом „кљечање“, извлаче и издвајају жице основе, а затим увлаче и промећу замотуљке вуне („гужвице“) које дају потку различите боје и одвојено их збијају дрвеним чешљем са зупцима („тупица“). Ако се орнамент изводи у правцу основе, јављају се отвори, тзв. *решме*, док шупљине нису видљиве уколико шара иде под

косим углом. Основна мера при ткању је аршин (0,68м) (Цветковић 2009, 23; Цветковић 2010, 253; Јовановић 2010, 37–38). „Колико је познато, највећи разбоји направљени су поводом венчања краља Александра Карађорђевића 1921. године и крштења престолонаследника Петра II Карађорђевића 1922. године. За венчање је поручен ћилим квадратног облика, са странама од по 7 м (односно 11 аршина – један аршин је 0,68 м), а за крштење један ћилим ширине 6 м, а дужине 11 м, као и два застирача тзв. *јана*, ширине 1,5 м и дужине 26 м, односно 23 м. (Витковић Жикић 2001, 69–70).“

Делови пиротског ћилима

Основни делови пиротског ћилима су:

1. **ресе** (након скидања са разбоја, остаци основе везују се у снопиће, у два или три чвора, дужине 15-20 центиметара; као и основа, ресе су од нефарбане вуне);

2. **спољашњи ћенар** (спољашња ивица, једнобојна и без шара, ширине 3 до 5 цм, по дужој страни ћилима шира, а дуж краће стране ужа, која уоквирује цели ћилим);

3. **плоча** (бордура око ћилима, ширине између 10 и 60 цм, најважнији део ћилима који му даје лепоту, најчешће у једној боји, боја шара са леве и десне стране ћилима мора бити иста). На плочи се обично налазе следеће шаре: совра, врашка колена, тиче, вилцан, костеница, столица, кандил, атапот, пламенови, ченгели, огледала, гуштер, лале, краљичин рукав, корњача, Рашићева шара, куке, нарови, пужеви, опанак, чакре, чипка, шаре са цвећем, воћем и другим орнаментима;

4. **унутрашњи ћенар – чендра** (обично шири од спољашњег и у већем броју, по дужини ћилима оивичен зупцима или кукама, а по ширини представљен правом линијом. За унутрашњи ћенар користе се следеће шаре: бадемчићи, куке, чешљови, ибрици, лале, гугутке, руже, брдаци, атапоти, крстови, тиче, кукла, краљичин рукав, прсти, кубе, минђуше) и

5. **поље** (средњи и најлепши део ћилима са симетрично распоређеним шарама, једном истог облика или једном главном и више споредних; ако се на ћилиму понавља једна иста шара по облику, њене боје се непрестано мењају и то је једна од главних карактеристика пиротског ћилима. Само четири врсте ћилима имају строго одређену плочу и ћенар, уз шару у пољу: „ђулови на синцири“, „врашко колено са амајлијама“, „нарови“ и „манастир мара“. Ћилим добија назив по шари у пољу: „костенице“, „огледала“, „венци“, „гугутке на диреци“, „ђулови на диреци“, „бомбе“, „врашко колено“, „бибице“, „нарови“, „каранфили у преграде“, „српска круна“, „штитови“, „вера, нада, љубав“, „рашићева шара“, „девојачко срце“, „француске бомбоне“, „рајска птица“, „манастир мара“, „мираб“, „жабе“, „филигран“, итд.). „За венчање краља Александра Ка-

рађорђевића и крштења престолонаследника Петра II Карађорђевића изведени су ћилими са следећим шарама: спољни ћенар – куке, плоча – диплома, унутрашњи ћенар – куке, још један унутрашњи ћенар – краљичин рукав са шаром бибице, и поље – пет 'совејке' (Витковић Жикић 2001, 90).“

Општина Пирот је посебним Елаборатом код Завода за интелектуалну својину заштитила географску основу порекла „Пиротски ћилим“ са 95 његових шара и формирала Комисију за вршење контроле израде и производње пиротског ћилима.¹² Елаборатом (1995) прецизно су дефинисани критеријуми који одређују оригинални пиротски ћилим и географско подручје које чини град Пирот са приградским насељима: „Установљава се ознака порекла 'Пиротски ћилим' за ћилим (подне, зидне и украсне), прекриваче за кревете, завесе, драперије, торбице, тканице за појасеве, одећу и друге производе изведене ручним ткањем, произведене на подручју општине Пирот, у специфичној техници ткања на посебном разбоју, специфичне стилизоване орнаментике постојаних боја и са два лица, по технологији производње и карактеристикама идентичним онима које су наведене у 'Елаборату о заштити географске ознаке порекла 'Пиротски ћилим' (...) Увидом у пријаву за установљење географске ознаке порекла елаборат о начину производње, утврђено је да производ који носи наведену ознаку порекла има следеће карактеристике: за ткање се користи квалитетна, природна сирова бела вуна за основу и вишебојна за потку. Основа је од вишеструког, а потка од једноструког искључиво вуненог предива. Пиротски ћилим се тка техником клечања. Потка једне боје покрива основу у границама одређене шаре, без видљивих трагова промене боје потке, тако да се постижу једнаке површине лица и наличја. Ако се орнамент изводи правцем основе, између појединих шара стварају се шупљине 'решме', што одговара голбленском боду. Такви ћилими су ваздушастии и представљају украсне – зидне ћилиме, столњаке, шустикле, торбице. Ако се шара изводи дијагонално према основи, ћилим нема шупљина и тако се, у принципу, ћилими раде за под. Боје ћилима су постојане, јасне и живе, а ћилим дуготрајан. Пиротски ћилим се ради искључиво на вертикалном разбоју, при чему је ширина ткања неограничена, уз поштовање свих технолошких, техничких и естетских карактеристика које су описане у Елаборату 'Заштита географске ознаке порекла 'Пиротски ћилим' (Решење Завода за интелектуалну својину Г-4/96/3 од 16. јуна 2002. године)“.

---

¹² Решењем Завода за интелектуалну својину Г-4/96/3 од 16. јуна 2002. године у Регистар географских ознака порекла под редним бројем 37 уписана је ознака „Пиротски ћилим“.

Интервју са Ружицом Илић

Ружица Илић, времешна старица од 84 лета, једна је од најстаријих и најугледнијих живих ћилимарки из Пирота. Године су јој недавно „везале“ прсте (две године је прошло како не седа пред разбој), али не и мисли. Ведра и насмејана, дочекала нас је у дворишту своје куће у „Тигровом насељу“, смештеној тик покрај нишавског бедема.¹³ Живи сама и то јој не годи, али децу је већ давно исшколовала и препустила сопственим судбинама. Разгранато породично стабло јој је највећа животна радост: син Бранимир и ћерка Славица имају по двоје деце, а родила су јој се већ и пет прауника. Дуговечности и добром здрављу има да захвали генетским предиспозицијама, али и спортском духу, који су очигледно наследили потомци: 1947/48. године била је првак у атлетици тадашње Југославије на хиљаду метара.

Бака Ружину фамилију по мушкој линији звали су Ачини, потичу из височког села Дојкинци. Најстаријем Ранчићу у Првом рату погинула су двојица синова; снаје су се преудале и оставиле му петоро сирочића да брине о њима. Када су три братанца и две братанице стасали су за учење заната, далеке 1922. године деда, заједно с најмлађим сином Чедом, тада још увек момком, замењују височке врлети градском средином. Следеће године, из суседног села Брлог за њима стиже и мајка Пенка са шестомесечном бебом; остала деца, брат и четири сестре, рођени су у Пироту.

Од Турака у повлачењу, после ослобођења, прадеда је купио велико имање на градској територији, у улици Цара Душана број 72, која никада није променила име. Имали су и њиве у суседном Извору и Берировцу и од њиховог се обрађивања издржавала многочлана фамилија. Постојао је и амбар за складиштење жита и кукуруза. Имовина је накнадно увећавана, купљен је и виноград са седам хиљада чокота. Сви су били запошљени, без обзира на године: бака Ружин деда по оцу је радио као *пудар* и бринуо о лози, а деда по мајци је имао у власништву казан од 250 литара, па је на захтев по целом Пироту пекао ракију. Бака Ружини родитељи продају стару кућу и праве нову у тадашњем пиротском насељу „Ђерам“, на путу према Берировцу и хидроелектрани, одмах иза пруге.

Мајка Пенка је понела са собом у град мали хоризонтални разбој за ткање платна за кошуље и другу одећу неопходну члановима домаћинства. У Брлогу, на врелу, мајчина фамилија поседовала је породичну *ваљавицу* за ваљање шајка, на којој је радио Ружин отац. Кад је стасала најстарија сестра, деде су се прихватиле израде првог дрвеног разбоја, димензија да се на њему може изаткати ћилим „деветак“, а ује-

¹³ Интервју обављен 27. септембра 2014. године у Пироту.

дно и „шестак“, „сицаде“, разне друге простирке и шустикле. Технологија израде била је једноставна, а користила су се и искуства жена које су у то време увелико ткале на њима. На једном постављеном разбоју у кући училе су се ткању свих пет сестара и носиле са собом стечени занат у куће у које су се удавале. Кад се искуство накупило, одлазиле би да раде код других жена за новац. Постојало је и правило да свака девојка треба до удаје себи да изатка један ћилим за свадбену спрему. Са осмењом на лицу, бака Ружа нам поносно каже да још увек чува ћилим који је донела са собом удајом.

Постојало је у Пироту неколико већих радионица које су плаћале удружени рад ћилимарки (двадесетак обично), али су жене углавном радиле у својим кућама како би зарадиле више новца од израде ћилима. Захваљујући накупцима, та би се цена вишеструко увећала на путу до коначног купца негде у иностранству.

„Две старије сестре ишле су код једне жене у нашу улицу да раде за паре, она је имала око двадесет ткаља у радионицу у своју кућу и продавала је ћилиме накупцима из Тијабаре, а ови их слали у Немачку, Швајцарску, Енглеску... Ишле су тамо да зараде и да могу да почну да спремају дар за женидбу. А ја сам, па, поред њих ишла, кад оне ткају тамо, још као дете у основну школу, да гледам и да се учим, тако је било.

Плаћало се по аршин: метар дрва – аршин ткање (1 аршин износио је 68 цм – прим. аут.). У један квадратни метар ишао је аршин и по. Ми смо с ћилими издржавале децу и школовале их. Нису то биле много велике паре, али је могло да се живи и издржава кућа. Још кад си ти имаш своју прећу, да не идеш код газду да те експлоатише, још боље продаш и имаш већу пару.“

На разбоју су се израђивале потрепштине за многочлано домаћинство.

„Куповала се само рунска вуна из Висок, а од ње се извлачила на гребенац најбоља вуна за основу за ћилим, док је за прећу могла да иде и слабијег квалитета... Купим опрану вуну, али која неје ни чељана, неје ни предена. Па идем на вљачару да ми овлаче. Па дадем на жену да ми опреде, па носим на фарбару да ми офарба, ставим сваки конач који ми треба и према тој ми офарба вуну. Тако је вуна припремена за ткање. Онда има два колца на који се вуна снове прво, коју величину ћилим хочеш, разреди се на разбој и мало се опне да би се нанитило на обнителник. Онда се заткаје и кад буде за заткавање, онда се опече пиле, направи се пита, погача, ракија, вино и носи се тамо где се ткаје ћилим. Ми смо си то правили у нашу кућу. И то се звало *заткавалник*. Исто кад се завршава, исто се тека угостимо, и то се каже *доткавалник*, завршава се ћилим и прославља се.

Колико је трајала израда једног ћилима?

Шестак, као за софу, две ткаље могле су да ураде за месец дана. На наш кућни разбој раделе смо две жене, а на овај мој у собу две, а некад и три, зависи од посла. Старе жене кажу да је то мукотрпан посао. Кад смо кући радели, несмо гледали на сат, него причамо тако једна с другом и прође време. За један дан може да се уради отприлике једна плоча, ту два'ес' сантиметра. Крене се од ујутро, па ручак, па опет све до вечеру, малтене цео дан.“

Замолисмо бака Ружу да нам својим речима преприча како је текла израда једног класичног пиротског ћилима:

„За 'шестак' ти треба 3-3,5 кг одређене вуне: кило основа и два кило пређа. Онда се наснове, постави на разбој и заткаје. Прво се ткаје плоча, па по плочу иде ћенар, ако има ћенар, ако не, онда средина. Да ли ће да буду венци или бомбе, градене или неградене, ђулови, градени, неградени, на ланци, на диреци – то одлучује онај који наручује ћилим. Све се то искомбинује и изабере се шара, и на основу тога се офарба пређа. Па се каже: осамсто грама иде за средину црвена, ми га кажемо алева, пола кило иде црна, све боје как'в треба да буде ћилим: плаво, бордо, грао, луково, црно-зелено, плаво-зелено. И то се зове *смесно*. И онда почиње ткање. Ткајеш до пола, па онда окренеш испочетка другу половину. Ако је рунска вуна, готов ћилим излезне тежак од 3,2 до 3,5 кила...“

Кад се ћилим заткаје, прво се основа уради пет-шес' пута, па иде црни крајишник, па иде плоча, бела или лукова. Кад се уради плоча, иде ћенар црно, а онда почињеш средину: да ли ће буду бомбе, ђулови, каква се шара изабере. Ако је ћилим 'шестак' онда иду два венца, а ако је 'деветак' онда иду три венца. Како је до пола, тако мора да буде и од пола, ни повише, ни помалко, тачно све по меру.“

Ћилимарство је подразумевало и употребу специфичних алата:

„Без разбоја не може да се тка ћилим. Разбој има *соје*, горњо и доњо *кросно*, затим је ту *обнителник*, који држи *зеват*. Онда је ту *зев* и *тупица*, она доле тупа, набија ткање доле. И редом пратиш шаре, нема ништа друго.“

Постојали су каталози са припремљеним шарама, али су се искусне пиротске ткаље у послу највише ослањале на сопствену меморију. Један догађај из давнина, који нам је препричала бака Ружа, врло добро сведочи о овој особини неуморних раденица, али и њиховој довитљивости:

„Требало је да се уради тридесет и пет метара дугачак ћилим за неку салу у Београд, у коју је требало да се венча краљевски пар. Када је краљица Драга дошла да наручи ћилим, ови наши су се нашли у чуду куде ће да ткају ћилимарће, недостајала је висина. Сала у коју су пиротске судије одржавале састанци била је на два спрата, па су ћилим развукли на три кросне. На моју најстарију сестру свекрва је ишла да ткаје тај ћилим, па нам је причала како је било. Сакупили су најбоље ћилимарће из цео Пирот да ткају тај ћилим, било их је много. Кад је дошла краљица Драга да их обиђе, они су позвали само две ћилимарће на ручак у општину. Краљица је носила белу везену кошуљу и на рукавима кошуље била је посебна чипка. Веште ткаље су погледом запамтиле изглед везеног детаља и чим су дошле кући направиле су нов ћенар за ћилиме под називом 'краљичин рукав'. Међутим, друге ткаље које нису биле позване на ручак, наљутиле су се на општинаре и донеле одлуку да сутрадан неће да се појаве да раде. Оне су биле паметне и поносне жене. Морали су жандари на коњи да иду од кућу до кућу и доводе их на пос'о у општину.“

Већ са десет-једанаест година наша саговорница могла је сама да седне испред постављеног разбоја. Деца су од малих ногу укључивана у процес рада: она на селу у пољопривредне послове, а градска у занатске. Девојчице су ишле у Женску занатску школу и училе се шивењу, везењу, плетењу, а дечасти на мушке занате. Међутим, 1941. године бугарски окупатори су ушли у Пирот и прекинули последњу годину бака Ружиног четворогодишњег школовања: отац није волео Бугаре и није дозволио да ниједно од деце похађа наставу на бугарском језику. После рата завршила је трогодишњу радничку гимназију, организовану за све чије је образовање прекинула окупација. Године 1947. отишла је на радну акцију Шамац-Сарајево и одмах после тога запослила у „Тигру“, где је радила три године. Прича нам да је могла и на факултет, али ју је у томе спречило мужевљево патријархално васпитање. Окренула се чувању деце.

На таласу послератне обнове, ревитализован је и рад ћилимарске задруге, овог пута под именом *Прва пиротска радничко-прерађивачка задруга С. О. Ј.* Тих педесетих година прошлог века радни однос у задрузи заснива и бака Ружа. Постојала је норма за сваку ткаљу и у случају неиспуњавања, смањиван је износ плате. Али су зато ткаље добијале раније непостојеће социјално и пензионо осигурање.

„Заједно с моју комшику, ткале смо 'шестак' за 23 радна дана. Био је човек задужен да дође и напише да ли ћемо да изаткамо норму до првог у месецу, па смо га молиле да нам упише да чемо да испунимо норму, а ми смо целе ноћи, до пред зору, радиле и тачно у дан испоручиле ћилим. Ос'внемо, али мора да се испуни норма.“

Намера општинских власти била је да значајно смањи ткање у кућама: због тога су отварали нове радионице у расположивим објектима, најчешће су то биле после рата национализоване кафане, и упошљавали све заинтересоване ткаље. У самој фабрици било је 220 радника, али је на ткачким пословима било ангажовано 1300 жена, према бака Ружином сећању. Био је то најпросперитетнији период за пиротско ћилимарство у доба социјализма. Са досељавањем у Пирот, свака жена се одмах се окретала ткачком занату: оне које нису знале да ткају подучавале су се прво код родбине, а већ научене прикључивале су се осталим радницама у задрузи. Међу женама је било и староседелачких Ромкиња.

У задругама се радило искључиво по наруџбини, углавном за инострано тржиште (Италија, Немачка, Швајцарска, Шведска, Енглеска). Комплетна производња обављана је ручно, уз чуђење инопартнера приликом посета Пироту. Фарбање вуне јесте било индустријским бојама, али пореклом из Немачке, које су се истицале постојаношћу.

Запамтила је бака Ружа један куриозитет у ткању ћилима за Швеђане:

„Шведска никад није хтела да јој се ћилими ураде на црвено, све шаре су морале да буду у плаве боје, и то две боје: плаво отворено и плаво затворено, и бела опаска. И ништа друго.“

Са поносом наша саговорница како је баш 1957. године и сама боравила три месеца у Швајцарској, на организованим мини промоцијама вештине ткања у петнаест различитих градова, највише у Цириху (слика 1).

Ипак, почетком шездесетих година окончан је овај просперитетан период за пиротско ћилимарско задругарство. Са укидањем субвенција од извоза робе у иностранство, прелази се поново на систем рада на „сиц“: ткаље ступају у кооперантски однос са задругом, али без плаћених друштвених доприноса. Преко ноћи је половина радница добила отказ, међу њима и бака Ружа. Како несрећа никад не иде сама, трагичним случајем 1963. године умире јој муж Чеда, један од директора успешног пиротског предузећа „Тигар“. Удовица у најбољој животној доби, са двоје мале деце, није се предавала: одмах је погодила изразу огромног ћилима од 16 аршина у кућној радионици. Требало јој је неколико месеци да га заврши, уз помоћ сестара. По завршетку посла, враћа се да ради у „Тигар“ и у њему остаје до 1975, када одлази у породичну пензију. Наравно, наставља да ткаје у приватној режији, све до пре две године (слика 2). Не зна тачно колико је ћилима изаткала, али верује да би њима могао да се покрије пут „између Кеја и Железничког моста у Пироту“. Или, како написаше у једном магазину, „читаво фудбалско

игралиште“ (Пенчић 2013, 24). Неколико дупке попуњених албума и текстилије по кући сведоче истинитост њених речи (слике 3, 4 и 5).

Пензионерски дани нису значили растанак са тупицом и разбојем. Напротив, увек се одазивала на молбе да помогне спасавање пиротског ћилима од заборава и верно пренесе искуства млађим нараштајима.

У најлепшој успомени јој је остало ангажовање на ћилимарском смеру у Техничкој школи „Милентије Поповић“ у Пироту у другој половини деведесетих година прошлог века. Прихватила се учитељског посла најмање због пара (Митић 1995, 7).

„Научила сам ткању две генерације девојчица у трајању по две године и трећу генерацију старијих жена. Одобрите директор, пријавише се седам-осам жене да очеју да уче, 'ајде, рек'о, директоре, ја прихватам, че и' научим и њи'. Деца су тако лепо радела, па разбоји, какви су били лепо! Са још једном ћилимарком поделиле смо их у две групе, сваки дан су долазиле у радионицу на праксу, њих четрдесет за две године. Е, била су и два мушката деца, једно из Крупац, једно из Димитровград, кад они ураде шару, то је било као уметничко дело! Много сам се надала да ће децу да прихвате у 'Понишавље' на пос'о, али ништа од тога не беше, и то ми је много криво.“

Децу је водила и у бугарски град Чипровци, јер тамо постоји средња ћилимарска школа и развијена вишевековна ћилимарска традиција. Чипровци су пре ослобођења од Турака били део јединственог пиротског подручја карактеристичног по најквалитетнијим ћилимарским производима. Свестан значаја оживљавања народне традиције, отварање ћилимарског смера у Пироту подржао је и надалеко чувени српски археолог, академик Драгослав Срејовић. За тих неколико година колико је школа трајала, вредне руке средњошколски изаткале су 150 ћилимова (слика 6).

Покушала је пре неколико година и са ткачким курсом у просторијама пиротског „Црвеног крста“. Донела је сопствени разбој из куће, али није наишла на подршку локалне заједнице; штавише, морала је да плати хиљаду динара казне због прекршајне пријаве за незаконито привређивање.

Ишла је бака Ружа и по туђим кућама, све са циљем да што више жена подучи злата вредном занату. Чак је и у свој дом примила заинтересовану економисткињу из Крушевца, живела са њом под истим кровом месец и по дана и покренула у њој уметнички дух пиротских ткаља (сл. 7).

„Ишла сам и по куће. Која 'оће дом да си тка, ја идем, па му намитим, па наредим, па заткајем, само да настави да ради. И дан-данас би' научила свако дете да ради, ако тол'ке године имам.“

А ко све није пожелео бака Ружину креацију на поду или зиду сопственог дома! Наруџбине су стизале од појединаца, али је посебно важно било појављивање на великим сајмовима. Тамо се, рецимо, са њеним делом одушевио новинар Фаби са италијанске РАИ телевизије, те је неколицина ћилима са најстаријим шарама завршила у његовом дому. Изузетно је поносна на ћилим који је, по наруџбини Кола српских сестара Југославије, 1999 године изаткала као поклон српској царској лаври поводом осам векова постојања. Шаблоне за израду сачинили су стручњаци из САНУ. У трагичном пожару деценију уназад на десетине других дарованих ћилима је изгорело, не и њен: због лепоте израде, чува се у посебним одајама и износи само у специјалним приликама (слика 8). Олтар реновиране старе цркве у манастиру Дивљана, код Беле Паланке, такође краси Ружина покривка.

За свој рад није добила никакву похвалу или награду од градских структура, нити у младости, нити под старе дане. Стан у пиротском насељу „Тигар“ у коме и сада живи, уз новчано учешће, добила је од истоимене фирме давне 1969. године. Сигурна је да се признањима не могу похвалити ни друге колегинице по тупици. Скромно признаје, ипак, да јој је некаква сатисфакција пружена у време најуспешнијег председника општине у историји Пирота, Деска Петровића: била је прво осам година општински одборник, а затим и четири године представник Среза Нишавског у тадашњим политичким структурама. Десет година била је и поротник у пиротском Окружном суду. Ако се признањима није могла похвалити од стране локалне заједнице, ниједан новинарски прилог о знамењу древног града на Нишави протеклих деценија није прошао без помињања Ружиног имена (Јанковић 1999; Јанковић 2000; Пенчић 2013).

За умеће и рукотворине вредне пиротске ткаље чули су, међутим, лопови: у сред ноћи пре две године упали су јој у кућу и са пода однели ћилим „шестак“, а месец дана касније са терасе још један „шестак“ и простирку. Иако пре тога никада није боловала од озбиљних болести, страхови од крађа утицали су на бака Ружино здравље.

Шта је, после свега, преостало Ружици Илић? Најпре задовољство што је богато искуство и знање израде текстилија ванредне лепоте пренела на потомство. Поносна је на ћерку Славицу Јовановић, за коју тврди да ју је давно превазишла у уметничком смислу (слика 9). Она ради искључиво природним бојама, добијеним од корења, лишћа, коре и плодова планинског биља, чије прикупљање започиње у рано пролеће. Рецептуре се научила од мајке, као што су се некада тајне заната преносиле с генерације на генерацију у кругу породице. И по томе је можда јединствена сада у Пироту. Славица је 2002. године основала *Удружење за очување и развој ткања пиротског ћилима – Пирот*. За три унукe и унука бака је припремила истоветну свадбену спрему: „шестак“, „си-

цаде“ и простирку. Сновању основе научио се и унук који носи дедино име, иначе спортиста у једном атинском одбојкашком клубу. Као и праунука Вања: са свега пет година, на специјално припремљеном разбоју, изаткала је ове године футролу за мобилни телефон. То је нешто што јој срећом и унутрашњим спокојем испуњава старачке дане у осами (слика 10).

Уместо закључка:

Ћилимарство – симбол сиромаштва или симбол инспирације?

Адекватно сагледан, потенцијал народне културе и стваралаштва може послужити српској културној политици као важно средство у супротстављању немилосрдној модернизацији и њеним негативним последицама по очување идентитета сопственог народа. Државни званичници и културни посленици наглашавају да нам је неопходна креативност за даљи развој и напредовање, а да се иста у значајној мери може напајати на изворима традиционалног стваралаштва.

Каква је улога заната у томе? Једино сачувани, заштићени, ревитализовани и туристички валоризовани стари занати могу допринети очувању српског културно-историјског наслеђа. Озбиљна расправа о занатима у Србији данас подразумева разматрање сплета ограничења, али и конкретних могућности које стоје на располагању актерима заинтересованим за њихову обнову (Srećković 2011, 47–49).

Ограничења су: непостојање Закона о занатима; непостојање Занатске коморе, иако постоје појединачне занатске асоцијације; недефинисани прецизни стандарди квалитета и аутентичности производа; недостатак потражње на домаћем тржишту за занатским производима; ограничен приступ међународним тржиштима; јавна перцепција заната као делатности које треба да буду профитабилне и остварују добит попут других економских активности; неповерење занатлија према државним институцијама због нерационалног трошења средстава намењених промоцији и унапређивању културне делатности; неповољан амбијент за малопродају занатских производа и сувенира (недоступност добрих продајних локација); незаинтересованост младих нараштаја да наставе или наследе занатску традицију претходних генерација; недовољна цењеност категорије *ручног рада* услед преплављености тржишта индустријским употребним и декоративним предметима; недостатак средстава за набавку опреме и покретање занатске производње, непружање пореских олакшица и кредитних гаранција, као ни адекватне обуке за ефикасну организацију рада и наступ на тржишту; незаинтересованости и неприлагођеност занатлија модерним токовима; нелојална конкуренција некавалитетних производа који се лажно представљају као аутентични.

У могућности спадају: препознавање заната као нематеријалног културног наслеђа; комплементаран наступ са другим делатностима, као што су туризам, угоститељство и пољопривреда, уз подршку и материјалну помоћ надлежних државних институција; развој дизајна и креативне индустрије; развој формалних (струковне школе) и неформалних видова образовања (организовање занатских радионица, изложбе занатских производа, покретање интернет портала за презентацију живих заната и занатлија); укључивање занатских центара у постојећу туристичку понуду, тј. пласман употребних предмета занатске производње и сувенира у делатност културног туризма; развијање сектора услуга (сервисирање некада произведених производа у оквиру истог заната, припремање традиционалне хране у сектору комерцијалних, туристичких и угоститељских активности); интернет продаја занатских производа са сертификатом; употреба аутентичних производа као званичних поклона страним представницима и владама; јача повезаност сектора културе, образовања и науке; едукација тржишта спровођењем промотивних кампања и манифестација републичког, регионалног и локалног карактера; подршка наступима занатлија на домаћим и међународним изложбама и такмичењима; регистровање и упис *нематеријалног културног наслеђа у Србији*; додељивање сертификата аутентичним занатским производима; помагање удружења која се баве заштитом и унапређењем старих заната; формирање базе података о старим и традиционалним занатима; организовање саветовања и стручних скупова о угрожености и заштити старих и традиционалних заната, израда публикација и спровођење емпиријских истраживања на тему старих заната; обука за писање пројеката и израда пројеката за аплицирање код европских фондова намењених заштити старих заната.

Пиротско ћилимарство је део аутохтоног културног наслеђа старопланинског и синоним за текстилно стваралаштво пиротског краја. Не наилази на организовану бригу адекватну значају за идентитет сопствене средине; у родном крају запостављена је и потцењена делатност. Упркос томе, одлуком Националног комитета за нематеријално културно наслеђе Републике Србије из 2012. године, пиротско ћилимарство је, скупа са 26 других предлога, уврштено у *Национални регистар нематеријалног културног наслеђа*.

Још је крајем шездесетих година прошлог века Јован Ћирић (1968, 54) упозоравао да пиротском ћилимарству следи прилагођавање новим тенденцијама на домаћем и светском тржишту, „вешто и осмишљено уклапање у модерне токове живота“, али не као „раскид са старим мотивима, шарама и композиционим решењима“, „са традицијом и уметничким кореновима из којих је израсло“, већ као „корисно и на уметничкој висини остварено спајање старог и новог“. Сасвим у складу са образло-

жењем текста *Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната* студената Правног факултета у Београду, о томе да је „чување старог и доброг заправо једини исправан, а вероватно и једини могући начин да се буде модеран и спреман на прихватање правих вредности које доноси ново време“ (Ђорђевић 2008, 163).

Вештина ткања преносила се по женској линији и обављала радом од јутра до мрака у домаћој радиности („на сиц“) незапослених и сиромашних жена у граду. Иако одувек третирана као особена, занимљива и уметнички високо вредна грана локалне привреде, ћилимарска производња вазда је симболизовала *сиротињу*. Кад год би им се пружила прилика, ћилимарке су напуштале тегобан начин зарађивања, нагнуте над основом примитивног разбоја. Оберучке су прихватиле могућност зараде на новим радним местима под социјалистичким барјаком, као и миграцију у друге, веће градске центре током друге половине двадесетог века.

И то је први разлог што уносне производње и продаје „пироћанаца“, раскошних шара, тананог финог ткања и узбудљивих боја, највероватније више никада неће бити. Скупоцен је и дарује се у изузетним личним и друштвеним контекстима, али се мукотрпно и споро израђује. Стада са аутохтоним сортама оваца давно нико не изгони на старопланинске пашњаке, а без њиховог руна нема ни квалитетног репроматеријала за рад ткаља. Некадашња тржишта давно су изгубљена. Индустриски теписи, као сегмент нове културе становања, истисли су ћилиме из практичне употребе. Коначно, нестала је патријархална породица као најстарији и најоданији конзумент ових производа. Ипак, у последњој деценији начињени су скромни покушаји.

Посрнуло друштвено предузеће „Понишавље“ купио је 2005. године на берзи Драган Панић, са великим плановима за његову обнову и поновно покретање организоване производње пиротског брэнда на комерцијалним основама. Мало од тога је засад реализовано, најпре због недостатка тржишта за пласман производа. Пројектом локалне самоуправе, уз помоћ Министарства економије и регионалног развоја РС и америчког програма USAID, основана је 2009. године *Занатска задруга за израду ћилима и сувенира „Дамско срце“*, на чијем се челу налази г-ђа Славица Ћирић, са циљем очувања вековне ткачке традиције и квалитета у изради пиротског ћилима (Каваја 2010). Претходно је Удружење за заштиту и неговање старих и уметничких заната „Грлица“ обучило десет неупошљених жена са тржишта рада старом ткачком занату, обезбедивши им разбоје и простор за рад. У међувремену, обезбедили су и сертификат о коришћењу имена и овлашћеној производњи пиротског ћилима. Пре две године, на међународном фестивалу „Југра 2012“ у Русији, добили су главну награду за сопствено произведен ћилим. Озби-

љних извозних подухвата још увек нема, а цена финалног производа главни је разлог незаинтересованости домаћих купаца. Изгледа да је производња исплатива једино скромним ткачким радионицама које у Пироту држе неколико Ромкиња (Стојковић 2010, 58; Ђорђевић 2007).

Два су начина да се виталност, таленат и вештина даровитих појединаца и ретких мајсторских радионица у Пироту, ипак, сачува. Један је да, макар и симболична, ћилимарска производња буде под заштитом државе и уз неке њене субвенције. Другу прилику пружа сагледавање његове уметничке и туристичке вредности. Дакле, ћилим као *инспирација* у области примењене уметности.

Мотивисан народним стваралаштвом свог краја и уопште српском народном уметношћу, млади графички дизајнер Данило Манчић из Пирота осмислио је више од 150 потпуно нових геометријских етно-мотива, аутентично спајајући традиционални и модерни израз (Panić 2009). Будућност ћилимарства у Србији не препознаје само у бескрајном понављању архетипских шема, већ и у осавремењивању и надоградњи уметничког изражаја креирањем нових мустри за знамените пиротске простирке.¹⁴ Модерно образован, млади Пироћанац је преузео, развио и применио постојећа ликовна решења из фолклорног наслеђа на савремене предмете (обућа, намештај, лаптопови), творећи оригиналан бренд из области индустријског дизајна. Сем неколико представљања у медијима (Политика, Прес, Блиц), помињању у публикацији „Стари занати“ и виртуалне изложбе у Народној библиотеци града Пирота, јавност ништа није урадила за његову промоцију, нити привредне структуре за практичну реализацију и масовну употребу дизајнираних предмета (Ђурковић и Вујадиновић 2011, 60). Такође, са широком применом у ентеријерима профане и сакралне културе, „пиротско благо“ никад није изашло на транзитну туристичку и међународну магистралу, упркос милионима туриста који су деценијама дефиловали саобраћајницом Ниш-Софија.

Ћилимарство је народна уметничка творевина, која се у богатом српском наслеђу издваја по лепоти. Оно је својеврсна слика о животу и развоју једног народа. Не и на последњем месту, ћилимарско стваралаштво одраз је и личне инвенције, јединствен облик исказивања уметничког индивидуалитета. Последња је прилика да се неизмерно искуство ретких преосталих виртуозскиња вунених нити, којима несумњиво припада Ружица Илић, искористи за оживљавање израде ћилимских тканина подно пиротске стране Старе планине. Јер, „тајна о два лица“ сачувана је још једино у њиховим дрхтавим рукама и меморији.

¹⁴ Корице зборника „Народна култура у културној политици Србије“ краси управо Данилова креација – легендарне „старке“ са мотивима пиротског ћилима. Године 2007. у Заводу за интелектуалну својину патентирао је два нова начина ликовног изражавања називајући их етно поп кубизам и етно сензуализам.

ФОТОГРАФИЈЕ

Слика 1. Ружица Илић са другарицом за разбојем у Швајцарској 1957. године

Слика 2. Бака Ружин кућни разбој

Слика 3. Бака Ружиних руку дело: „шестак“ на поду у дневној соби

Слика 4. Бака Ружиних руку дело: шустикла за столицу

Слика 5. Бака Ружиних руку дело: покривка за ступнице

Слика 6. Са ученицима ћилимарског смера у техничкој школи „Милентије Поповић“ из Пирота

Слика 7. Искусна ћилимарка и почетница на обуци испред разбоја

Слика 8. Испред завршеног ћилима за манастир Хиландар

Слика 9. Са ћерком Славицом у тандему ткаје ћилилм по наруџбини

Слика 10. Ружица Илић данас – на тераси свог дома у „Тигровом насељу“

РАЈКО ГЛИШОВИЋ: СВЕШТЕНИК ИЗ ТЕМСКЕ*

Село Темска

Сачувани материјални докази сведоче да је неколико насеља у општини Пирот постојало и пре доласка Турака на ове просторе. Једно од њих је *Темска*, у чијој непосредној близини је био средњовековни град Темац, претеча данашњег насеља, који су, према легенди, Турци отели од деспота Стевана Високог да би туда прошли са својом војском (Милићевић 1884, 179; цитирано према: Стојковић 2010, 22). Темска је смештена у подножју Старе планине, 15 км северозападно од Пирота, кроз њу протиче река Темштица, десна притока Нишаве. Збијеног је типа, има неколико махала и треће је насеље по броју становника у пиротској општини (данас мање од хиљаду људи). Преовладава ратарско-сточарска производња, најчешће као узгој ситне стоке, док су од осталих занимања заступљени каменоресци и клесари (Стојковић 2010, 40), мада у све мањем броју.

Сеоске знаменитости су више од века стара основна школа „Учитељ Стојан“, мала хидроелектрана и манастир Св. Ђорђа, значајни духовни и културни центар региона југоисточне Србије. У конаку је у првој половини 19. века радила манастирска школа, као једина образовна институција региона. Народно предање сведочи да су на темељу првобитног храма из 11. века нови уздигли сестрићи цара Душана из породице Дејановић у 14. веку (данашња црква настала је половином 16. века). Унутрашњост је живописана у 16. и 17. веку од стране српских зографа, а посебно место у припрати припада илустрованом житију Св. Ђорђа (Роровић 2003). Иконостас, украшен дуборезом, и конаци потичу из 18. века. У дворишту манастира је сахрањен Капетан Милутин Карановић, који је погинуо у српско-турском рату, при ослобађању Пирота 1877. године на Нишору. Крсна слава манастира је Св. Ђурђиц и обележава се 16. новембра (Костић 2009, 73). Седамдесетих година прошлог века обављена су обимна археолошка истраживања и извршена конзервација живописа и архитектуре храма, који је данас под заштитом УНЕСКО-а.

Пиротска црквена управа делује у оквиру Нишке епархије. Пирот је једно од архијерејских намесништава, које садржи 16 парохија; поред насеља пиротског краја, покрива и подручје димитровградске и део књажевачке општине (Стојковић 2010, 76).

---

* Текст на енглеском језику првобитно објављен у: *A Priest on the Border*, edited by D. B. Dorđević, D. Todorović and M. Jovanović, 221–235. Niš: YSSSR and Faculty of Mechanical Engineering at the University of Niš, 2013.

Отац Рајко Глишовић

Протојереј Рајко Глишовић рођен је 1936. године у селу Преток (Кнић, Гружа), крају смештеном између Чачка, Краљева и Крагујевца. Отац је двеју кћери, које живе у Крагујевцу и сина, који живи у Пироту,¹ а деда четири унуке и једног унука (слика 1). Завршио је Богословију у Београду 1960. године. Рукоположен је 14. октобра 1962. године у Плашком (садашња Хрватска) за ђакона, а у Карловцу за свештеника епархије Горњо-карловачке.

Од 9. августа 1976. године живи у Темској као старешина цркве „Св. Петке“ у центру села и као духовник и администратор женског манастира „Св. Великомученик Георгије“.² Заправо, у Темску није дошао својевољно: тадашњи српски комунисти из Хрватске оптужили су га да ради против државе и прогнали у Србију (слика 2).

Његова парохија захвата простор од близу 60 километара, од Сопота до Равног Бучја код Бабиног Зуба.³ Општи утисак о овом крају је одумирање становништва, пражњење последњих старачких домаћинстава, без икакве најаве могућности промене популационе политике. Сетним гласом, парох нас информисе како је варошица Кална увелико опустела, у Мирковцима су преостале три верничке куће са шесторо људи, Адрина река има само једног верног, у Јањи је петоро живих, у Равном Бучју тек девет душа, у Црном Врху још само петнаест кућа које позивају свештено лице. У самој Темској, само од почетка села до основне школе, седамдесет кућа зврје празне.

Цркава има у: Топлом Долу („Св. Параскеве“, на самој граници у близини карауле, испод самог врха планине Миџор⁴), у Засковцима код Бабиног Зуба („Св. Тројице“), у Сопоту („Св. Пророка Илије“), у

¹ Син, након смрти супруге оца Рајка 1996. године, враћа се из Ниша, где је био ђакон код владике Иринеја, и добија намештење у старој цркви у Пироту, како би био оцу при руци у самоћи.

² Заискриле су очи оцу Рајку док нам је описивао како су га средином седамдесетих година прошлог века, када је стигао у Темску, у манастиру дочекале 17 монахиња руског порекла, које су у њему нашле уточиште после Октобарске револуције у Русији 1918. године. Одржавале су дуго година комплетну манастирску економију (баште, виногради, сточни и биљни фонд). Последње монахиње умрле су почетком деведесетих година прошлог века и сахрањене су на монашком гробљу. У манастиру тренутни живе игуманија Ефросинија и монахиња Недеља.

³ Село Кална и околина (Јања, Шести Габар, Вртовац, Синовац, Ђуштица) сада припадају општини Књажевац, а до 1947. били су у саставу пиротске општине. Границе црквене парохије, пак, нису се мењале, те их и даље опслужује исти парох.

⁴ Отац Рајко радо се присећа времена доласка у ове крајеве, када је врвело од људи: у Топлом Долу тада су радила два учитеља са сеоском децом, док је у садашњини преостало још само 14 кућа са живим становништвом. Било је то, у време бивше Југославије, најразвијеније село са надимком „Мали Цариград“.

Рудињу („Св. Тројице“⁵), у Церову („Св. Петке“), у Стањинцу („Св. Кирик и Јулита“⁶), у Извору („Св. Тројице“), у Кални („Св. Великомученика Пантелејмона“), у Ћуштици („Св. Апостола Петра и Павла“), у Барта Берилловцу („Свих Светих“) и у Црном Врху („Св. Илије“). Све су изграђене пре почетка деведесетих година прошлог века и обнове религиозности у Србији, нема ниједне нове (слика 3).

Материјална ситуација у парохији је слаба, од преосталих стараца у сеоским домовима нема се шта очекивати као помоћ у организовању црквеног живота. А некада је све врвело од активности (слике 4, 5, 6 и 7).

„Ево, у Темској се од почетка године шест кућа затурило, све празне куће. Немам села више, готова су. Мало је људи и све су сиромашнији. На мом терену немам рађање, само једно дете се родило у Темској у последње време, у селима ниједно.“

Од оца Рајка нема старијег свештеника у суседним парохијама. Лепо са свима сарађује, сви га познају, с обзиром да је у цркви у Темској од 1976. године без прекида. Упркос томе, недељним богослужењима присуствује мало верника.

„Овде у Темској долазе два пута годишње у цркву. Више их посећује манастир, али то су махом људи из Пирота и Ниша. Ништа боље није ни у другим селима, дођу једанпут годишње на црквени дан по пет-шес' стараца и то је све.“

Иако се време променило и ником није забрањено практиковање религијских обичаја, сметају му непромењене навике мештана из удаљених и пасивних крајева, попут непозивања свештеника да одрже опело покојнику.

„У Орљу ретко ко да зове свештеника на сахрану, за разлику од Базовика, Рудиња и Сопота. Слично у Топлом Долу и Засковцима. Нико им сада ништа не брани, могу да исповедају веру без страха, али нико од њих не прима свештеника у кућу. Једноставно је тако, ко је то раније радио, ради и сада, ко није, никакве промене га не могу натерати да се другачије понаша.“

Презало се у доба социјализма од отвореног испољавања верске опредељености, цркве се нису походиле, а ритуали на брзину обављали,

---

⁵ По речима оца Рајка, ради се о најлепшој цркви у читавој држави, јер је изграђена у византијском стилу, од шаблонског камена и осликана природним бојама. Посвећена је Св Тројици.

⁶ У околини Стањинца је и манастир Св. Онуфрије.

кришом од издајничких погледа. Скривање је прешло у навику, па сељани и данас скрећу с пута када уоче свештеничку мантију. Не свете водицу, не секу славске колаче у цркви, не позивају попа у своје домове око ускршњих празника. Отац Рајко наводи да 137 кућа у Темској слави славу Св. Раиђела, али да нико не доноси славски колач пред црквени олтар. Једноставно, то сами обаве увече у својим домовима. Зато се храна обилато износи на гробље на задушнице.

„Био сам у Шести Габар, знају да сам ту, а две жене ми кажу да су биле две сахране, али да неће да чују за попа. А носе крстачу и остављају четрес' дана, ја не знам шта тај народ 'оће! Ја им говорим, али ме не слушају. *Ја им никада нисам затражио ни пет пара, ни сто динара, ни два'ес динара, само то што дају* (курзив Д. Т.). Има имућних што се крију и беже од мене. У Орљу су, рецимо, богати, имају куће и у селу и у граду, али лоше су им навике. *Тешко ће да опстане свеитеник на овом терену после мене. Једино владика да све ово припоји манастиру и да постави калуђере да они држе веру, иначе све пропаде* (курзив Д. Т.). Не мешам се владици у посао, али лакше је било радити у моје време са пуним селима, сада више нема људи. Опстали смо до сада само зато што нас је од свег срца подржавао владика нишки Иринеј, садашњи наш патријарх. *Народ је отпао од вере, не зове свеитеника* (курзив Д. Т.). Овако ме нико не дира, не могу да кажем ништа лоше, смем да замркнем и свуда да ходам, али кад је верска пракса у питању, они само кажу: 'Попе, ти дођи кад те ми зовемо, овако немој да долазиш!.'“

Не мења се народ, али не мења навике ни њихов вероучитељ. Сваком се урезао у сећање његов горостасни изглед на маленом црвеном мопеду, зими и лети, по жеги и поледици. А није му падало тешко ни седмочасовно пешачење до Јабучког Равништа подно Бабиног Зуба у једном правцу, све да би упокојенике испратио на последње путовање.

Песимистичан је, пак, у погледу могућности да некако промени укореење навике међу сељанима. Пагански обичаји опстају по инерцији, као да нису протекле деценије и векови: најпре се поштује реч погрбљених и забрањених баба, поповска је тек на другом месту. Старији људи држе се с колена на колена преношених образаца понашања, а нових генерација спремних да усвајају исправна религијска учења и понашања нема, одавно су напустили родна огњишта. „Обичаји одржавају веру“, понавља отац Рајко Глишовић, али прави хришћански обичаји, утемељени на православљу, а не на паганству.

„Да вам кажем, тврдоглав је овај народ, не прима кад му кажеш како треба нешто да се ради. Показујем им како треба правилно

нешто да се ради, лепо са свима, али овде само слушају бабе. *Како баба каже, тако је – какав поп, какав владика!* (курзив Д. Т.). Зна се, кад кренеш на гробље, изнеси мало вина и жита, то је парастос. Овде узму, па натрапају камаре хране на гроб, после кучићи разносе цео дан. То је паганско понашање, није православно. Једнако их критикујем, не ваља то, то је грех, боље дајте некој баби или деци да поједу за душу покојнику, али нико неће да слуша. А кад је дош'о владика Иринеј у наше село, сељаци се подсмевали: 'Поп довео владика да нам наплаћује услуге!'

Сарадња са општинским службама своди се на међусобно уважавање и поштовање, али материјалних давања за одржавање и напредовање верског живота у месту нема. Отац Рајко потврђује да никада није ништа тражио од државе.

„Кад сам дошао први пут овде у Темску, одмах сам покренуо акцију да се поправи порушена црква и изгради парохијски дом и друге помоћне зграде. Било је народа пуно, па и са стране, где Темшћани живе стизали су прилози, ја сам све бележио и читао пред свима ко је колико дао и за шта су паре коришћене. Владика Иринеј је тада нудио помоћ, а ја сам рекао: 'Ако народу треба црква и поп, они ће помоћи'. И помогли су стварно, без њихове помоћи не би било ничег овде. *Беше бољи народ кад сам дошао него сада!* (курзив Д. Т.). О Ђурђевдану се на ражњу јагањци окретали, па узме поп задњу вилицу и предњу плећку, узме пола грудe, накупим по два цака печења и сира да не могу да утрошим годину дана. А сад нема ништа! *Ма, нема народа, отишао одавде!* (курзив Д. Т.). Бројили смо ономад: у Топлом Долу свега преостала 32 човека, у Засковцима 22, у Мирковцима шесторо, у Товарници само пет душа. Нема ни стоке, Топли До нема сто оваца, а кад сам дошао овде пре три'ес' година ниси могао да избројиш.“

Месна заједница изабрала је одскора Ђурђевдан за крсну славу, звали су га да у манастиру пресече колач. Демократе и даље воде главну реч на локалу, али то у овако малим местима нема посебну политичку тежину. Промене страначких „дресова“ уобичајена су појава, све за рад опстанка на власти.

Међу парохијанима нема других националности,⁷ сем Срба и нешто мало Рома. Постоји издвојено ромско гробље у правцу манастира, двестотинак метара удаљено од српског.⁸

---

⁷ Упркос близини границе са Бугарском, отац Рајко тврди да међу сеоским парохијанима никада није имао вернике друге националности, сем српске и нешто мало ромске.

„Сви овдашњи Цигани су крштени, и ови досељени и староседеоци. Ни они не долазе у цркву, ја им вршим све обреде: светим им водицу, сахрањујем их, то је то. Има их на овом мом терену око 70. Поштују ме, нису то лоши Цигани. Ови домаћи узимају нешто земље под кирију и обрађују је, а има и ових што их је општина населила у празне куће. Сродно сам се са њима, јер у мојој Грузи није било никада Цигана. Ево, сад ми један помаже у радовима у цркви, фарбамо зидове и столарију новом бојом да спречимо влагу. Никаквих разлика нема, ни на причешће кад дођу, ни на празнике велике, све је то за мене исто.“

Верништво је искључиво православне вере, нема ни католика ни муслимана. Признаје отац Рајко да је чуо да у Ореовици има гастарбајтера-повратника, који су поред помодних навика у родни крај донели и другачије верско гледање. Ради се о Јеховиним сведоцима, три су куће у питању, али их нико не узима за озбиљно, нити слуша њихове подуке, макар судећи по оцени нашег саговорника.

Природа овог поднебља утицала је на његове становнике да развију особине које су им обезбеђивале опстанак у оскудним условима. Отац Рајко посебно је критичан према шкртости локалног живља.

„Ово је миран крај и народ је добар, неће нико да ти нанесе пакост. *Али су људи стиснути, да не кажем да су циције* (курзив Д. Т.). Ја му светим водицу, а он ми даје 20 или 30 динара. Кад ти неко да 100 динара, то је као да ти је дао целу кућу! Не сећам се да сам икада добио већу суму од некога. Или шаку пасуља, или два клипа кукуруза. Ево, неки дан сам на мопеду обишао цело Церово, а зарадио сам укупно 750 динара. Ни за гориво немам! А мене гризе савест да не одем и не обиђем их, а други свештеник, кад мене не буде, сигурно неће да им иде више, то гарантујем.

А имају овдашњи људи пара, није да немају. Ево, жени једној у Шугрину тек после смрти нашли чак наслаганих пара, а у кући готово да ништа није имала, толико је бедно живела. Боже сачувај да је унучету или кћерки дала једну бомбону! Служио сам по Истри, Северној Далмацији, Лици, па и тамо код мене у Грузи, али овакве циције нигде нисам видео као у пиротском крају.“

---

⁸ Ромско становништво представља једини извор обнове становништва: једино се ромска деца рађају. Основна школа у Темској има 22 ђака у осам разреда, највише је ромске деце. Један ђак долази из околног Церова, а двоје из Сопота.

Закључак

Пиротско залеђе дели судбину руралне Србије: драстично опадање сеоског становништва и одумирање сеоских насеља. Реалне могућности да се зауставе свеукупни негативни демографски процеси угрожава најпре неповољна старосна структура становништва: житељи су углавном старије животне доби, опстају као самци или у брачној заједници с партнером сличних година, у таквом домаћинству нема радно способних особа и оно углавном преживљава од гајења малог броја стоке, примитивне обраде земље или скромне пензије. Суморну слику стања сеоске популације у Темској поправљају једино Роми. Православне су вере, једни староседеоци, други насељени општинском политиком у опустеле домове, издржавају се екстензивном обрадом планинских имања узетих махом под закуп. Можда садашња генерација и није могла другачије да бира, али своју будућност везала је за ово пиротско село. Захваљујући њиховом потомству, још увек не замире дечја граја у дворишту и учионицама столетне основне школе. Уклопили су се у локалне навике и обичаје, деле земљораднички хлеб са седам кора са другим мештанима и не жале се.

У опустелим селима напуштени су и оронули верски храмови. Свештеници обилазе своје парохијане углавном по позиву, а најчешћа дужност је обављање погребне службе. Други повод је обележавање највећих хришћанских празника, али не под обавезно, обично само у већим црквеним средиштима (Костић 2009, 71).

Црквени посед у Темској, са друге стране, оставља утисак уређености и функционалности, попут мале оазе у каменитом пределу (слике 8 и 9). Прота Рајко Глишовић, иако поодавно већ у пензији, не занемарује нити пастирску, нити домаћинску улогу, здушно подржан од неколицине верујућих. Имање је у целости уређено, окућница је окружена бујним зеленилом и цвећем, травнатим двориштем шепуре се пауни и паунице, а у економским зградама, покрај парохијског дома, смештена је бројна перад и крупнија стока за тов. Верски храм делује свеже и стегнуто, фасада је окречена у бело, а столарија заштићена свежеом фарбом (слике 10, 11 и 12). Једино недостају – верници.

Беле косе и браде, зашао у дубоку старост, служитељ божијег олтара у Темској оставља на саговорника утисак духовника-посвећеника. Крепка старина тихо збори, али су му реченице кратке и одмерене. Иза продорног погледа крије се деценијско искуство рада са овдашњим сељанима. Не пренагљује у оценама и помирљивим тоном пренебегава сваку могућност за неразумевање. Више чудећи се, но критикујући, на две се особине својих парохијана стамени Гружанин, изгледа, није навикао ни после неколико деценија заједничког живота: *народна религиозност и шкртост*.

Православну поуку народ је усаглашавао са мудрошћу живота у конкретним историјским околностима, наглашено онда када је црква изостајала као ослонац. Давнашњи обичаји и светковине опстајали су и онда када то није успевало догматском веровању и конвенционалном религијском понашању, посебно током атеистичког периода маргинализације православне религиозне културе. *Повратак религије* на пост-социјалистичку друштвену и културну сцену Србије крајем деведесетих година година није аутоматски донео са собом жељно ишчекиван *повратак религији*: учрковљење религијски несоцијализованих грађана који се налазе на „хришћанском путу“ дуготрајан је и мукотрпан посао који чека Српску православну цркву, али и друге традиционалне религије на Балкану (Blagojević 2013; Đorđević 2013; Cvitković 2013). За Старопланинце из Темске у позној животној доби, утонуле у невеселу и бесперспективну садашњицу пограничја, изгледа да нема времена да преиначавају своје „хришћанско паганство“.

А шкртост је Пироћанцима, као идентитарна карактеристика, прилепљена из неразумевања, јер „немогуће је бити кавалер и широке руке кад немаш“ (Динић 2007-2008, 372). Немаштина је била разлог штедљивом животу у пасивним крајевима на југоистоку Србије. Са поштовањем односећи се према створеном у суровим планинским условима, вредни, интелигентни, гостопримљиви и дому и породици привржени домаћини нерадо су испуштали сваки тешко стечени динар. Скротни у својим потребама увек су давали предност практичном над духовним, што је на својој кожи осетило и локално свештенство. Што је и натерало оца Рајка да изрекне оцену: „Тешко ће да опстане свештеник на овом терену после мене“. Време ће показати колико је био у праву.

Фотографије

Слика 1. Са супругом Вуканом и старијом кћерком из млађих дана, као свештеник епархије Горњо-карловачке (супруга преминула 1996. године)

Слика 2. Отварање парохијског дома у Темској 1978. године

Слика 3. Отац Рајко сече славски колач

Слика 4. Са парохијанима у литијама у Темској

Слика 5. Крштење у сеоској цркви

Слика 6. Освећење цркве у Црном Врху, заједно са владиком Иринејом, садашњим српским патријархом

Слика 7. Са монахињама испред цркве у манастиру Св. Ђорђа (пре двадесетак година)

Слика 8. Црква Св. Петке Трновске у Темској

Слика 9. Отац Рајко испред парохијског дома

Слика 10. Отац Рајко пред улазом у цркву

Слика 11. Отац Рајко испред олтара цркве Св. Петке

Слика 12. Отац Рајко испред црквеног олтара у манастиру Св. Ђорђа

**ДРАГОЉУБ ЗЛАТКОВИЋ –
ЗАПИСИВАЧ ЕТНОГРАФСКОГ, ДИЈАЛЕКТОЛОШКОГ И
ФОЛКЛОРИСТИЧКОГ НАСЛЕЂА ПИРОТСКОГ КРАЈА***

Уводне напомене

„... У новије време, а посебно у последњих десетак година, и у словенском свету расте интересовање за проблеме опсценог и скатолошког, пре свега у лингвистици и фолклористици, али се ова тема често осветљава и са културолошког аспекта. Захваљујући свом озбиљном и темељном приступу, монографија [Срамотно и погано у пиротском говору] Драгољуба Златковића изазваће велико интересовање у славистичким научним круговима, али сигурно и међу широм публиком.“

Биљана Сикимић

„... Драгоцен и изузетно богат материјал за психолингвистичко, психијатријско, психо-аналитичко и етнопсихолошко проучавање представља фразеологија срамотног и поганог у пиротском говору. У овој области посебно су психолошки и антрополошки занимљиве псовке. На основу брижљиве анализе овог наизглед баналног, маргиналног језичког материјала, могу се извући далекосежни и важни закључци о нашем менталитету, систему вредности, као и древним митским представама у несвесном итд.“

Жарко Требјешанин

Читајући садржај слично интонираних рецензија из пера еминентних научних посленика, једино нам је било преостало да се запитамо ко је, заправо, Драгољуб Златковић, дугогодишњи, сада већ и пензионисани, стручни сарадник Музеја Понишавља из Пирота? Име му не проналазимо међу упосленицима различитих универзитетских установа, али откривамо да су му три наслова објављена у угледној едицији “Српски дијалектолошки зборник”, под покровитељством САНУ и

---

* Текст првобитно објављен у: *Узорник у пограничју*, приредили Драгољуб Б. Ђорђевић, Весна Трифуновић и Његош Драговић, 155–186. Ниш и Нови Сад: Машински факултет у Нишу и Прометеј, 2014.

Института за српски језик из Београда. Негде прочитамо, с неверицом: “савремени Вук Караџић за пиротски округ”?! Називају га сакупљачем “готово последњих живих остатака усмене књижевности” (Ивко Јовановић) и “изврсним познаваоцем усменог стваралаштва пиротског краја”, али и његовим “сјајним тумачем” (Ненад Љубинковић). И о каквим се то књигама ради? Час пословице, поређења и изреке, час загонетке, народне лирске и епске песме и приповетке, сложене у колекције интегралних фолклорних текстова.

Одлучили смо да потражимо овог ненаметљивог теренског записивача нестајућег усменог народног блага југоистока Србије и боље се упознамо с његовим ауторским опусом. Љубазношћу Дејана Крстића из Зајечара успоставили смо прво телефонски контакт и замолили Драгољуба да нам мејлом проследи своје одговоре на питања из унапред припремљене процедуре. Након тога, договорисмо место сусрета – Драгољубов родни Војнеговац.¹

Војнеговац

Војнеговац је приступачно ратарско–сточарско село, крај магистралног пута Пирот–Димитровград, 11 километара југоисточно од средишта пиротског округа. По предању, води порекло од личног имена оснивача села (Војнег), а помиње се и под старим именом *Војнеговце*.² Убраја се у стара насеља: списак тимара и заимета Висока и Знепоље помиње га под именом *Војнукофча* средином петнаестог века, а целепешки дефтер из 1576/77. под именом *Војнегофча* (*Географска енциклопедија насеља Србије*, 240). Становништво је српско и слави неколико карактеристичних српских слава: Св. Јована, Св. Петку, Св. Архангела, Св. Николу, а сеоска слава је Спасовдан. Прва је сијалица у селу засветлела 1965, а пре увођења локалног водовода у функцији су била три дубока бунара. Село има и четвороразредну основну школу. Нажалост, тренд старења становништва изражен је и у овом пиротском селу: последњи пописни подаци бележе тек 219 временских старопланинаца (*Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Србији* 2011).

Иако у долини Нишаве, сеоски атар обухвата мање плодну, посну и пепељасту земљу: негдашње велике шуме на нишавској тераси из-

¹ Разговор са Драгољубом Златковићем водили смо 10. маја 2013. године у његовом родном селу Војнеговцу, у викендици у Градашници и његовом стану у пиротском насељу “Тигар”.

² Сумирајући теренска искуства, Драгољуб Златковић износи сопствено виђење порекла села: „Село Војнеговац наводно је добило име према војводи Димитрију Венеговском, који је повео војску из овог краја у Косовски бој. Таква прича поклапа се са мојом тезом да је овде некада било село које је било задужено за бригу о војци, па отуда и оно Војно у имену села“.

вукле су калцијум и хранљиве материје из горњих слојева тла. Пашњаци су били издашни једино између априла и јуна. Војнеговац је у двадесетом веку имао вишкове жита и могао је да их продаје суседним планинским селима. Кукуруз је добро рађао, такође и поврће. Врело је било јако, тако да је на речици било 25–26 воденица. На падинама били су засађени виногради, а воћњаци у широкој долини. Сада су преостале тек еродиране оранице изнад врела и обешумљен околни терен.

Златковићи из Војнеговца

Пребирући по колективном сећању, Драгољуб је дознао да најстарији досељеници потичу из лужничког села Кијевац. Кијевчани по мајчиној линији родоначелници су и његовог породичног стабла. Око 1820. населили су се у близини данашњег језера, али се средином деветнаестог века село померило три-четири километра даље, ка сувом терену. Супротно тадашњој важећој пракси, куће нису грађене збијене, већ са широким двориштима. Да су се мештани у далекој прошлости можда бавили коњима, сведоче равне и утабане ливаде свуда унаоколо.

„Иде прича како је деда пронашао казан злата и од тих пара купио половину атара и добар део тадашњег земљишта којим је вода протицала, па је, поред постојеће, низводно никло још четири-пет воденица... Породица је у прошлости поседовала воћњаке и виноград у долини. Имали смо доста земље, стока је имала обиље хране на испашаи, природна средина је била здрава, тако да сам провео једно лепо детињство у овом крају. Сећам се баке по мајци, а деда је погинуо у српско-бугарском рату. Прадеда је живео још три месеца након дедине смрти... Много смо радили, међутим, није било времена за одмор: одмор се састојао у обављању неког лакшег посла.“

За Кијевчанима су дошли Соколовци, такође из Лужнице, као и неке друге фамилије из тада неразвијених бугарских села, делом због сиромаштва, делом бежећи пред Турцима. У каснијој фази, непосредно пред ослобођење од османске власти и након тога, сеоски атар засељавају и Новоселци. Село данас има 150 углавном празних кућа, подељених у Горњу и Доњу малу и некада предвојених ливадама (сл. 1). Пола сата хода била је удаљена железничка станица, умногоме олакшавајући мештанам путну комуникацију са околином. Сеоским центром и даље доминирају зграда основне школе и чесма изграђена око 1930. године (сл. 2).

Имање Златковића је напуштено; наследници су уредно поделили имовину,³ али је не одржавају. Плац је некада захваатао четири хектара обрадиве земље, воћњаке и виноград. Прву зграду, од тла мало одигнуту, подигао је Драгољубов деда по мајци, таман пред сопствену погибију у војни са Бугарима (сл. 3). У њој се, као треће дете оца Димитрија и мајке Живане, родио Драгољуб Златковић 27. септембра 1937. године.⁴

“Отац је после Другог светског рата, негде 1948. или 1949. направио ову помоћну зграду, која је на спрату имала собу (сл. 4). Око куће су биле помоћне просторије и вајат, брат је чак модернизовао неке просторије, направио је кујну 1955, била је и вурња, хлебна пећ, али све је то касније покрадено и демонтирано. Газдинство је имало шталу, појату, шупу за сено, изнад куће су биле баште и ливаде.“

Живело се од мукотрпних пољопривредних радова на сопственом имању, а додатна средства, намењена плаћању пореза и школовању деце, Димитрије је допуњавао коларским занатом.

„Отац је био сироче, пореклом из села Лукавица, испочетка шегрт, калфа и мајстор коларског заната код свога мајстора, који је у суседном селу Петровцу отворио испоставу радње и поставио оца да у њој ради. Кад се отац оженио, радњу је преселио у ово наше село. Отац је имао чак и шегрте, али је радњу касније одјавио због великих дажбина које је држава увела занатлијама.“

Ни деца нису била поштеђена труда, најчешће око чувања говеда и сезонских послова, нпр. бербе шљива за печење ракије.

Школовање и усавршавање

Присећајући се школских дана, Драгољуб себе описује као ћуљивог, плашљивог и мирног ђака, незаинтересованог за уобичајене деције игре, али са одличним памћењем, по чему се издвајао од осталих. Одговарала му је осама и читање у тишини на Врелу. „Седмолетку“ (са-

---

³ “Са братом сам људски поделио имовину, њему је припао тај део на коме је некад била стара кућа, па су они тамо били подигли једну зградицу, која је, такође, напуштена и пропала. Ја сам свој део на селу у целости преписао старијем сину, који је, у међувремену, на путу за Крупац, код цркве Св. Јована, направио велику викендицу на спрат и овде скоро више да не долази.“

⁴ “Брат Десимир (1929–1984) био је наставник математике и физике, касније је ванредно завршио Економски факултет и заузимао многе важне положаје у Пироту, био је директор школе и начелник за привреду и финансије. Сестра Добрила (1934–2001) била је домаћица.“

дашња основна школа) завршава у Војнеговцу, Пироту и Сукову и по-винује се очевој одлуци да не настави школовање због недостатка пара за изнајмљивање стана. Иако кржљавог раста, три и по године испомаже у радовима у радионици и на њиви. Братовљев повратак из армије отворио му је могућност да са млађим генерацијама заврши матуру. Пред њим је изнова стајао избор: трајно се везати за родно село или наставити са стручним усавршавањем. За велику љубав, студије књижевности у Београду, дефинитивно није било могућности, али га је професорка Радмила Стојановић са београдског Економског факултета предложила за добитника стипендије за агрономију. И тако, 1958. напушта пиротску котлину и предаје се студентском животу на Пољопривредном факултету у Земуну, изнова у немаштини и оскудевању (сл. 5). Дипломира 1964, одслужује војни рок и одмах добија запослење у струци.

„У Великој Лукањи формирамо задругу 'Кооперант' и радну јединицу 'Средњи Висок', у којој почињем да радим 10. априла 1965, а венчао сам се 6. марта следеће године. Након две године прелазим, по жељи управе, у радну јединицу 'Горњи Висок' у Височкој Ржани, а након следеће две године долазим у Пирот. После задругарства, долазим у Завод за пољопривреду и ту остајем три године. Августа 1969. надлежни из Завода допуштају ми да одем у Француску, али на неплаћено одсуство, боравак је трајао четири месеца. У том кратком временском периоду доживео сам специфичну врсту sazревања, био у прилици да одмерим своје предности и ограничења, да упознам неке друге народе. Спреман сам да то опишем и као одлазак у неки други свет где нико није предвидео да се икада појавите. Тај, а затим још један боравак у Паризу, помогли су ми да се упознам са дешавањима у свету, али и у доношењу коначне одлуке да из привреде пређем у просвету, тачније у Млекарску школу. Тамо сам имао пет-шест стручних предмета за које сам се озбиљно припремао, нисам могао да идем неспреман на часове.“

То је време када започиње своје бављење народним фолклором. Грађа прикупљена учесталим боровцима међу житељима ширег региона Понишавља и подно Суве и Старе планине препоручује га престоичким књижевним прегаоцима, најпре професору Павлу Ивићу. Према његовим, прецизније речено, према упутствима кровне српске научне институције за прикупљање грађе о разноврсностима народног говора, упустио се у записивање крхотина народног искуства преосталих од некадашњих целовитих прича (фраземе и слично). Трајна одређеност за истраживање народне традиције води га од једне до друге установе,

све док се није скрасио у пиротском Музеју Понишавља и Дому културе. Поподнева и вечери за кућаћом машином у празним просторијама, без узнемиравања, обележили су најплоднији део његовог стваралаштва. У исто време, прихватају га и у ширим славистичким круговима, учествује у теренским лингвистичким и етнопсихолошким истраживањима пограничја Србије и Бугарске са угледним домаћим и иностраним научницима (Драгослав Антонијевић, Слободан Реметић, Недељко Богдановић, Андреј Собољев, Ана Плотњикова) и институцијама (Етнографски музеј из Београда, Етнографски институт САНУ, Етно-културолошка радионица из Сврљига). Излаже на интернационалним научним скуповима посвећеним усменом стваралаштву, народном животу, обичајима и веровањима (сл. 6). Објављују му засебне монографије и текстове у зборницима и часописима.

Рад и стваралаштво

Студије књижевности у Београду остале су недосађани сан. Започео их је, додуше, одмах по запослењу у Лукањи, али га нагомилане пословне и породичне обавезе одвајају од полагања испита на другој години. Стога од првих дана агрономског ангажовања наклоност писаној речи надомешта занимањем за народну реч. Где год да се кретао, непрекидно је сакупљао и бележио народни говор. Са осећајем да ради нешто врло корисно, размењивао је памет са планинцима испочетка неспремним да државног чиновника прихвате за драгоценог саговорника: подучавао их је најновијим агрономским мерама, а заузврат тражио да му препричавају сећања на старину.

„Као млад агроном, 1965. године, одједном долазим у једну потпуно непознату средину, на Стару планину, а она је различита од оне из које сам ја потекао. И све ми постаје интересантно, предели, људи, систем вредности, говор, свакодневне прилике. Један радознао човек добија једну сурову средину на поклон. Ја то зовем поклон. Средина сурова, а људи питоми. То ме је мотивисало да почнем да се бавим овим чиме се бавим већ четрдесет година. Још првог дана сам себи поставио задатак да напишем једну књигу језиком и током мисли тих људи (Панчић Миленковић 2007, 75).“

Временом су прикупљање, а затим поступна систематизација и публикавање материјала из народног говора постали Драгољубова најважнија духовна и животна преокупација. Прво се нешто забележи онако како је изречено, а онда постављају питања с циљем да се добију разјашњења и разуме контекст унутар кога је нешто изречено. На преданост послу Златковића подстиче свест да на тај начин спасава народни

материјал од пропадања и нестанка. Време није његов савезник: преостали саговорници свакодневно умиру, села се неумитно празне. Грозничаво прибира сваки нови податак изречен у перо од стране казивача, које „осваја“ непосредношћу и фамилијарношћу, интимизирањем атмосфере. У свему томе није се погордио, о себи не размишља као о *зналцу*. Признаје да му за тако нешто недостају формалне квалификације и боље познавање стручне литературе, мада се никад није либио да контактира људе из науке у разрешавању недоумица приликом сортирања нагомилане грађе у засебне целине. Својом предношћу сматра *трајну присутност на терену*, за разлику од многих других ученијих којима су дружење са живом народном речју опредељивале разноразне околности. У тим повременим контактима са стручњацима скромно је обогаћивао себе новим сазнањима, истовремено их несебично дарујући драгуљима из народне ризнице.

Најважнију помоћ у систематизацији расположивог материјала и даљем усмеравању истраживачких напора пружио му је професор Павле Ивић, најугледнији српски лингвиста друге половине двадесетог века.

„Мени је јасно да сам им био интересантан само зато што сам доносио чињенице са терена, нисам био никакво чудо, већ човек који бележи стање на терену.“

Прво му је понудио уређена поређења у пиротском говору, а затим и пословице. Нагомилала се затим грађа о сујеверју, убрзо и фразеологији о оговарању. Три године узастопно САНУ му објављује збирке материјала: *Пословице и поређења у пиротском крају* (1988) (сл. 7), *Фразеологија страха и наде у пиротском говору* (1989) и *Фразеологија омаловажавања у пиротском говору* (1990). Листа приоритета и тема у међувремену се увећала: приповетке и предања, народне песме, дечији фолклор (сл. 8), ласцивна фразеологија (сл. 9), стајаће речи (пословице, изреке, поређења, клетве, претње), фразеологија старења и болести, народна медицина и етноветерина, сточарство, микротопонимија и имена, обичаји, митологија, систем вредности, хумор, судбине и личности, порекло родова и становништва, патња и рат у казивањима, оброци (крстови) и света места. Најдражи му је књижевни првенац, песничка књига „Што има дума“ (Слобода, Пирот, 1987), настала од зрнаца народне мудрости преточених у стихове (сл. 10):

“Да бих у што мање речи казао што више, ја узимам оно што је време одабирало као најбоље, преко многих генерација, у нивоу стиха и ређам га у нивоу вертикале, према сопственом погледу на свет. Рецимо, песма 'С моје очи' или игра са посло-

вицама у виду песме 'Убавило, шашавило'. То народно улази у мене, направи се у један кристал и тако излази из мене.“

„Одабрана фразеологија, она која подједнако носи слику и мисао, није само материјал за песничко обликовање сазнатог и доживљеног. Она је доживљај сам. Песникова је велика заслуга што је тај доживљај, остајући у предању и сублимирајући искуство народа и песника, сада постао и естетска чињеница, закорачивши и у уметничку традицију... Књига 'Дума' Драгољуба Златковића није само дуг народу који је умео мудро да мисли и лепо да осмисли свој живот, већ је и леп поклон онима који кроз живот иду као кроз бојно поље, а живе као цветови – у сталном грчу и отпору, како једино могу. И кад су у цвету, знају да ће увенути. Али и то да ће остати семенка, да ће остати дума (Богдановић 2004, 124).“

Пре него што су пристигла признања ауторитета из Београда, чаршија је свакојачко реаговала на отворено изношење карактеристика пиротског народног живота и самог пиротског дијалекта. Академцима из малог града осамдесетих година прошлог века чинило се испрва да се ради о *простоти* коју ваља сакрити од других, најмање нешто чиме се треба дичити, па још из пера недоуког и доконог професора Млекарске школе. Поводећи се за каснијим стручним оценама, али и проценама да аутор не намерава да угрожава ничије позиције и звања у граду, ометања су престала; штавише, Драгољубу Златковићу омогућени су неопходни услови да заокружи и приведе крају обиман, вишедеценијски рад, публикујући нове наслове. Делимично се то поклапало са надлазећим интересовањем балканских научних кругова за локални и регионални идентитет, насупрот дотадашњем преовлађујућем интересовању за општи, национални идентитет.

И раније је било подстицаја на сакупљање народних умотворина, али иза њих није стајала нити ауторска упорност, нити значајнија подршка јавне сцене.

“Бележио је доста тога стари учитељ Душан Ћирић, мислим да је на кратко био и директор Музеја Понишавља. Затим, ту је његов рођак Тома Панајотовић, човек склон шали, па је прикупљао вицеве. И Момчило Антић, тадашњи уредник пиротских новина 'Слобода'. Њих тројица су одлучили да објаве књигу 'Мијалко Раснички вам прича', касније још једну. Бележио је и учитељ Младен из Височке Ржане, не тако озбиљно као, рецимо, учитељи Витомир Панић и Гојко Ранчић, али ништа од тога није било завршено, окончано, још мање објављено, нешто мало о хајдуцима у 'Пиротском зборнику'.“

Пред младим нараштајима, вољним да се подухвате бележења народног приповедања, другачија је, пак, незгода: *нема више народа који зна све те ствари*. Било га је пре пола века, када се агроном јуноша припремао да сачини прве белешке, данас више не. Стога Драгољуб оштроумно закључује:

„Река времена протиче и не може свака генерација да уради исти посао. Али свако треба да уради у свом времену оно што му то време нуди. Да сада крећем испочетка, ја бих сада прикупио сав објављени материјал о традицији и приступио бих његовој анализи, писао бих студије које говоре о народу из другог угла. Оно што је народ говорио о себи, записао је Драгољуб. Неко други сада анализира вредност прикупљеног, изучава његову тадашњу друштвену функцију и упоређује са светским трендовима из те области. Ово је вредна грађа, непроцењиво благо које остављам будућим образованим и школованим генерацијама за њихов даљи рад.“

Немерљива је вредност регистровања свега што је садржано у народном искуству и оформљено у језику. Не губећи из вида да се у живом разговору са испочетка подозривим сељанима вазда сусреће са давнашњом људском мудрошћу отелотвореном у говору, Драгољуб Златковић је себи у задатак ставио да правилно запише оно што се у народу говори, како форму, тако и акценат, док још има људи који таквим језиком говоре. На време се оријентисао да записује обичне реченице, делове говора, који понекада садрже оно што не може да садржи читава прича. И никада ништа није одбацивао, никада није правио селекцију прикупљеног материјала, препуштајући стручњацима да накнадно препознају значајна места у народном искуству и тумаче позлаћена сећања. Почео је и да у својим текстовима дописује када се и у којим ситуацијама таква врста говора користи и примењује, да би се коначно окренуо записивању ширих целина од фразема, заправо крхотина народног искуства преосталих од некадашњих читавих прича.

Записивао је Драгољуб све оно што је саставни део живота: приповетке, пословице, фолклорне приче. Али и оно животније, што не мора увек да буде лепо у народном говору: срамота, свађа, псовке, грдње, безобразлуци, опscene речи (из књиге „Срамотно и погано у пиротском говору“, издате у Бугарској, сазнајемо да за ону „мушку ствар“ у народу постоји 40 назива). У наше знање о српском народу донео је *објективна акта*, огромни *регистар вредности* формираних у вековном искуству, које се ишчитавају у облику језичких чињеница из једног релативно затвореног социјалног региона. Преко језика може да се реконструише оно што Пироћанац воли или мрзи кроз векове, какав му је став

према животу, смрти, другим људима, богатству, сиромаштву, невољама, срећи, радости... Тачније, у језику је садржан *морални систем*, претходно вековима успостављан у колективном памћењу. Зна то и аутор „Думе“:

„Рецимо, песма 'Ката' о лепоти девојке. Читав систем вредности каква треба да буде девојка: као јагње, свакоме покорна, да не постоји за себе, само као украс ономе који ће да је узме. Или песма 'Невеста'. Обичај је кити, одређује како треба да изгледа, али она као таква не постоји. Али, зато постоји у песми 'Прва недеља', сурово постоји у обавезама са којима се сусреће у првој недељи брака. Или 'Тврда вера' и 'Криводеља', ту женску трагедију не може боље да исприповеда нико од колективног генија. Или, рецимо, 'Але и неведе' описују све оно што нарушава народни морални систем, облике који одударују од оног што је пожељно, конкретно песме 'Божана', 'Роска врц', 'Поп Блажа'. И друге песме – 'Зашто деда не седа', 'Руба', 'Последња работа', 'Истекоше и очи', 'Рајна', 'Верка'; 'Палка' – представљају згуснуте емоције које се претварају у мисли, у мудрост, у став, који престаје да буде лични и постаје колективни.“

Кад говори о неком ко је лош, народ се заправо залаже за добро, заузима јасну позицију говорника.

Успешни појединци из пограничја

При крају разговора, питамо Драгољуба за мишљење о животу у пограничју. Замољен у интервјуу да опише однос центра према периферији и, посебно, пограничју, врло се негативно изразио: „Аљкав, бахат, неодговоран, бирократски, пун предрасуда и бесмислене политике, па више кочи него што утиче на развој“. Подсећамо га, међутим, да је баш он пример другачијег односа центра према ствараоцу са границе. Кад је било најпотребније, задобио је уважавање институција Српске академије наука и уметности и прилику да преко народног исказа вредност локалног и регионалног карактера, конкретно пиротског идентитета. Одговара:

„Добро, у праву сте, али то се све десило тек када сам са гомилом материјала нахрупио у Београд код професора Ивића. Илија Николић ме је упознао са Ивићем, Реметићем и Стијовићем и ти стручњаци из Београда су ме прихватили... Пироћанци су генерално преосетљиви на сопствену несавршеност у говору и склони су повлађивању ауторитетима из Београда, чак и када је њихово понашање очигледно бахато. Ја нисам имао тај проблем стављања у исту раван са центром.“

Наше је мишљење да периферија има пуну свест о сопственом положају. Људи на граници знају где се налазе и то их не оптерећује много, јер би се у супротном рађао отпор и обрачун. Српство доказују међусобним женидбама и удадбама, али воде рачуна о суседу и спремни су на суживот, јер их веже заједничка мука. Не беже од добрих обичаја, примају друге и госте их. Друга је прича назадовање услед занемаривања постојећих привредних, економских и културних капацитета. На маргинализацију југа од стране севера земље приликом расподеле материјалних добара мислио је и Драгољуб у изнетим негативним оценама. Усмерава, међутим, на потезе који могу повећати шансе за будућност:

„Прво би требало да буду ревитализовани они послови који од самог почетка могу да економски ојачају велики број људи. Рецимо, у промоцији туристичких и еколошких потенцијала треба се окренути Бугарској. Стара планина нуди здравље и храну који нису загађени, фаворизовати фармерске породице које би се тиме бавиле у неколико генерација. Тек иза свега тога, када се направи добра економска база, следи сервирање културних достигнућа, упознавање са традиционалним обичајима и оживљавање старих заната.“

Све оне који се издигну изнад апсурда границе кресе виталност и специфична свест, о чему наш саговорник сведочи и на основу личног искуства:

„Живот на граници обилује негативностима. Али, не заборавите, један број људи који живе на граници навикао је да пркоси и да тера инат са апсурдом. Где год да оду из родног краја, захваљујући тој својој жилавости, они бивају успешни, јер су на време 'пелцовани' од синдрома ниже вредности и имају високо развијен социјални имунитет према стереотипима који постоје о периферији.“

Подвлачи да је напоран рад да се сузбију мане и искаже квалитет једини гарант напредовања и усавршавања. Личним постигнућем успешни појединци постају „спикери“ средина из којих долазе, другима проговорају о народу који представљају.

Изгледа, међутим, да је међу Пироћанцима жеља за материјалним постигнућем израженија од потребе за доказивањем у духовним сферама. Драгољуб одбацује поједностављене и стереотипизираних представе о пиротској шкртости. Дух колектива и заједнице, као императив опстанка у немирним временима, превладавао је међу људима овог краја. У сиромашним, а многочланим, породичним задругама владала је

нека врста војничке хијерархије: слушао се старији, слабији су били заштићени од јачих. И радиност је нужно морала да буде већа да би се породица извукла из немаштине. Из оскудице израсла је и својеврсна штедљивост, не цицијашење. Тврдица и шкртица неразумно штеде, а пиротска штедљивост, под руку са радиношћу, имала је за циљ видљиво достизање бољег стандарда. Краткорочна корист појединца односила је превагу над дугорочном добити заједнице.

„Сваки припадник старије генерације Пироћанаца пре верује врапцу у руци, неголи голубу на грани. Врабац је у шаци, обезбеђена је вечера за децу. Нама овде недостаје предузимљивост, сигурност у себе и вољност да питаш друге о нечему што ти је непознато, умешност за сарадњу са другима. То је генерално српска мана, али посебно изражена овде у Пироту. Предузимљивост је када воду Нишаве која тече низводно искористите за наводњавање сопствених њива, а не када се приклоните ставу како читава држава иде у пропаст, па према томе ни ви ништа не можете да урадите за побољшање сопственог положаја. А да би били предузимљиви, морамо бити толерантни, морамо схватити друге, морамо напустити сопствену себичност и сопствени страх. Ми се увек поводимо за краткорочним успехом, не умемо да размишљамо на дуге стазе.“

Уместо закључка

Драгољуб Златковић данас подједнаку пажњу поклања духовном и телесном здрављу. Сваког јутра, брзим кораком, препешачи пет километара у размишљању. Здравно се храни и о томе, као део традиционалног патријархалног васпитања, брине супруга Марија (сл. 11), пензионисана наставница разредне наставе по пиротским селима и у градској основној школи „8. септембар“. Марији није свеједно када јој супруг окрене леђа да би по цео дан радио за компјутером, али је свикла. Синови Миодраг и Слободан одавно су се одвојили од родитеља и воде сопствене породичне животе, један у родном граду, други у тазбини у Трстенику. Дека и бака четири унукe виђају спорадично, обично у време ферија, када је одмор од школских обавеза незамислив без бакиних колача.

Посебан подстицај за рад наш саговорник проналази у викендици у селу Градашница. Мноштво људи, посебно лети, свакодневно препешачи у оба правца три километра дугу козју стазу кањоном Градашничке реке до извора топле термоминералне воде под именом „Бањица“. Посебну пажњу на омаленом, али с љубављу уређеном имању привлачи озидан базен за купање са спроведеном планинском водом, довољних димензија да се у њему нађе заштита од летње припеке. У смирај

дана, са овог места Драгољуб креће у својеврсно трагалаштво за инспирацијом:

„Док се последњи шетачи у сумрак враћају са врела, узимам лампу, оловку и папир и крећем са свог базена према извору. Анимални страх у подсвести производи различите реакције на звукове из природе, нараста језа у мени, и кад сам већ стигао до извора, окрећем се и крећем назад. Тада у мраку, не палећи светло, бележим на папир оно што осећам, сагледавам ствари из потпуно другачијих углова, дозвољавам том анималном да се оваплоти у специфична осећања“.

Које би речи најбоље описале Драгољуба Златковића (сл. 13)? Једноставно је поднебље родило човека који ће да записује. Има и других који су записивали, па су после живели од славе, овај није био такав. Није желео власт и корист. Ни у својој средини није (био) омиљен. Ко ће да хвали онога који га грди?

„Када сам почињао да бележим народни фолклор, нисам знао да ћу постати ово што сада јесам, али сам знао да ћу се бавити писањем књига. Упутио сам се једним правцем, мада нисам могао да видим како изгледа крај том путу. Нисам размишљао о препрекама, већим или мањим, на које бих евентуално наилазио у том кретању. А још мање о користима које би из таквог кретања произашле. А обичан човек, и пре него што се упусти у неки посао, одмах се запита: 'Какву користи имам од тога?' Мени је милије сада што је овај мој сакупљачки труд користан неким другим људима, од тога какву сам материјалну корист себи приуштио.“

Бележимо, ипак, да је добитник Општинске награде Пирота за књигу *Дума* (1987) и за рад на традиционалној култури пиротског краја (2003).

Тренутна му је преокупација довршавање израде „Речника пиротског говора“. Готово пола века непрекидног обитавања у народном животу створили су материјал од пресудног значаја за анализу језика. Обрађено је 32.500 речи на око 1600 страница, свака је поткрепљена примерима живог говора. Највећи проблем је новац, за пројекат штампе треба обезбедити најмање 700.000 динара, што САНУ није у могућности да самостално реализује, па се Драгољуб узда у општинске структуре (око издавања овог капиталног дела преговара се са угледним Службеним гласником, са којим је недавно у суиздаваштву објављен „Лексикон Пирота“). „Речник“ би представљао круну његове професионалне каријере.

Има на уму и публикување рукописа *Исповести сеоских жена источне Србије*. Ради се о суровим и до крајњих граница интимним исповестима. Размишља и о варијанти литераризације рукописа, чиме бих смањιο аутентичност исказа, али и заштитио саговорнице од потенцијалне реакције заједнице због отвореног говора о приватном животу. Привршава *Народне песме пиротског краја*, *Народне обичаје* и *Дечији фолклор источне Србије*.

Неуморан, тек спреман за лингвистичка и књижевна уобличавања и систематизацију хиљада записа прича планинских горштака. Желимо му пуно успеха у даљем раду.

ПРИЛОЗИ

Прилог 1

Узорници из пограничја (Интервју са Драгољубом Златковићем из Пирота)

У којој је мери чињеница да сте рођени у сиромашном пограничном подручју имала утицај на Ваша достигнућа?

Уз границу је сенка дубља, анонимност већа, комуникације отежане, шансе за успех скупље и мање. У таквим условима уобличавају се личности, иако малобројне, које почну још од раног детињства да се тихо и жилаво одупиру сиромаштву, простоти, незнању, предрасудама, сујеверју, граници и ограничењима која она намеће, и свим другим облицима бесмисла. Такве особе рано одреде своје животне циљеве и рано почну да откривају и усмеравају сопствени капацитет, а ограничења им постану пре изазов него кочница.

Да ли је средина у којој сте рођени препознала Ваше таленте и да ли Вам је, пре званичног признања у области којом се бавите, дружила подршку?

Свака средина, па и мој завичајни круг, најрадије прихвата оне који су јој слични, који не штрче. Ја сам се усудио да од раног детињства будем мимо њеног укуса. Допадало се људима моје поштење, вредноћа, упорност, али не и моје непрекидно читање у путу, по ливадама и воћњацима, и по јаругама, или по снегу, ветру, хладноћи. Касније, у проширеном завичајном кругу, све се то понавља на исти начин: моје стално читање, бележење, писање, и чести боравци у природи и самоћи, све то на рачун "уживања живота", више су заслуживали подсмехе, него подршку. А није било подршке чак ни од образованих људи, јер сам својим радовима залазио у "њихов атар". Хвала им: негативна мотивација је појачавала моје неме унутрашње дијалоге и моју верност рано постављеним циљевима.

Да ли, према Вашем искуству, живот на граници – у вишенационалној и вишеверској средини – поспешује лични, групни и општи развој или га спречава?

Ко се рано навикне да упоређује себе са другима, и друге са трећима, и себе са свима, и ко уме да "прима савете" многобројних примера из живота, он лакше изађе из стереотипа који су му навукли на самом почетку одрастања, па у другој нацији или вери не види разлике које му сметају, а види шаренило народа, разноврсност особина, живу књигу живота. Они који умеју да је читају, могу лакше да убрзају сазревање и лакше да изађу из проклетства које диктира граница. Ипак, граница нуди више ограничења него предности, што отежава кретање ка циљу не само једној особи, већ и групи, и свима. Неким особама, а њих је мало, управо граница и шаренило које је прати много раније отворе очи у односу на оне који су далеко од ње. На спречавање личног, групног и колективног развоја више утичу личне и групне слабости, као што су слаба оријентисаност и непредузимљивост, него граница.

Молимо Вас да одаберете вредности средине у којој сте рођени, ако је, према Вашем мишљењу и животном искуству, представљају незаобилазне темељне вредности и истинске животне оријентире, који су Вам помогли да постигнете професионални успех?

Од моје породице, као и ужег и ширег окружења, преузео сам следеће вредности: брига за породицу и њене вредности, љубав према свом народу, непрекидан рад, доследност, окретање бриге на шалу, лако подношење губитака и пораза, спремност да се подноси патња, помагање невољнику, гостопримство, поштење, искреност, неагресивност. Све ове вредности заједно, а највише вредноћа, посвећеност циљу и доследност, помогле су ми да постигнем досадашње резултате.

Како бисте описали однос центра друштвеног живота код нас (економског, политичког, културног) према периферији, и посебно, пограничју?

Аљкав, бахат, неодговоран, бирократски, пун предрасуда и бесмислене политике, па више кочи него што утиче на развој. Тај однос утиче у приличној мери на гушење талената и умањивање успеха личности из пограничја.

У коју област живота и рада – економија, политика, култура... – смештате шансу за развој и напредовање Вашег пограничног завичаја?

Најпре економија, добро утемељена на компаративним предностима подручја, и то следећим редом: сточарство, воћарство, повртарство, ратарство, примарна индустријска прерада, а затим туризам. Уко-

лико граница мање одваја, утолико нам је туризам већа шанса. Софија нам је на дохват руке као велико тржиште. Култура може много више да постигне и да пружа, али је потребно да се темељније и дугорочније постави, а и да се уско повезује са туризмом.

Шта су компаративне предности Вашег родног места и пограничног краја?

1. Еколошки здрава средина, погодна за производњу здраве хране. 2. Велика планинска пространства погодна за сточарство. 3. Разноврсна ратарска, повртарска и воћарска производња у долини Нишаве, која је у стању да покрије готово све потребе ширег реона, а и да обезбеђује значајне тржне вишкове. 4. Туристичка понуда: ски центри, одмаралишта у планини, риболов, споменици културе.

Који је основни недостатак Вашег родног места и пограничног завичаја, па се не могу извући из неповољних друштвено-економских и културних прилика?

Незнање, конзервативност и недораслост времену у коме живимо; лоше одређивање циљева; склоност ка смицалицама и личној користи водећих екипа; лаки ватрени почечи и брзо одустајање; непредузимљивост, нерад, лична корист испред колективне користи. Све ове мане су свуда присутне, али су много израженије у пограничју.

Да ли је међугранична сарадња једна од првих могућности за развој Вашег пограничног завичаја?

Да! Она би отворила широки простор за размену добара, идеја и културних вредности.

Који је човек из Вашег пограничног места и краја више учинио од Вас у својој области? Кога Ви то цените?

Др Илија Николић, виши научни сарадник САНУ.

Кад дођете у родно место и завичај, како Вас доживљавају мештани? (Ако живите у родном крају, како Вас доживљавају суграђани?).

Живим у завичају, у Пироту, недалеко од родног села. Због заузетости немам много времена за дружење. Данас сви поштују мој рад и моје резултате, више него што очекујем од њих. Али, тек одскора.

Да ли сте било када и било како помогли родно место и крај? И ако јесте и ако нисте, подробније објасните о чему се ради.

Радио сам 17 година као агроном и чинио сам све што је у мојој моћи да утичем на напредовање пољопривреде и села, нисам жалио себе. Радио сам и као професор стручних предмета у Млекарској школи и трудио се да што више ученика оспособим за прераду млека. Али сметрам да је моја највећа помоћ мом завичају моје непрекидно бележење и публиковање усмене традиционалне културе пиротског краја, и да сам тако помогао и родно место и родни крај, јер сам много тога сачувао од заборава.

Ако не живите у родном месту и крају, рађа ли се жеља да им се икада вратите и који су мотиви? (А ако живите, да ли се рађа помисао да их напустите?). Зашто?

Живим у завичају и немам ни жеље ни потребе да га напуштам. Желим да сам стално међу својима, међу њима сам најживотнији.

Прилог 2

Библиографија радова Драгољуба Златковића

А. КЊИГЕ

1. Што има дума, ИРО "Слобода", Пирот, 1987. Обим: 134 стране.
2. Пословице и поређења у пиротском говору, Српски дијалектолошки зборник, издање САНУ, књ. 34. Институт за српскохрватски језик, Београд, 1988. Обим: 348.
3. Фразеологија страха и наде у пиротском говору, Српски дијалектолошки зборник, издање САНУ, књ. 35, Београд, 1989. Обим: 282.
4. Фразеологија омаловажавања у пиротском говору, Српски дијалектолошки зборник, књ. 36, издање САНУ, Београд, 1990. Обим: 318.
5. Срамотно и погано у пиротском говору, Софија 2001. Прво издање ИП "Eco-libri", Београд. Обим: 252.
6. Време уз огњиште, Народна приповедања из пиротског краја, Дом културе Пирот, Пи-прес, Пирот, 2002. Обим: 236.
7. Тулу лан булу лан, Песме за децу и дечије песме из пиротског краја, Дом културе Пирот, Пирот, 2002. Обим: 114.
8. Гладно грне, Анегдотска и друга казивања из пиротског краја, Народна библиотека Пирот, Пи-прес, Пирот, 2003. Обим: 310.
9. Дечји фолклор у пиротском крају, прво издање, ДИОС, Софија, 2003. Обим: 258.
10. Дума, друго издање, Пи-прес, Пирот, 2004. Допуњено издање. Обим: 138.
11. Петко и Јана, Ласцивна и скатолошка приповедања, певања и фразе из пиротског краја, Институт за књижевност и уметност, Београд, Народна библиотека Пирот, Пирот, 2004. Обим: 414.
12. Традиционално сточарство Старе планине и његова перспектива, Пи-прес, Пирот, Пирот 2006. Обим: 200.
13. Враниште, монографија села, један од четири коаутора (Д. Златковић: Народни живот, стр. 199–254), Музеј Понишавља Пирот, Пирот, 2005. Обим: 320.

14. Приповедања из пиротског краја, Институт за књижевност и уметност Београд, Пи-прес Пирот, Пирот-Београд, 2005. Обим: 580.
15. Приповетке и предања из пиротског краја, Део 1 – Приповетке, Институт за књижевност и уметност Београд, Дом културе Пирот, Графика, Београд, Пирот, 2007. Обим: 464.
16. Приповетке и предања из пиротског краја, Део 2 – Предања, Институт за књижевност и уметност Београд, Дом културе Пирот, Графика, Београд, 2007. Обим: 928.
17. Ругалице и њима сродни облици у традицији пиротског краја и суседних области, Народна библиотека Пирот, Пирот, 2012. Обим: 100.

Б. ОСТАЛИ ОБЈАВЉЕНИ РАДОВИ (ПО ТЕМАМА)

Етнолошки радови

Митологија

1. Народна схватања о времену у лексици и фразеологији пиротског краја, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 63, Београд, 1999, стр. 237–271.
2. Душе умрлих као митолошка бића у Горњем Високу, Расковник, књ. 93–94, Београд 1998, стр.44–62.
3. Лада, предсвадбени ритуал у области Горни Висок, Живая старина, No 3, Москва, 1999, стр. 5–8. Заједно са Аном Плотњиковом.
4. Нечиста места и нечисте силе у Средњем Високу, Развитак, књ. 200, Зајечар, 1998, стр. 154–156.
5. Снови у традиционалној култури пиротског краја, Етно-културолошки зборник за проучавање културе источне Србије и суседних области, књ.11, Сврљиг 2006–2007, стр. 51–59.
6. Трагови митског и култног у микропонимији пиротског краја, Етно-културолошки зборник за проучавање културе источне Србије и суседних области, књ. 7, Сврљиг, 2001–2002, стр. 155–160.

Обичаји

7. Бадњак у пиротском крају, Пиротски зборник, књ. 25–26, Пирот, 2000, стр. 39–59.
8. Турђевдан у пиротском крају, Пиротски зборник, књ. 23–24, Пирот, 1998, стр. 67–97.
9. Заштита од града у пиротском крају (Обичаји), Пиротски зборник књ. 22, Пирот, 1996, стр. 287–297.
10. Змија у обичајима и веровањима у пиротском крају, Етно-културолошки зборник за проучавање културе источне Србије и суседних области, књ. 3, Сврљиг, 1997, стр. 205–210.
11. Израда црепуља на Старој планини, Етно-културолошки зборник за проучавање источне Србије и суседних области, књ. 13, Сврљиг, 2009, стр. 73–80.
12. Место и улога невесте у свадбеном ритуалу старопланинских села у Србији, Етнология, Балкански институт по етнология, Дружество ДИОС, кн. 4, Софија 2001, стр. 51–85.

13. Обичај Прва марта у Горњем Високу, Етно-културолошки зборник за проучавање културе источне Србије и суседних области, књ. 6, Сврљиг, 2000, стр. 115–120.
14. Празници у славу стоке у пиротском крају, Етно-културолошки зборник за проучавање културе источне Србије и суседних области, књ. 4, Сврљиг, 1998, стр. 275–280.
15. Приглашение Германа на рождественый ужин (к изучению обичаја), Живая старина, No 1, Москва, 1998, стр. 18–21.
16. Свадба, обичај који обавезује учеснике на најсмелије шале, Етно-културолошки зборник за проучавање источне Србије и суседних области, књ. 15, Сврљиг, 2011, стр. 37–44.
17. Свадба, обичај који обавезује учеснике на најсмелије шале, Пиротски зборник, књ. 35–36, Пирот, 2011, стр. 158–169.
18. Утврђивање невиности невесте у свадбеном ритуалу старопланинских села, Развитак, књ. 215–216, "Тимок", Зајечар, 2004, стр. 75–78.
- (19. О митологији и обичајима, 29 одредница за Пиротски лексикон, Службени гласник и Општина Пирот, Београд, 2012)

Народна медицина

19. Васпитање за здравље у традиционалној култури пиротског краја, Тимочки medicinski glasnik, Vol. 29, Istorija medicine i zdravstvene kulture, br. 1, Зајечар, 2004, стр. 34–38.
20. Лечење речима у традиционалној култури пиротског краја, (1), Istorija medicine i zdravstvene kulture, Тимочки medicinski glasnik, Vol. 29, br. 1, Зајечар 2004, стр. 52–58.
21. Људско и животињско у народној медицини пиротског краја, За здравље (Из историје народне медицине и здравствене културе, шести научни скуп, Рајачке пивнице, 2000), књ. 7, 2000, Зајечар, стр. 185–196.
22. Магијска пракса у народној медицини села Ћуштице, За здравље (из историје народне медицине и здравствене културе, 6. научни скуп, Рајачке пивнице, 1999), књ. 6, Зајечар, 1999, стр. 110–212.
23. Tradicionalna medicina pirotskog kraja između magije i kolektivnog iskustva, Тимочки medicinski glasnik, Vol. 27, br. 1–4, Зајечар, 2002, стр. 84–87.
24. Традиционална медицина Пирота и околине, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 74, књ. 2, Београд, 2010, стр. 133–176.

Сточарство

25. Улога звука у управљању животињама, Пиротски зборник, књ. 21, Пирот, 1995, стр. 243–247.
26. Однос човека и животиње у веровању, приповедању у искуству старопланинаца, Етно-културолошки зборник за проучавање источне Србије и суседних области, књ. 14, Сврљиг, 2010, стр. 27–36.

Привреда

27. Воденице на Градашничкој реци код Пирота, књ. 85–86, Београд, 1996, стр. 33–39.

Народно градитељство

28. Ижа, Научни скуп, Народно градитељство и култура становања у светлу етнологије у источној Србији и суседним областима, Зајечар, 29–30.9.2000, Гласник Етнографског института САНУ, књ. XLIX, Београд, 2000, стр. 115–118.

О усменом народном стваралаштву

29. О клетвама у пиротском говору, Пиротски зборник, књ. 15, Пирот, 1987, стр. 99–117.

30. Поетско народно стваралаштво за децу у пиротском крају, Етно-културолошки зборник за проучавање источне Србије и суседних области, књ. 5, Сврљиг, 1999, стр. 145–149.

31. Ругалице и њима сродни облици у традицији пиротског краја, Етно-културолошки зборник, књ. 16, Сврљиг, 2012, стр. 69–76.

О записивању колективног знања

32. О колективном знању: од казивача до систематизације и публикавања, Етно-културолошки зборник за проучавање културе источне Србије и суседних области, књ. 9, Сврљиг, 2004. стр.163–166.

О менталитету и идентитету

33. Нашинци и вашинци, (Округли сто: Питање идентитета – шта значи бити Пироћанац), Пиротски зборник, књ. 32–33, Пирот, 2008, стр. 51–53. Посебно издање Пиротског зборника.

Збирке

Приповетке и предања

1. Анегдоте и сродна казивања из пиротског краја, Развитак, књ. 219–220, Зајечар 2005, стр. 47–58.

2. Анегдотска и њима сродна казивања из Пиротског краја, Градина, часопис за књижевност, уметност и културу, књ. 17, Ниш, 2007, стр. 60–72.

3. Народне приповетке из рукописних збирки, Пиротски зборник, књ. 22, Пирот, 1996, стр. 319–323.

4. Приповедање из пиротског краја, Српски југ, часопис за књижевност, уметност и културу, књ. 4, Ниш, 2005, стр. 75–92.

5. Приповетке и предања из белопаланачког краја, Белопаланачки зборник, књ. 5, Народна библиотека "Вук Караџић", Бела Паланка, 2009, стр. 165–178.

6. Приповетке и предања из белопаланачког краја (друга колекција), Белопаланачки зборник, књ. 7, Народна библиотека "Вук Караџић", Бела Паланка, 2012, стр. (18)

7. Старопланинци о свом сточарству, Развитак, књ. 225–226, Зајечар, 2006, стр. 146–154

Песме

8. Дечје песме, Расковник, књ. 99, Београд, 2000, стр. 8–40.

9. Лазаричке и краљичке песме у пиротском крају, Зборник, књ. 10, Народни музеј Ниш, Ниш, 2001, стр. 87–98.

10. Лазаричке песме, Пиротски зборник, књ. 19–20, Пирот, 1994, стр. 97–106.
11. Песме за децу и дечје песме из белопаланачког краја, Белопаланачки зборник, књ. 6, Народна библиотека "Вук Караџић" Бела Паланка, 2010, стр. 199–217.
12. Песме за децу и дечје песме из Буцака и његовог ближег суседства, Развитак, књ. 213–214, Зајечар 2003, стр. 50–57.
13. Песме за децу из Тимока, Заглавка и Буцака, Лист завичајног друштва Тимочана–Торлака, бр. 20, Минићево, новембар 2009, стр. 16–18.
14. Песме за децу у пиротском крају, Расковник, књ. 95–98, Београд 1999, стр. 13–28.
15. Препеви у пиротском крају, Зборник, књ. 11, Народни музеј Ниш, Ниш, 2002, стр. 77–94.
16. Шаљиве песме у Понишављу и суседним областима, Зборник, књ. 12, Народни музеј Ниш, Ниш, 2003, стр. 83–98.
17. Шаљиви низови и њима сродне песме у Понишављу и суседним областима, Зборник, књ. 13–14, Народни музеј Ниш, "Бонес", Ниш, 2005, стр. 205–222.
18. Тужбалице из пиротског краја, Развитак, књ. 205–206, Зајечар, 2001, стр. 80–86.

Отпоздрав

19. Старост у отпоздравима заборављених, Развитак, књ. 201–202, Зајечар, 1999, стр. 108–116.

Шале

20. Шале из пиротског краја (прва колекција), Пиротски зборник, књ. 31, Народна библиотека Пирот, Пирот, 2006, стр. 99–114.
21. Шале из пиротског краја, Развитак, књ. 223–224, Зајечар, 2006, стр. 38–45.

Пословице

22. Додумни дом стварају (четврта колекција пословица), Развитак, књ. 207–208, Зајечар, 2002, стр. 102–106.
23. Душа и влас се лъко не испуштају (шеста колекција пословица из југоисточне Србије), Белопаланачки зборник, књ. 1, Бела Паланка, 2005, стр. 201–213.
24. Метак за чин не пита. Нова колекција народних пословица из пиротског краја, Пиротски зборник, књ. 27–28, Пирот, 2003, стр. 101–109.
25. Наместила уста ко за целивку (друга колекција поређења), Развитак, књ. 209–210, Зајечар, 2002, стр. 91–100.
26. Народне пословице из пиротског краја, Расковник, књ. 91–92, Београд, 1998, стр. 14–15.
27. Пословице, друга колекција, Развитак, књ. 3, Зајечар, 1989, стр. 89–110.
28. Пословице у пиротском говору (трећа колекција), Пиротски зборник, књ. 17–18, Пирот, 1992, књ. 17–18, 51–71.
29. Човек је ко јајце (колекција пословица), Развитак, књ. 1, Зајечар, 1977, стр. 70–73.

Изреке

30. Изреке у пиротском говору, Развитак, књ. 211–212, Зајечар, стр. 101–108.

Загонетке

31. Говорне игре из пиротског краја, Пиротски зборник, књ. 16, Пирот, 1989, стр. 89–111.
32. Речник одгонетки, Развитак, књ. 203–204, Зајечар, 2000, стр. 66–78.

Клетве

33. Клетве и заклетве из пиротског краја, Друга колекција, Пиротски зборник, књ. 29–30, народна библиотека Пирот, Пи-прес, Пирот, 2004–2005, стр. 173–196.
34. Клетве у пиротском говору, Пиротски зборник, књ. 15, Пирот, 1987, стр. 99–117.

Историја

35. Теренски запис о припреми атентата на регента Александра Карађорђевића, Пиротски зборник, књ. 35–36, Пирот, 2011, стр. 347–351.

Имена

Микротопонимија

1. Микротопонимија десне обале Нишаве од Милојковца и Обреновца до Градашнице и Нишора, Пиротски зборник, књ. 31, Народна библиотека Пирот, Пирот, 2006, стр. 125–205.
2. Микротопонимија десне обале Нишаве од Сопота до Враништанске реке, и Станичење, Пиротски зборник, књ. 32–33, Пирот, 2007–2008, стр. 187–246.
3. Микротопонимија слива Височице – Горњи Висок од Славиње до Владикине плоче, Пиротски зборник, књ. 25–26, стр. 105–168. Заједнички рад са Јованом Васићем.
4. Микротопонимија леве обале Нишаве од Срећковца до Држине, Пиротски зборник, књ. 34, Пирот, 2009, стр. 245–330.
5. Микротопонимија слива Височице – Средњи Висок, Пиротски зборник, књ. 23–24, Пирот, 1998, стр. 185–246.
6. Микротопонимија слива Расничке и Костурске реке, Пиротски зборник, књ. 35–36, 2011, стр. 227–335.
7. Микротопонимија Старе планине – Горњи Висок од Браћеваца до Влковије, и Шугрин, Пиротски зборник, књ. 27–28, Пирот, 2003, стр. 113–157.
8. Рудиње, Микротопонимија слива Темштице и Топлодолске реке, Микротопонимија Старе планине, Пиротски зборник, књ. 22, Народна библиотека Пирот, 1996.

Зооними

9. Имена коза, Дијалектолошка истраживања, Филозофски факултет у Нишу, студијска група за српски језик и књижевност, књ. 2, Ниш, 2007, стр. 99–110.
(10. Преглед зоонима: у наведеној књизи: *Традиционално сточарство Старе планине и његова перспектива*, Пирот, 2006, стр. 66–86).

О њему су писали

1. Академик Павле Ивић: Књига лепа, занимљива, духовита, (Реч на промоцији књиге Драгољуба Златковића "Пословице и поређења у пиротском говору" 1. јула 1989 у Пироту), Развитак, књ. 3, Зајечар, 1989, стр. 86–88.

2. др Недељко Богдановић, Приповетке и предања из пиротског краја 1. и 2. том (Пирот 2007), Етно-културолошки зборник, књ. 12, Сврљиг, 2008, стр. 147–148.
3. др Биљана Сикимић: Нове збирке еротског и опсценог фолклора, Пиротски зборник, књ. 29–30, Пирот, 2004–2005, стр. 237–240.
4. др Ненад Љубинковић: Збирка еротских народних умотворина из Пиротског краја Драгољуба Златковића, Пиротски зборник, књ. 29–30, Пирот, 2004–2005, стр. 241–243.
5. Смиљана Ђорђевић, Приповедни фолклор у пиротском крају – синхронизацијски пресек (Приповедања из пиротског краја / Драгољуб Златковић), Књижевна историја, (Оцене и прикази), Институт за књижевност и уметност, Београд, књ. 128–129, Београд, 2006, стр. 443–450.
6. Албена Георгиева: Драгољуб Златкович и неговите сборници със словесен фолклор од Пиротски крај, Български фолклор, Българска академија на науките, кн. 1, Софија, 2007, стр. 119–121.
7. др Ивко Јовановић: О усменом приповедању у пиротском крају, Пиротски зборник, књ. 32–33, Пирот, 2007–2008, стр. 91–110.
8. др Ивко Јовановић: Пиротски говор у прозној књижевности, Пиротски зборник, књ. 34, Пирот, 2009, стр. 193–242.
9. др Ивко Јовановић: Хумор у усменој традицији пиротског краја, Пиротски зборник, књ. 35–36, Пирот, 2011, стр. 152–158.
10. Каја Панчић Миленковић: Пироћанац више верује врапцу у руци, него голубу на грани (Разговор са Драгољубом Златковићем), Градина, часопис за књижевност, уметност и културу, књ. 17, Ниш, 2007, стр. 73–79.
11. Радиша Драгићевић: Несвакидашња поетска књига, (Драгољуб Златковић, Дума, Пи-прес, Пирот, 2004), Савременик, књ. 132–133, Београд, 2005, стр. 130–132.
12. Драган Марковић: Фразеологија страха и наде, Nissa, Нишки зборник за друштвено-историјска и културна питања, "Градина", Ниш, књ. 1–2, Ниш, 1990, стр. 330–332.
13. Зорица Жарковић: Завештање анонимних, Biznis & finansije, књ. 96, Београд, стр. 68–69.
14. Никола Ђирић, Трагом Истине: Дописници и сарадници "Слободе", Драгољуб Златковић, Пирот, 2004, стр. 292–293.

Фотографије

Слика 1. Улаз у Горњу малу, из које води порекло Драгољубова фамилија

Слика 2. Четвороразредна основна школа и сеоска чесма

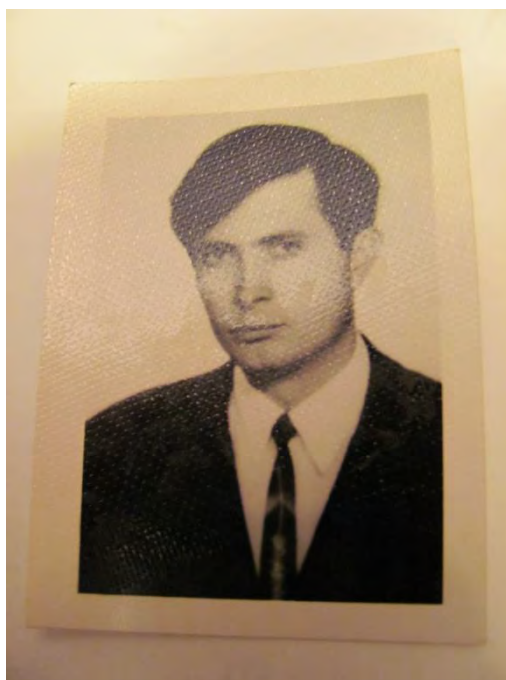

Слика 3. Некадашње помоћне просторије које више не постоје

Слика 4. Драгољуб у дворишту напуштеног породичног газдинства у Војнеговцу

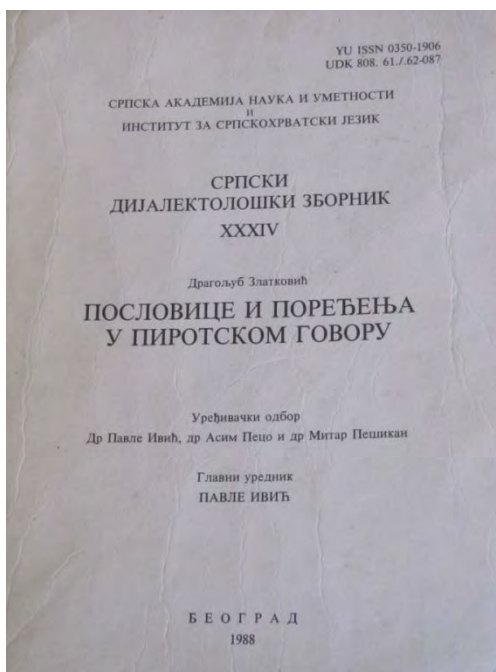

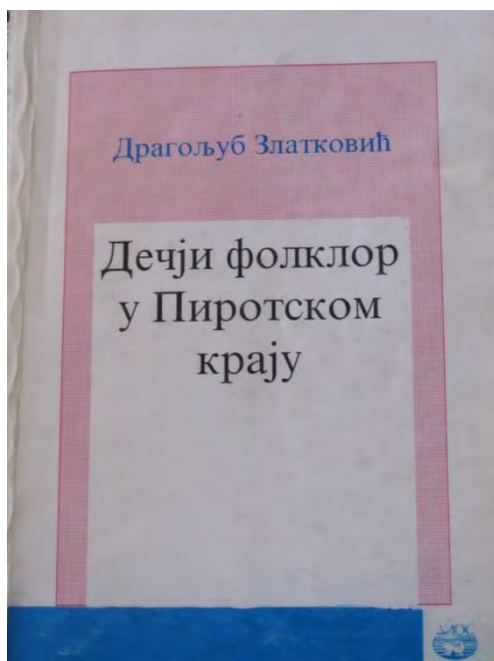
Слика 5. Драгољуб Златковић из млађих дана

Слика 6. Заједно са српским и бугарским етнолозима на терену

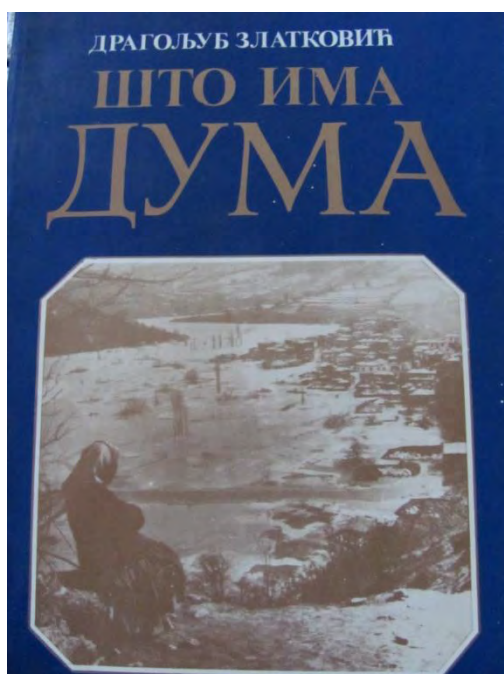
Слика 7. Првообјављен рукопис о поређењима и пословицама у пиротском говору

Слика 8. Насловна страна књиге о дечијем фолклору

Слика 9. Насловна страна књиге о ласцивној фразеологији

Слика 10. Насловна страна „Думе“

Слика 11. Драгољуб и Марија Златковић у свом стану у Пироту

Слика 13. Аутор у разговору са Драгољубом Златковићем

ПИРОТСКИ ВАШАР*

Вашари – српске „олимпијске игре“

Реч *вашар* води порекло из мађарског језика (*vásár*) и означава пазар у смислу делатности и простора за обављање те делатности; као синоними појављују се и речи *панађур* или *сабор*. Институција панађура вишезначног је и слојевитог садржаја и подразумева *периодично окупљање становништва у оквирима локалних и ширих заједница*.

Од настанка, вашар је представљао:

1. најважнији и најмасовнији облик народног окупљања са циљем да сељаци на једном месту продају или купе неопходне занатске и пољопривредне производе и стоку и

2. народну свечаност на којој се као у огледалу приказивало народно уметничко стваралаштво и потврђивала културна баштина.

Почињао је у лето или у рану јесен са црвеним словом у православном календару¹, у нерадне дане посвећене одређеним свецима, обично славе цркве, манастира или села, који се вишедневно празнују у сеоским домовима. О општедруштвеној прихваћености догађаја говорио је избор терена: порта оближње цркве или манастира (Živojinović 1986, 1991), вода или извор, раскршћа или чобанска састајалишта.

„Саобраћај између купаца и продаваца развијао се највише на вашарима, онако као и у византијској држави, на пр. на чувеном сајму о Митрову-дне у Солуну, а исто тако и у Италији на многим тржиштима на источној обали. У Србији звали су се они трг или панађур *πανηγυρις*, а падали су уочи извесних празника. Вашарским таксама, које су се поклањале манастирима, подмиривала се потреба у свећама. У Призрену је смео свако, био Србин, Грк, Латинин или ко му драго, слободно трговати, а нису га смели дирнути његови повериоци. Ко би онде на тргу начинио неред, оглобљен би био са 500 перпера, ко потегне ножем или мачем, имао је да плати вражду. У Призрену било је четири панађура; један панађур епископије о Малој Госпођи 8 септ., два вашара арханђеловског манастира, први уочи Спасовдне, други уочи арх. Михаила и Гаврила, и један вашар манастира Хиландара уочи Св. Николе. У околини је хиландарским ка-луђерима, још Немања, подарио право панађура у селу Хочи, Стефан Душан трг у Липљану. Краљ Урош II допустио је манастиру Грачаници панађур о Благовестима.

---

* Текст првобитно објављен у: *Вашар у пограничју*, приредили Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Годоровић и Дејан Крстић, 159–191. Ниш и Нови Сад: Машински факултет у Нишу и Прометеј, 2014.

¹ Сви већи вашари у Србији евидентирани су у црквеном календару Српске православне цркве.

У Скопљу је, од 8 новембра па кроз осам дана, држан панађур који је бугарски цар Роман брат цара Бориса II даровао манастиру Св. Ђурђа. На овај вашар долазили су, како каже повеља краља Уроша II, Грци, Бугари, Срби, 'Латини', Арбанаси, Влаши, који су сви плаћали 'законую цариноу', исто онако као у Тетову и Грачаници. Право суђења на тргу имао је игуман Св. Ђурђа, који је имао половину прихода од глобе и вражде. Други вашар, опет поклон цара Романа истом манастиру, држан је 8 септ. у селу Броду. На једном вашару у Скопљу допуштено беше свето-ђурђевском манастиру да продаје искључиво само вино, хлеб и месо са својих манастирских добара. Други су се сајмови одржавали у Пологу, уочи Митров-дне код манастира Трескавца код Прилепа. Доцније, у време кнеза Лазара, у Сталаћу на ставама обе Мораве, код новоподигнутог манастира Раванице и у селу Подгорици у Мачви. Дубровачке архивске књиге помињу панађуре код пећског патријарашког манастира, код опатије Св. Срђа на Бојани, и у околини босанске рударске вароши Сребрнице (Јиричек 1952, 190-191).“

Народ је вашар доживљавао као параду народног духа (ношње, обичаја и традиционалних јела), место окупљања где се долазило зарад дружења и забаве, такмичења у неком спорту (бацање камена са рамена, рвање, скок у даљ), сусрета са даљим рођацима, да се види и буде виђен, да се баци око на девојку и „испод ока“ одмери момак, играју народна кола, уговарају послови, женидбе и удаје, размене информације, прода или купи стока, прибаве неопходне занатске рукотворине. Вашар се чекао годину дана, на чувене се долазило и издалека: планирало се задржавање целог дана и провод до касних сати. Свечано обучени и празнично расположени, старији су се давали у потрагу за кућним потрештинама, занатским производима и поклонима, а деца отимала о шећерну вуну и вртешке.

Панађурска трговина у Србији први пут је законски установљена *Уредбом о држању панађура* од 13. јула 1839. године. Њоме су панађури равномерно распоређени по окрузима Кнежевине Србије, задобивши сталност и чврсту организацију. Требало је да подстакну развој унутрашњег тржишта и његово повезивање са иностраним (Миљковић Катић 2011, 126). У *Уредби* стоји:

„... Да би сваки Србин потребе своје у неко извесно време лакше набављати, а своје ствари удобније продавати могао, да би се општим састајањем и купаца и продаваца дух трговачки међу народом развио и трговина процветала, опредељује се: да се по свим окрузима Србије панађури заведу, и сваке године по једанпут држе... (Срећковић и Антић 2007, 6).“

Заправо, годишњи вашари представљали су *прва надрегионална тржишта* у српској држави. Српски сеоски домаћин почиње да развија интензивне тржишно-привредне везе, а сеоска газдинства да се укључују у новчану привреду. Број оваквих пијачних места око 1900. године нараста на око 170; испочетка намењени сточној трговини, са напредовањем процеса диференцијације и специјализације у трговини постају стециште ине пољопривредне и занатске робе, домаће и иностране, како еснафских трговаца и занатлија, тако и шаренолике дружине лутајућих ситничара и путујућих трговаца-пешака „торбара“ (Чалић 2004, 122-125).

Функционална анализа вашара (Pavković 1972) открива да су испочетка првенствено били намењени подмиривању *економских* потреба људи, оживљавајући размену између села и вароши, касније између нахије и ширег окружења. Примарно трговачку врло брзо проширују *друштвена* и *забавна* природа вашара, постајући преовлађујућим у садашњини.

Економске функције вашара обухватале су:

1. куповину и продају стоке (за тов или за кланице) – говеда, свиње, ситни преживари (овце, козе) и коњи;

2. куповину и продају занатских производа – нуђене су израђевине „од игле до локомотиве“: столара, колара, качара, пинтера, кожара, ковача, поткивача, казанџија, лимара, ткача, абација, терзија, кујунџија, грнчара, опанчара, каменорезаца, мутавџија, столара, корпара, метлара, жичара, ћурчија, сарача, опанчара, ужара, ситара, воскара, пушкара, златара;

3. куповину и продају привредних, пољопривредних, прехранбених и угоститељских производа – резана грађа, печени креч, кожа, козја длака, фењери, сапун, восак, свеће, дуван, петролеј, со, шећер, мед, зејтин, пиринач, слаткиши (шећерна вуна, лицидерска срца, лизалице, шећерлеме, колачи, алва, бомбоне), мекике, кафа, сокови, печење;

4. куповину и продају производа домаће радиности – делови одеће и обуће, девојачка спрема, пешкири, постељно покућство (црге), покривачи, простирке, мараме, капе, шешири, женски ручни радови (вез, чипка), прибор за ручни рад, накит.

Друштвене функције вашара обухватале су:

1. контакте са удаљеним рођацима и пријатељима и одржавање обичаја гостопримства;

2. размену информација, знања и искустава – о марви, народној медицини, народној ветерини, летини, заради и ценама пољопривредних производа, обичајним радњама;

3. потврђивање статуса у заједници – истицање пред другима начином облачења, установљеним контактима и количином потрошеног новца на личне и породичне потребе;

4. упознавање младих и склапање брачних уговора – представљање стасале мушке и женске деце, сусрет младића и девојака на улици и у

вашарском колу, доказивање породичног имућства количином дуката и накита у девојачкој опреми, уговарање женидби и удаја.

Забавне функције вашара обухватале су:

1. уживање у јелу и пићу и провод у импровизованим кафанама уз музику,
2. куповину слаткиша и играчака деци,
3. такмичење у спортским вештинама (бацање камена са рамена, рвање, скок у даљ);
4. вожњу рингишпилем, посету циркуским атракцијама, исказивање стреличарских способности итд.

Пиротски вашар кроз историју

Пирот је у XIX веку био један од центара трговине на Балкану, град у који су долазили трговци из читавог Отоманског царства. Долином Нишаве пролазио је Цариградски друм, стратегијска саобраћајница Балканског полуострва, којим се одвијала богата регионална и међународна трговина.

„На познатом пиротском сточном панађуру (сајму), трговци из Старе Србије, Арбаније и Епира, куповали су стоку. Сточни панађур се настављао трговачким на који су познати трговци Грци, Јевреји, Јермени доносили разноврсну робу: дуван, кожу, челик, кафу, пиринач, вуну, одећу, обућу и многе друге производе. Овај панађур је имао изузетан балкански значај (Костић 1973, 31-32).“

Према учесталости, временском трајању, броју сталних излагача и посетилаца чији број прелази неколико хиљада, пиротски вашар и данас спада у највеће манифестације тог типа у Србији. Одржавање пиротског панађура усталило се око црквеног празника Велике Госпојине осамдесетих година деветнаестог века, мада се овај датум у појединим историјским белешкама помиње још с почетка седамнаестог века.

Тако, на пример, Лефевр (P. Lefèvre), путописац француског посланика барона Ашила Де Сансија (Sancy), на дипломатском пропутавању од Дубровника до Цариграда оставља 1611. године запис о пиротском вашару²:

„Тога дана (26. августа – прим.прев.) био је вашар у Пироту на огромном суседном пољу. На овом вашару било је много робе. Било је више од 4000 људи, све сељани и житељи околине,

---

² Захваљујем на указивању на извор и преводу цитата са бугарског језика колегиници Мили Савић Панајотовић из пиротског Музеја Понишавља.

највише хришћана. Овај вашар се увек одржава у исто време – дан после православног Ускрса и (још једном) крајем 15-тодневног поста, који почиње 10. августа (25. августа, на Велику Госпојину – прим.прев.). На овом вашару се могу купити разни прехрамбени производи, сеоска одећа, украси од сребра за жене које носе привеске од сребра на ушима, који сасвим личе на оне са узди наших коња и толико су и велике. Оне их много носе, на оба увета. Има и оних које носе по пет-шест таквих на свако уво или локалне новчиће, које пришивају на велике платнене траке, широке по 6 пуса (стара мера од 27,07 мм – прим. прев.). Од њих после праве огрлице, ланчиће и украсе, који им висе као козја брада. Оне носе исцело уплетену косу отпозади коју на крају украшавају сребрним парицама. Најсиромашније, које немају новца, украшавају косу морским пужићима, којима џамбаси украшавају узде коња који су на продају. На овом вашару било је свакаких људи; међу њима и слепе жене, које су певале и свирале виолину, направљену од лоше цепанице без даске, само са струном од 10-12 коњских длака, скупљених заједно, без одвајања једне од друге. Гудало виолине било је у облику лука, направљеног на овдашњи начин, а струну су покретале прстима леве руке. Инструмент је имао сувише висок и пријатан тон. Било је и акробата каквих нема у Турској, веома вештих, што је необично за хришћане (Цветкова 1975, 185-186).“

О пиротском панађуру остао је траг у *Сербским новинама* од 3. септембра 1859. године:

„У Пироту, 24. августа 1859.

На панађуру, кои е овихъ дана овде бую, света е прилично было, а и еспапа е подоста донесено, само е врло слабо пазарено. На коју е страну дојако еспапъ на колима разношењ, сад е понекий товаръ само на коњма однесенъ. А то е све стьога што е све веома поскупело, а новаць по цени здраво скочио. Цванцика е петъ и по гроша, рубля 26, дукать цесар. 80, мецидїя бела 32, а жута 160 гроша. Войника редовнихъ има овде 600, кои живе подъ шаторима иза вароши и яко се люте нешто на ерліе; говоре да су преварени те су овамо дошли да сачуваю варошь одъ некаквогъ нападања и побуне (Николић 1981, 146).“

Феликс Каниц (Felix Kanitz), аустријски путописац, археолог и етнолог, трећу је посету Пироту учинио у лето 1871, баш у време сајамских дана. У шареној и бучној панађурској гужви на њега су посебан утисак оставили надалеко познати пиротски ћилими, о чему је исцрпно извештавао у својим белешкама:

„По страни од ове велике гужбе, по уским сокацима, мало сам се одморио од заглашне буке. С мање чежње се овде гледало на разне јакне, прслуке и чакшире опшивене црним гајтаном или сребрним и златним тракама, јер су били прескупи за џепове велике већине потрошача; делови одеће од 3 до 10 златних лира (1 лира = 20 марака) нису ни били толико скупи с обзиром на то да су били украшени дивним ручним радом. Њихова главна одлика лежи, наиме, у симетрији и прецизности гајтанских арабески нашивених на зеленој, црвеној и смеђој чоји. Видео сам орнаменте с таквим складом облика и боја да би се лако могла испунити најлепшим узорцима једна цела мапа за неки западни индустријски музеј. (...)

Груби ћилимови за под, клупе и молитву с планине Балкана били су обично са жутим, плавим, смеђим и црним, а они из Пирота са белим, жутим, плавим, зеленим и светлоцрвеним шарамма. Ови последњи рађени су од финије вуне, гушће и чвршће ткани, већи и прилично скупи, озбиљно конкуришу азијским производима. Скупоцени примерци одређене величине раде се по поруџбини и плаћају се унапред. Код Јеленке Рабаци, најпознатије пиротске ткаље, видео сам један ћилим намењен за салон неког стамболског паше са мустрама рађеним у светлим бојама; према тамошњим приликама његова цена је била фантастично висока – 650 пијастера (130 марака). Пиротски ћилимови највећих димензија – 5 аршина широки и 6 аршина дуги – зову се 'батал', средњи 3 x 4 аршина 'сметеник', 2 x 3 'шестак', 1,5 x 2 'сецаде', а уски за миндерлуке, димензија по наруџбини купца, 'јан'. Бојација вуне има у вароши 12, ткача ланеног платна око 70, са 200 разбоја, ткача вуне мање (Каниџ 1985, 211-214).“

По ослобођењу од Турака, пиротски вашар је усталио шестодневно трајање, између 15. и 20. августа. Међутим, представници неколико пиротских еснафа (бакалски, терзијски, кујунџијски, обућарски) Одбору пиротске општине 27. октобра 1889. године испоставили су два захтева: да се укине продаја страног „еспапа“ (робе) која им је смањивала продају сопствених производа и отимала добит, а задржи продаја стоке, као и да се утврди сточни вашар два пута годишње (о Лазаревој суботи на три дана и о Великој Госпојини на још шест дана). Одлука није заживела, нити је подржана од министра народне привреде, јер је задирала у интересе крупних трговаца из свих већих градова Србије (Савић 2009).

А из *Извода прихода и расхода на пиротском вашару* од августа 1892. најбоље се стиче увид у обим тадашњег вашара: општина је за потребе вашарџија дала у закуп 30 места за механе, 187 места за дућане, места за 656 товарних кола и 444 товарних коња, као и још 96 закупљених места:

Пиротски вашар

Извод

прихода и расхода на вашару пиротском који је држан о Великој
госпојини, тј. 15, 16, 17, 18, 19. и 20. августа 1892. год.

Р. Поособ Свега

бр. П р и х о д д./п. д./п. Примедба

---

1. Од продатих 26 места за механе I класе 12,60 327,60
2. Од продатих 4 места за механе II класе 7,25 29, __
3. Од продатих __ места за механе III класе __, __ __, __
4. Од продатих 75 дућана I класе 6,30 472,50
5. Од продатих 14 дућана II класе 4,25 59,50
6. Од продатих 98 дућана III класе 2,15 210,70
7. Од иначе 96 заузетих места __,85 81,60
8. Од 656 товарних кола __,50 328, __
9. Од 444 товарних коња __,25 111, __
10. Од продаге стоке __, __ 1.221, __
11. Од издатих 13 општ. дућана __, __ 435, __
12. Од ванредних прихода __, __ 120, __

Свега 3.548,40

1. По списку % издата дијурна персоналу и др. 650, __

Свега издато 650, __

Кад се са стране одбије расход 650, __

Остаје чист приход 2.898,50

– Две хиљаде осам стотина деведесет осам динара и четрдесет
пара дин. –

№ 8 Комесар вашара

21. августа 1892. год. начел. ср. нишавског

Пирот Ср. Ђорђевић

Деловођа

Николић

АС, МНП–П, ф. VII, р. 7–8/1892.

Извор: Николић 1982а, 838.

Негодавање једног броја пиротских еснафа против конкурентске робе обновљено је јуна 1893. године, овог пута директним обраћањем министру народне привреде. Лончари, платнари, пекари, ткачи, механиције и раднице Ђилимова бранили су право на продају ручних израђевина и обезбеђивање елементарне егзистенције. Министар је потврдио ранију одлуку о одржавању само сточних вашара, у два различита термина; важила је и следећа четири лета. Новим оглашавањем министра народне привреде, септембра 1897, Пироћанцима је враћен мешовити вашар на организовање: о Цветима (недељу дана пре Ускрса) у Тијабари одржавао се петнаестодневни сточни вашар, а о Великој Госпојини (28. августа) у Барју је почињао трговачки вашар, који је трајао месец дана.

Министар народне привреде – Начелству округа пиротског

ПБр. 7552
25. септембра 1897. год.
Београд

I Начелству округа пиротског
II Оглас (за „Срп. нов.“)

На молбу Суда општине пиротске (у срезу нишавском, округу пиротском) и на основу пар. 3. Закона о панађурима одобрио сам

I и II

да се у Пироту место досадашњег, искључиво сточног панађура, може држати мешовити шестодневни панађур 5, 6, 7, 8, 9. и 10. одтобра ов. год., и то изузетно за ову годину док се питање о панађурима коначно не регулише. Овим се укидају решења од 16. јула 1893. год., ПБр. 3160, и од 5. ов. мес., ПБр. 6792.

I

Препоручујем Начелству да даље по надлежности поступи.
Св. Бр. 8776.
Министар
нар. прив.
Екс. 27/IX 97. – Сувајцић

Концепт.
АС, МНП–П, ф. XV, р. 7/1897.

Извор: Николић 1982б, 194.

Пиротско ћилимарство, синоним текстилног стваралаштва овог краја, редовно је пленило пажњу путописаца и иностраних посетилаца. Но, тражена је и нуђена друга бројна мануфактурна, грнчарска и колонијална роба (Баришић 2010, Медић 2010, Стојковић 2010, Цветковић 2010). Каравани кола, товарних животиња и људи из Ниша, Приштине, Прилепа, Скопља, Софије, Пловдива, Лома, Рушчука, Солуна и Цариграда сливали су се у сајамске седмице на иначе пуст простор између потока Боклуце и нишког пута и подизали градску живост:

„... Већ много пре 18. августа, када је он у Пироту почињао, владала је велика живост на иначе пустом простору између потока Боклуце и нишког пута, јер требало је од дасака саградити читав провизорни град са правилним улицама и локалитетима често знатне ширине и дубине, који ће живети три недеље... На путевима ка панађуру и око њега патролирали су војници, јер се често дешавало да због великог броја кола, товарних животиња и људи који су се са свих страна сливали дође до загушења и застоја саобраћаја... Једна ствар, корисна за све, заслужује да буде овде поменута: све спорове око купопродаје, мера, тежине, новца, лажног новца итд., решавају одмах посебни судски органи који за време панађура раде ту, на лицу места. (...)

Кафу, шећер, дуван, петролеј, со, свеће, сапун и стотину других ситних ствари сељак купује у граду, а ако му је село далеко од града, онда једном годишње на панађуру. Тамо гони своју стоку, доноси кожу, вуну, восак, мед итд.; са добијеном говином онда иде од тезге до тезге, од шатре до шатре, загледа робу и ценка се око ње, борећи се узгред са претераним склоностима жене и кћери ка улепшавању и кинђурењу. Јер овде није изложено само оно што је нужно већ су још нападније истакнути предмети луксуза: огледала и огледалца, перле и траке, лажни сјајни накит итд. (Каниц 1985, 211).“

За ценкање и надмудривање са купцима спремале су се и пиротске занатлије; уз продавце стоке, за кратко време остваривали су зараду већу од вишемесечних прихода у радњама. Све је било подређено панађуру: грозничаво су се у радионицама сортирала роба, узимале су се новчане позајмице са роком отплате по завршетку пазарних дана, а затим се куповао репроматеријал по нижим ценама за следећи производни циклус. Варошани су се, такође, надали повољнијој куповини, одлажући набавку појединих потрештина од једног до другог вашара; сељаци, пак, из најудаљенијих крајева подмиривали су целогодишње потребе.

„А дојдеше Госпојина, вејници притисну Барје, а народ плизне па на земљу тешко. Иглу да врљиш, наземи нема да падне. И од тиче млеко и од врбу грозје.

Зглетавило се од народ и еспап, па не знајеш куде да гледаш. Једни вале, друђи телале. Коњи њишту и бију с копита у насип, дигал се чур до небеса, па сл'нце како кроз тесто довача тув-там доземи. Трговци од све стране. Од сваку веру и милет. Вино и ређија за Со-вију, жито из Совију. Јарци, овнови, суво месо, дој за Цариград, ко-же и масло за Видин. Из Самоково железно, за Самоково дуван, за Трново гајтан, за Филибе шајак, за Једрене к'рмез, за Серез ћигајка... И додек се младе селске невесте узртају у калве, подмувују с лак-тове и усмивују под око док пробирају по шарена манистра и сија-ве менђуше, чаршијли госпоје траже кумаш платно и по т'нак ва-рак, да њим се везењето л'ска како на патрику велигденска одежа. Цигање варакају да си купе повише куркуму боју, и од зајутре че мињују низ чаршију уж'лтени како мисирсћи лимоње. Младиња преко тетће и стрине још од Госпојину прача аброви за јесење свадбе и веселја, а на деца се још десет д'на по панаџур цр-веју језици од пручће и петлетија и т'рну дланови од ударање у ша-рене, тешће лоптице прајене од растрзаћу артију и п'лне сас трину (Јонић Игић 2006, 64).“

Ужурбане припреме обављане су на сеоским газдинствима: пот-кивани су волови, подмазивани точкови, набациване рогоже и црге зарад топлоте и удобности у путу, жене су спремале обилну и разноврсну хра-ну. На дуг пут кретало се иза поноћи, комшије су се укључивале у фор-мирану колону, све са циљем да се на одредиште стигне у свитање и за-узму повољна места за запреге. Путу се највише радовала младеж:

„Посебно се радује сеоска младеж, јер ће моћи после тешких лет-њих послова да се лепо проведе и предахне. Прилике нису много имали за забаву, осим о преславама по околним селима, о седен-ћама, о празницима када се играло оро на сред села. Врло ретке прилике су им се указивале за провод. Млади су се женили и уда-вали, а да су тек на венчању први пут видели особу са којом ће жи-вот провести... Деца су читавог лета проводили време сањарећи уз обећање да ће их старији водити на вашар. Наравно да су им постав-љали услове: ако добро чувају стоку, ако окопавају кукуруз, у вре-ме жетве да доносе воду, слажу пешчице жита и сакупљају до пос-ледњег класа жита по жетвишту. Пресрећна деца су вредно радила и пожртвовано се бавила задатим пословима, маштајући о одласку на панаџур. Кад би дошао дан за излазак на вашар, ипак многи ко-јима је обећано, нису их повели, већ су остајали уплакани. Разлога је било више. Пре свега неко је морао да остане да храни стоку и да обавља важне кућне послове. Укућана је било подоста, јер се жи-вело у задругама од по дванаест до петнаест људи, па није ни било места у колима.

Деца су плакала, молила, а старији су им обећавали шећерлеме, 'луле и пручће', да ће им донети свиралу дудук и лубенице... Децу која су

најупорнија доводили су пешице, ако није ко имао запрегу. Тако су она пешачила понекад и по више десетина километара до вашаришта и назад, а да се нису пожалила. Оне који се ничим нису могли убедити, плашили су бабетином која се најела тикве, па кад се приближе вашару, мора да је пољубе отпозади, или ће се попети на кола и унередити их и усмрадити. Плашљива деца која су се грозила такве бабе, одустајала би, сва уплакана (Бранковић 2012, 160-161).“

Након темељног разгледања, започињала би куповина. Међу узбуђеним и уморним посетиоцима провејавала је вечита дилема да ли куповати првих дана док се још роба није „пробрала“ или чекати последње тренутке пред „распродају“ и почетак паковања робе за неки други вашар. Предах од шетње међу непрегледним тезгама и од подневне жеге сељаци су тражили под „вејницима“, уз хладно пиво, печење са ражња и кобасице са роштиља; пратили су их обавезно трештави оркестри састављени од гајди, зурли, труба и виолина и певаљке раскалашног понашања. На више места су „свирције“, галантно плаћене од коловођа, свирале кола за играње: у оро су се најрадије хватали млади, користећи прилику да прикажу играчко умеће и за руку ухвате потајну симпатију. Деца су застајала пред продавцима шећерне вуне и разнобојних шећерлема и упућивала чежњиве погледе према вртешкама, циркуским шатрама и тезгама с играчкама. Први сумрак био је резервисан за породичне посете варошана, када се више водило рачуна о пристојности. Пиће и храна постајали су разноврснији, а продавци робе на неколико сати увиђајнији и мање гласни. Све док у касне сате не наступе тренуци забаве „вашарџија“ и пијаних парајлија, неретко уз кошкања и туче (Петровић 2000, 212-213).

Пиротски вашар у садашњици

Мешовити пиротски вашар одржаван је без измена све до почетка Другог светског рата. У социјалистичком периоду за вашарске су избрани дани ослобођења Пирота од бугарских окупатора (8-10. септембар), све до пред истек двадесетог века, када се враћа стари датум 28. август. Између педесетих и деведесетих година вашариште је формирано у Темској, у почетку код манастира Св. Ђорђа, касније на фудбалском игралишту поред основне школе. У новије време као одредиште усталиле су се ливаде поред обилазнице око Пирота (*Вашари* 2012, 36; *Вашариште* 2012, 36-37).

Припреме за вашарска догађања започињу недељама пре великогоспојинског празника. Парцелизацију и опремање земљишта неопходном инфраструктуром (струја, вода) спроводи јавно предузеће „Комуналац“, у чијем је делокругу и сређивање, кошење и равнање, дезинфек-

ција, дезинсекција и дератизација терена. Надлежне службе информисале су јавност путем медија да је 2012. у односу на претходну годину владало за трећину веће интересовање продаваца, власника кафана и забавног садржаја за закуп простора: било их је хиљаду на организованој лицитацији, а очекује се посета двадесет хиљада људи.³ Сталним излагачима загарантована су места на вашаришту.

Сунце и ведро време послужили су овогодишњих августовских дана организаторе и посетиоце. Изостале су муке са овдашњим мочварним тереном, мада редовни гости и староседеоци памте ситуације када би изненадни летњи пљускови очас претварали ливаде „Барја“, како му име казује, у каљугу. Званично, вашар траје три дана – 28, 29. и 30. августа, али се послови захуктавају одмах по окончању лицитације (ове године 22. августа). На простор од четири хектара (хектар и двадесет ари градско је земљиште, остатак се закупује од приватних лица), у дужини од двестотинак метара, тик уз прилазни пут граду из правца Ниша и на километар од урбаног језгра, први ступају „забављачи“: највише је и временна неопходно за постављање рингишила, аутодрома и друге скаламерије намењене највернијој публици – деци и омладини. За њима ступају кафеџије, а на крају се постављају шаренолике тезге.

У рано јутро првог вашарског дана ове 2012. године све је већ увелико било спремно да прими радозналце. Врвело је као у кошници: уносиле су се последње залихе робе, затезала шаторска крила и штеловала постоља механичких и електричних направа. Сам улаз, тротоаре и непосредну околину улаза са друге стране улице заузели су продавци намештаја, кухињских гарнитура, дрвене буради и бетонске галантерије. На десетине уредно насланих тапацираних столица, лакираних столова, меканих кревета и разнобојних висећих елемената, заједно са својим глагољивим продавцима, мамило је издалека погледе пролазнике. На своје место у домаћинским подрумима чекала је бурад за ракију и вино, а на прилику да украсе баште и дворишта бетонске плоче, чесме и украси различитих облика.

Сточна пијаца увелико је функционисала. Осамнаест камиона и трактора наређало се једно поред другог ивицом бедема, још неколико их је било раштркано пољаном. Радило се махом о накупцима стоке, који су краве и телад пазарили ради даље препродаје или представницима месне индустрије, који су их терали у кланице; једној уговореној продаји и претовару из возила у возило и сами смо присуствовали (сл. 1). У таквој атмосфери масовне трговине готово да су измицале пажњи усамљене фигуре сељака, спремних да понуде брижно узгајано говече дру-

---

³ Наговештава се да ће ово бити последње уређивање старог вашаришта: откупиће се плацеви од власника, јер је на том месту предвиђен пролазак дела трасе Коридора 10.

гом мештанину ради муже млека или колског запрега. Ситних је преживара било мало: од укупно пет-шест коза забележили смо потврду погодбе око откупа мањег стада, док су на промену власника чекале четири овце и један ован. Посебно је место на сточним пазарима одвајкада припадало „дамбасима“, трговцима коњима, готово по правилу Ромима. Поред животиња испрегнутих из металних приколица и дрвених кола са канатама на средишњем простору пољане траву је пасла неколицина истимарених и за продају упарађених ждребаца. Њихови власници држали су се у групи, размењујући кратке реченице и упутства на матерњем језику и упућујући неповерљиве погледе према фотографском апарату. Пропао је покушај да започнемо конверзацију, иако смо хтели да се распитамо јесу ли овдашњи или их је ради трговине пут нанео из других средина, као и да ли заступају туђе интересе или нуде сопствене риђане и вранце. Много отворенији за причу био је усамљени Ром на ободу пијаци са својим магарцем, којег је нудио знатижељницима. Испоставило се да узгојем ове специфичне товарне марве бави озбиљно, да код куће има неколико младунаца и да се посебно дичи дресуром и послушношћу узјахалог примерка.

У међупростор између понуђача габаритне робе (намештај, бурад) са пијачног улаза и низова наткривених тезги сместиле су се „занатлије“; заправо, данашњи представници некада најтраженијих еснафских производа на панађурима. Док је некада железно играло важну улогу у целокупној понуди (косе, српови, окови за врата, ексери, котлови за огњиште, потковице, грубо ковани клинови, ножеви, маказе), сада се svelo на два-три ковачка наковња, чекића и раоника за дубоко орање, уз прегршт готових индустријских, серијских производа: ланци, кључеви, шрафови, каблови, пресе, полуге, профили, споне, федери, обручи и тестере. Образ су колико-толико чували лимари и казанције (сл. 2), а замашан простор у облику полукруга припадао је корпарима и израђивачима намештаја од пружа и ситног покућства (сл. 3). Кратко распитивање открило је да изложена роба припада мајсторима из крушевачког краја, Великог Шиљевоца, али и из Врања, Бујановца, Прешева, Лесковца и Ниша; нимало, дакле, потомцима пиротских дрводеља, брдара, столара и корпара у којима Пирот почетком двадесетог века није оскудевао (Баришић 2010, 197-201, 214). Негдашње мајсторство сарача и ужара, на пример, у припреми опреме за коње (седла, ремење, каишеви, амови, бичеви, дизгине) скромно су представљале две тезге с конопцима од најлона и деловима јахаће опреме. Изворне занатлије препознали смо једино у двојници мушкараца који су на импровизована постоља поставили својих руку дело: секире и држаље за секире, те металне четке. Али, зато су се међу њих уметнуле „нове“ занатлије: продавци кључева свих величина, мотора и косилица разних сорти и опреме за купатила.

Централни простор пиротског вашара припао је „царству“ тезги широке потрошње, заштићених од сунца и кише платненим или најлонским покривкама. Пребројали смо шездесетак продајних места просечне величине око шест квадрата; било је власника и са већом квадратуром, који су закупили два, па и три места у низу. Једну половину понуђача чине Роми, другу половину Срби, и мушкараца је и жена на обе стране, не разликујући се међусобно превише по врсти и квалитету понуђене робе. Нисмо уочили било какву специфичну робу из суседне Бугарске, нити се бугарски језик могао чути у комуникацији између продаваца и купаца. Први, једноструки ред са десне стране окупио је листом ромске продавце доњег и горњег рубља (гаће, мајице, хулахопи, пицаме, брусхалтери), пешкира, прекривача, столњака и кухињских крпа, као и синтетичких завеса (сл. 4). Ту покрај њих, у ћошку, размештени су бела техника и аутомобилске гуме. Специјално место било је намењено прописно униформисаним продавцима лаганог залогаја и освежавајућих пића на плус четрдесет степени (мекике, кокице, палачинке, хладно пиво и сокови, лимунада, кафа). Наспрам њих су, такође у низу, позиције заузели власници бижутерије и дечијих играчака (сл. 5). На преосталим тезгама натполовичном превагом била је заступљена различита одећа (кошуље, мајице, шорцеви, фармерице, блузе, тренерице) и обућа (патике, сандале, папуче). На више места могле су се пазарити женске торбе од текстила, скаја или јевтине коже, док су по једно или два места отпадала на продавце пластике, стакла и керамике, те ситне техничке робе (сатови, батеријске лампе, телефони, касетофони), риболовачке опреме и кућних љубимаца.

Но, прича са тезгама овде се не завршава. Финансијски слабије стојећа лица, без неопходних средства да се надмећу на лицитацији „Комуналца“, формирала су ланац импровизованих продајних места који се протегало ивицом вашарског простора уз главни улаз, па преко пешачке газеле све до почетка централне пиротске улице у урбаном језгру. Народна светковина напустила је ливаде „Барја“ и претворила се у уличну манифестацију излога претрпаних свим и свачим. Заправо, сва роба са градског бувљака и мањих пијачних локација запосела је тротоарске површине у виду вијугаве километарске линије. Река људи пробијала се између стотина начичканих „бутика сагни се и изабери из гомиле“ и њихових грлених власника: руковођени геслом да свака роба има свог купца, продавци су гласно позивали потенцијалне муштерије и убеђивали их да баш они продају оно што им је у том тренутку најпотребније. А купци су уживали у дражи непосредног комуницирања, необавезног разгледања и спорадичног ценкања. Продавало се по принципу „кол'ко даш“, а нови се изглед могао обезбедити за неколико стотина динара. Нудили су се цинс и „познате светске марке“, незаобилазне „танге“, „врхун-

ско“ посуђе за вредне домаћице и незаменљива пластика, јевтина обућа и шминка, али и ђачка опрема за предстојећу школску годину. Случајно проширење покрај стазе окупирали су најсиромашнији Роми: разбацани у случајне гомиле или на расклимане пољске кревете лежали су расхолована војничка опрема, половна одећа и смотуљцима хартије набијене неспарене радничке ципеле. У хладу дрвећа, преко комада текстила спавали су уморни мушкарци и ситна деца (сл. 6), док су понуђену робу стрпљиво превртали средовечни мушкарци.

И док је ове или оне робе могло бити у већој или мањој мери, у складу с тренутним интересовањима и производним активностима, ниједан се вашар не може замислити без *угоститеља*. Панађурски живот достигао је врхунац око шатри сналажљивих кафеција још у време када је ове крајеве походио Феликс Каниц: жедним и гладним устима, било које доби, етничке или сталешке припадности, дотурани су без прекида кафа или чај, ракија или вино, куван пасуљ или купус, кобасице или печење. Ми смо избројали ове године у Пироту девет у правилном низу поређаних монтажних објеката, различитих величина и намена. На импровизованим шанковима и на мањем простору двојица власника истурила су тек роштиље, не намеравајући да јело удружују са забавом. Остали су већ од поднева „разоткрили“ малтене комплетан арсенал услуга намењен шареноликој усталасаној маси. Изнад распаљеног ђумура у великим скарама увелико су се окретали ражњеви с прасетином, овчетином и јагњетином и крчкао купус у земљаним лонцима (сл. 7), понегде се месо већ и крчмило за продају „на кило“. Да би задржали што вернију кафанску атмосферу, једни су инсистирали на дрвеним столовима и столицама и карираним столњацима, док другима није сметао ни пластични инвентар. Приручни барови пунили су се стакленим чашама, а у њиховој близини ређани су расхладни ормани са безалкохолним и алкохолним пићима. Развучени су метри каблова и повезиване огромне звучне кутије. Три су се објекта издвајала величином и организованашћу: „Камионције“ из Сврљига (20 столова), „Код Зорана“ из Горње Горевнице код Чачка (30 столова) и „Близанци“ из Сокобање (чак 50 столова). Добру посету и максималну попуњеност капацитета сокобањски угоститељ покушао је да осигура најавом гостовања познатих певача народне музике. Знатижељу турбо-фолк зналаца голици су плакати са насмејаним лицем Бобана Здравковића, естрадне звезде из последње деценије двадесетог века, који се у зениту каријере није либио да певачки хлеб са седам кора зарађује на оваквим манифестацијама. Прве лепиње са комадима меса са роштиља и сок или пиво ради освежења и предаха ужурбаних посетилаца само су најављивали доживљај који је планиран за вечерње сате. У сутон су пристизали локални младићи и девојке у намери да се у вашарској атмосфери опусте уз иће и пиће.

Генерално, јутарњи и подневни сати намењени су посетиоцима „са стране“ и ужурбаним домаћинима намерним да по дневном светлу подмире планиране економске потребе. Нема више сељака и сељанки у парадној народној ношњи пристиглих да стрпљиво разгледају понуду трговачке и занатске робе, као што нема више ни традиционалних заната у којима Пироћанци нису оскудевали све до почетка двадесетог века. Пресељење младог, радно способног становништва у најближе градске средине, старење генерација које су некада чиниле окосницу пољопривредне производње и занемаривање постојећих и неулагање у нове инфраструктурне објекте, запечатали су судбину српског села, посебно у пограничју (Ђорђевић, Стевановић и Тодоровић 2012). Земљоделце и сточаре, препланулих чела и огрубелих руку, могли смо да учимо једино на сточној пијаци, измешане са закупцима и препродавцима, као и испред ретких продаваца делова за пољопривредне машине и алатке. Између редова тезги вијугали су махом једнолично одевени брачни парови из околних места са ситном дечурлијом, која су трчкала око њих и весело галамила. Пре подне је одвојено за вашарску авантуру, а поподне ваља обављати друге послове. Покаткад би застали да поздраве познанике на које би случајно наишли и размене неколико куртоазних реченица. Неизоставно је следила посета забавном парку и неизбежно застајкивање пред возићима и аутомобилима који су шаренилом боја и светала мамили дечије погледе. Касно поподне, по завршетку радног времена и кад умине жега, било је резервисано за староседеоце. Лепо обучене маме и тате с децом школског узраста, баке и деке с унуцима, комшике и рођаке ухваћене испод руку, средовечни брачни парови, докони мушкарци раскопчаних кошуља, ступали су на већ доброно угажену траву и парадирани вашарским плацем. Вече и ноћ за себе је изабрала омладина. Старији основношколци и средњошколци, листом у цинсу и мајицама, у групицама и смејуљећи се, зујали су од места до места и највише времена проводили испред аутодрома, “твистера” и “печурке”. Меланж продорних гласова најављивача, заглушујуће музике из наслаганих звучних кутија и тонова које су производиле механичке и електричне направе подизао је адреналин пубертетлија и испуњавао их задовољством и усхићењем. Старији омладинци и млађи парови избирали су кафанску атмосферу да се на кратко отргну од суморне стварности и опусте уз јело, пиће и музичке ноте.

И док су другарске екипе заузимале позиције, случајно или с намером изабране, механције су извлачиле скривене „адуте“: музичке бендове на челу са (пристојно обученим) певачима и певачицама. Јер, каква је то шатра из које не допире „жива“ музика појачана разгласима! Док су конобари плесали око збијених столова и послуживали обилне наруцбине, увијени у облаке пушачког дима и алкохолних испарења ори-

ли су мање или више наштеловани мушки и женски гласови, праћени повицима, звиждуцима и весело уздигнутим рукама (сл. 8). Понегде је као пратња била довољна пратња хармоникаша, а много чешће су децибеле производили удружено бубањ, клавијатура, хармоника и гитара; ако се нисмо преварили, издвојили смо два чисто ромска оркестра у објектима са не само ромским гостима.⁴ Онима плићег цепа на располагању је била стандардна понуда брзе хране, онако „с ногу“: плескавице, димљено месо, батаци и кобасице, али и чувена лесковачка „мућкалица“. Речју, симфонија јаких мириса, високоамперних инструментала и узавреле енергије.

Како већ рекосмо, за малолетнике недорасле веселачкој атмосфери и млађарију у родитељској пратњи, врхунац посете шароликом скупу представљао је сусрет са забавним парком. А њима је припадао највећи део закупаљеног простора, смештен на крају вашарског плаца. Забављачка традиција у Пироту има дубоке корене. Први пиротски рингишпил завртео се давне 1947. године у Тијабари, а главни „кривац“ за новотарију, која је до Другог светског рата доведена из Бугарске, био је Ђорђе из породице Игића, познатих и под надимком „Муњини“. Врстан машинбравар у немачком заробљеништву по први пут се сусрео са овим видом вашарске забаве; по повратку из рата направио је скице и откупио на београдском отпаду мотор са расходованог аутомобила краља Петра I. Скупа са браћом Гојком, Душаном и Драгољубом наступао је широм негдашње Југославије, у континуитету до 2005. године (*Рингишпил и глобус смрти* 2012, 238).⁵ Садашњи наследници Ђорђа Игића обилазе српске панајуре и саборе, од првих пролећних дана до касне јесени. На домаћем терену поставили су три рингишпила: велики, који је изгледом посебно пленио пажњу у вечерњим сатима и два мања, намењена деци у дневном термину. Остале реквизите можемо сврстати у три групе. Прву би сачињавали разноврсни возићи и аутомобилчићи на шинама и уздигнутим металним постолјима за малу децу, заједно са ваздушним тобоганима и великим точком. Они су „мета“ младих родитеља или бака и дека који су извели унучад у шетњу, с намером да их почасте са неколико вожњи на светлуцавим возилима или пентрањем по удобним, ваздухом напуњеним, скакаоницама. У другу групу сврставамо спортска

---

⁴ Хладно вече натерало нас је да око поноћи одустанемо од даљег праћења програма. Кад смо се следећег дана вратили вашарској позорници, радници „Комуналца“ информисали смо да је сат и по иза поноћи избила туча међу гостима у ресторану „Близанци“. Интервентисала је полиција и привела део изгредника. Ето, зима нас је спречила да забележимо исход теревенке нацифраних паралија!

⁵ Данас је управљање породичним послом у рукама Драгана Муне, кога због презаузетости нисмо успели да консултујемо током тродневних збивања, али је прихватио разговор у јесење дане, када се оконча сезона путовања, у свом дому у Пироту.

стрелишта, флиперане и мали фудбал. Помало стидљиво, ту међу њих уметнуо се и старији господин са центрифугом за „производњу“ шећерне вуне, једини кога смо приметили за сва три вашарска дана. Најграндиозније изгледа трећа група садржаја: аутодром, „печурка“ и „твистер“. Сваки нови круг најављује громогласно и провокативно позивање преко огромних звучника: забавну музику брзог ритма прекидају гласови који означавају срећне добитнике наградних возњи. Већином школска омладина унезверено лети од подијума до подијума, запоседа празне столице и уз цику преживљава вратоломије које чине механички уређаји. Младићи и девојке мање понесени атмосфером у групама обилазе блештаве објекте и с интересовањем посматрају туђу забаву (сл. 9).

Пажњу свију привлачио је, међутим, тзв. *зид смрти*. Архивска грађа поново нас упућује на стару пиротску породицу: поред рингшпила, Ђорђе Игић се 1951. године упустио и у израду „глобуса смрти“, одређујући му локацију иза тадашњег хотела „Национал“. Возње мотоциклом од којих застаје дах организоване су све до краја седамдесетих година двадесетог века, под будним оком браће Душана и Драгољуба, када је глобус смрти растављен. Поново је склопљен 2009. године (*Рингшпил и глобус смрти* 2012, 238). Обавештавају нас да „зида смрти“ дуго није било на мочварним ливадама „Барја“, због чега је наступ „октанске“ артистичке трупе Уроша Милановића из Сенте (седамдесетдвогодишњи Урош, један од најстаријих представника необичне вештине на два точка, преминуо је прошле године) изазвао неподељено интересовање окупљене публике. Како би наслутили шта ће их оставити без даха у седам метара високој и осам широкој дрвеној просторији ваљкастог облика, пред сваку акробацију мегафонима је најављиван исти сценски наступ: један од „паклених возача“ возио је двочкаш на ваљцима, час са преко груди прекрштеним рукама, час у стојећем положају. Металним степеницама ка врху успињала се публика различите узрасне доби: стари, млади, деца, мушко и женско. Сви би да одгледају феноменалне возаче који, пркосећи земљиној равнотежи, у једном тренутку достижу вертикалан положај кружећи пистом ка врху просторије (сл. 10). Ко су неустрашиви артисти на моторима од 120 и 150 кубика у „каци“? Мушкарац је Горан Савић из Алексинца, а дама Бранка Нађ из Смедеревске Паланке, родом из Дебељача и пореклом из породице неприкосновених возача „зида смрти“.⁶ Спретни, увежбани и максимално фокусирани, ризикујући фаталне повреде, измамили су акробацијама на бучним машинама аплаузе узбуђених посматрача, док су им се под ногама увијале даске, а „гвоздена леди“ примицала на мање од метра од места на галерији.

⁶ Бранкина браћа, Саша и Јовица, послужили су као инспирација легендарној групи „Атомско склониште“ да напишу песму „Паклени возачи“. Јовица је на истом том „зиду смрти“ изгубио живот пре неколико година.

Закључак

Изворне функције пиротског вашара претрпеле су значајне трансформације.

Друштвена готово да је замрла. Нове комуникације и саобраћај између села и града интензивније су повезали родбину и пријатеље. О догађајима се извештава истог момента када се десе, ишчилело је узбуђење непосредног контакта после месеци невиђања. Агротехничке и ветеринарске мере умањиле су ефекте народне медицине, обичајних радњи и размене вековних искустава у спровођењу годишњег пољопривредног циклуса и обезбеђивању сточног фонда. Стасали младићи и девојке одавно су пребегли у градске средине. Оно мало што их је преостало по селима престало је да партнере изабире наметањем родитељске воље или на основу количине златних дуката на девојачким прсима. Нема више ни вашарских кола, нити коловођа који галантно плаћају „свирцијама“.

Економска и даље функционише, али на промењеним основама. Историјски извори казују да је у другој половини 19. века у Пироту било регистровано 40 грнчарских радионица, а у периоду до почетка Првог светског рата чак 125 грнчара. Веште руке израђивале су у кућним радионицама више од 70 различитих производа богатих антропоморфном и зооморфном орнаментиком, а најпознатији су били по глеђосаним и неглеђосаним судовима за течност (тестије, кондири, чутуре, плџоске). Некадашњи центар грнчарства у Србији сада је без иједне грнчарске радионице која се бави производњом предмета на традиционалном грнчарском точку. Мутавције су правиле једноставне, квалитетне и трајне производе прерадом козје длаке (колани, узде, амови, вреће, торбе, бисаге, покровци за стоку), а качкаваљски занат развијао се захваљујући повољним условима за овчарство, посебно у планинском крају међу Височанима. Вишак вуне са Старе планине, али и склоност Турака према овим предметима, условили су настанак ћилимарства, а разноврсне сорте колоритних ћилимова са два лица пиротских ткаља (сицаде, шестак, сметеник, батал, мерка) путовале су далеко изван завичаја, најчешће на исток, у салоне стамболских паша, али и кнежевске и краљевске дворове широм Балкана. Само између 1904. и 1940. године пиротски ћилим био је на 26 светских сајмова, почев од Лондона, Брисела, Амстердама, Барселоне, Напуља до Милана, Париза, Берлина и Солуна (Баришић 2010; Цветковић 2010). Индустријализација, раст градова и пропадање села погубно су утицали на очување занатске традиције овог краја, доводећи је до изумирања.

Осиромашење државе и становништва у транзиционом периоду, који траје, ево, дуже од две деценије, додатно је оставило трага у начину организовања вашарских смотри. Надалеко чувена народна светковина у Пироту, делећи судбину сродних скупова дилџем Балкана, значај-

ним делом претворена је у „бувљак“ *под отвореним небом*. Сваки масовни скуп нова је прилика да се истоветна роба са градских пијаца понуди што већем броју људи (Крстић 2011, 1595). Вашар, дакле, није изгубио на значају: само је престао да се доживљава као изложба традиционалне уметности и народних рукотворина и стимуланс локалним занатлијама за усавршавање и напредовање у послу и претворио се у „оазу сиромашних“. Постао је стедиште егзистенцијално угрожених категорија становништва – избеглице, незапослени, пензионери, ситни предузетници – које препродајом нискоквалитетне робе обезбеђују преживљавање једнако осиромашеним купцима. И поуздан извор за попуњавање пресахлих општинских каса додатним прихода од такси и најама продајног простора. И тако у круг, до неког бољег времена.

Друштвена и економска функција вашара поклекле су пред забавном: народ се задовољава јевтином робом и јевтином забавом. „Хлеба и игара“ – проверена је формула у владавини масама. Људи се на тренутак опуштају уз прегласне забавне машине, популарну естрадну музику и брзу храну, скрећући мисли са зебњи из свакодневице.

Неизвесност и поремећени вредносни системи кумовали су заборава да је пиротски вашар у прошлости био дивна прилика за стицање нових искустава кроз сусретање са елементима различитих култура и прожимање искуствима других народа (о мултикултурализму и интеркултурализму данас се исписују хиљаде страница и троше милиони новчаница за његово одржавање или, пак, заживљавање). А нема боље згоде од масовног окупљања да се трговином изворним предметима и представљањем уметничких достигнућа делотворно подстакне замрла прекогранична трговинска и културна сарадња. И понуди богата гастарбајтерска колонија са обе стране границе оригиналним творевинама из ревитализованих кућних занатских радионица. О новоупошљеној радној снази да и не говоримо. Скупа би присуствовали враћању атрактивности овом важном идентитетском обележја српске културне баштине. У те се сврхе већ издвајају позамашна новчана средства из европских фондова, о чему би надлежне градске власти ваљало озбиљно да размисле у креирању будуће понуде пиротског вашара, не ослањајући се искључиво на државне дотације.

ПРИЛОЗИ

Прилог 1

Интервју са Драганом Стојановићем,
радником обезбеђења пиротског „Комуналац“

Драгане, објасните нам како је организована служба пиротског „Комуналац“ у време трајања вашара?

Као радник обезбеђења, ја сам задужен за улаз на вашар и за службене аутомобиле. После тога, има задужени за крупне радње (рингишпили, аутодроми и остало), то је Бојан Костић, он је правник, и има задужени за мале радње, то је Ђорђевић Дејан и Мићко, они су задужени за распоред малих радњи. Онда има дежурни електричари, који брину о струји и инкасанти, који наплаћују прилазне путеве. Ујутро има четири четри чистача који чисте вашар од отпада.

Како се закупљују тезге на пиротском вашару?

Двадесет и другог августа била је лицитација и после тога се тезге постављају. На самој лицитацији поједини плаћају закуп 'одма, а поједини сад када се поставе са робом. За стални посетиоци, ови што долазе десет и више године, има загарантована места. Цена по квадрату је иста за сви и купује се минимум шест квадрата површина, два пута три метра. Мекике и остало наплаћују другачије, по радњама. И за аутодроми и друге велике површине постоји посебна такса. Могу да вам кажем да је у последњих десет година мање-више све исто. Ови што израђују корпе, ови са софе за седење, дрвенарија исто, аутодроми све исто.

А какве су оно тезге које се настављају путем према граду?

За тезге на вашару одједном се плаћа за сва три дана, а ове тезге што видите са стране, то се плаћа такса сваки дан посебно. Неки се и боре да буду тамо са стране на прилазни пут, јер тамо сви пешаци мора да прођу, а овде ко уђе, уђе. Неки пут тамо испадне и скупље него овде унутар вашара, зависи која врста робе се продаје и како се одмери такса. То су све тезге са робне пијаце, која у Пироту ради сваки уторак, среда и петак поподне и субота. У ствари, то је бувљак. Сви ће они сада овде да пређу, тамо нико неће да остане да ради.

Постоји некакав редослед у постављању тезги?

Да, постоји. Текстилна роба, рецимо, не може да функционише тамо где су постављене мекике и шећерна вуна, јер од њих лети и лепи се за текстил. Сточни вашар је на једном делу, забавни парк је на крају, а овде су радње, зависи ко шта продаје. Постоји унапред направљен план за доделу места на вашару у „Комуналац“, коме је општина доделила право да организује вашар. „Комуналац“ има хектар и двадесет ари његову земљу, а остало је у закуп узета земља од приватних лица. Има негде око четири хектара простора, све од прилазног пута, па тамо до

оних топола, неких двеста метара. Рингишпили дођу можда и недељу дана раније. А кафане су се поставиле већ 24, 25. августа, одмах после лицитације. Званично, вашар траје три дана: 28, 29. и 30. августа.

Локација вашара је стална или се мењала?

Ова локација је стална последњих двадесетак година, можда и мало више. Прва локација вашара је била где је сада АТП насеље и „Макси“ дисконт. Кад је почела изградња стамбених блокова, место више није било погодно и вашариште је повучено с оне стране обилазнице. И на крају, када је прошао ауто-пут, онда је измештено овде, са ове стране обилазнице. Међутим, има наговештаја да ће и то да се промени, због тога што треба да прође отуда траса будућег Коридора 10. Кад није вашар, овде је ливада и коси се трава. А кад буде вашар, онда из дистрибуције поставе трафо и ормане за осветљење.

Највећи проблем је што се не зна стална локација вашара. Па да се одреди главна улица и споредне улице, да су то асфалтиране улице, да има разведена вода и струја. А „Комуналац“ сада не може да откупи околно земљиште које није његово од приватних лица, јер они неће да га продају. Општина треба да одради своју улогу, да се узме та земља и да се уреди, да буде лепо уређено. Зашто да у току године не буде паркинг за камионе? И на томе може да се заради. Наплаћује се паркирање камиона, преноћиште такође, да се шоферима понуди кафа и сок да попију. Али, то је на дуге стазе...

Каква је безбедност на вашару?

Има проблема можда у ноћним сатима, у кафане кад се попије. Овако нешто друго нема. Овде је све осветљено и ови на тезге буду до десет, једанаест сати, па скупљају робу. А у кафане се седи то два, до три иза поноћи, докле год има муштерије. Пошто је моје радно време од шест ујутро до десет увече, деси се да кад ујутро дођем, затекнем музику у кафани.

Буду редовно и ситне крађе, али полицајци већ и препознају џепароше из Ниша, Лесковца, Врања, којима су вашари „стално радно место“. Или се деси да сељаци оставе капару за неку робу, па се после предомисле, а продавци неће да им врате капару. Овде, поред мог шатора, два'ес чет'ри сата дежура полицијска патрола и комби за интервенције и њихов је пос'о да тада реагују. Углавном се све мирно решава.

Ко су људи који продају стоку на сточној пијаци?

То су махом људи из планинских села из овог краја, тракторима дотерују стоку, они је једини још чувају. Али има и накупци, нису све сељаци, они долазе да откупе стоку. То су наше кланице одавде и Лесковчани. То су планинске краве и телићи што се терају на испашу, не ове што по цео дан леже на јасле и једу сточну храну и концентрат.

Има ли гастарбајтера на вашару?

То зависи од тога кад им је тамо одакле долазе колективни одмор у фирми. Они који раде приватно, они долазе кад 'оће. Има, долазе из Аустрије, Немачке. Ево, у Крупац, одакле сам ја, има два брата, држи фирме у Немачку, а овде им фамилије живе. Редовно долазе. Сад је овде у Пирот Велика госпојина, а после у Крупац манастир слави 8. и 9. септембра. Они повежу дане, па буду на оба датума. Чују се они и сви други редовно са родбину, али посебно дођу на вашар да се виде.

То су наши људи. А да ли има, рецимо, Бугара који долазе на вашар?

Има, има, долазе. Поједине производе из Бугарске доносе овде, а поједине наше купују и односе тамо одакле су. Носе венци паприку одавде, код њих није тако квалитетна као овде. Купују бокс-два цигаре, код њих су цигаре много скупе од како су ушли у Европску унију. А из Бугарске доносе све што је јевтиније него што су домаће цене.

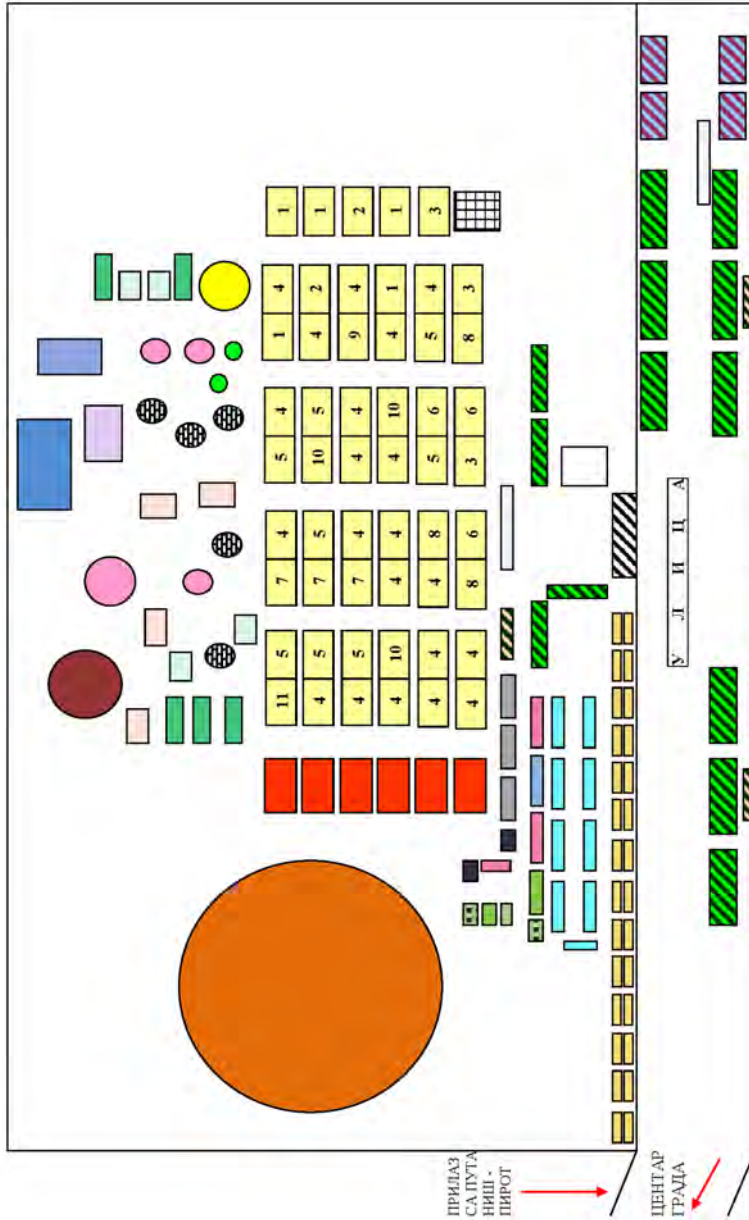
Нисам видео ниједног сељака и сељанку у народној ношњи. Нема више ни старих заната. Зашто је то тако?

Нема више то што је било пре, нема сељанке у вутарке и у опанци. Ни роба више није иста, све је сад индустријски. Бурад се прави машински. Корпари има још увек на вашар, али су из околине Крушевца, из Лесковац, Врање, Бујановац, Прешево.

Кажите ми, Драгане, да ли забавни парк држе овдашњи људи или су они са стране, из других градова?

Рингишпили су махом наши. Има из Пирота два човека, две породице, има и из других градова. Наши посећују друге градове, а кад буде код нас вашар, онда они долазе на наш вашар. Они од тога живе, сваки вашар посећују и тачно знају своја места

„Зид смрти“ је био пре некол'ко године у Пирот, па је возач пао са мотора и више нису долазили. Ове године су дошли поново. То држи једна стара пиротска породица, они су чак имали и „Глобус смрти“, као лопта, округло, улази с мотором унутра и вози се. Та породица сада држи аутодром, „балерину“, „печурку“ и „зид смрти“, они су одрасли овде на вашарима, још први мотори у Србију кад су почели да се возе, они то раде. Драган „Муна“ му је име, он је унук старог власника.

УЛАЗ	ЛЕГЕНДА	ПРОИЗВОДИ ОД ДРВЕТА И ПРУТА (корце за вон, кабел и шевце, ручице за печале, секире и лопате, етга, четке, кухински прибор, сивџари, офитери, заглав, више за сено, трочошке, еспанауље етнотипе, питење гарнитуре, аулашке)
	УЛАЗ	УГОСТИТЕЉСКИ ОБЈЕКТИ
	ШАТОР КОМУНАЛНЕ СЛУЖБЕ И ПОЛИЦИЈСКЕ ПАТРОЛЕ	СТОЧНА ПИЈАЦА
	РУБЕЖ И ПОСТЕЉИНА (габе, мадине, бруксалтери, дулахови, папирни, пшчаде, столнаши, прекривачи, крпе)	РИГИПИЦИЈИ (зелени и мши)
	ЗАВЕСЕ	ТОЧАК ЗА ВОЖЊУ
	ПЛАСТИЧНО, КЕРАМИЧКО И СТАКЛИВО ПОСУЂЕ (шаше, чиније, посуђе)	МАЛИ ЗАБАВНИ САДРЖАЈИ (песмици и аутомобилни на шпикама)
	ОДЕВА (војнице, шорцали, фармершице, бусе, трансерице)	ВЕЛИ ЗАБАВНИ САДРЖАЈИ (покривачи аутомобила на постављава)
	ПЛАСТИЧНЕ ИГРАЧКЕ И БИЖУТЕРИЈА	ВЕЛИКИ ТОВОГАНИ
	ОБУВА (платве, вилеке, сандале, папуче)	СТРЕЉАНЕ, ФЛИПЕРАНЕ
	ХРАНА И ПИЋЕ (месо,е, палчишке, кочине, узално пиво и сокони, димљана, кафе)	ЗИД СМРТИ
	МЕТАЛНО ПОСУЂЕ (шарџе, чиније, лопчи)	ТВИСТЕР
	СИТНЕ ТЕХНИЧКЕ РОБЕ (сакони, батеријске лампе, телефони, касетофони)	АУТОДРОМ
	ТОРБЕ (какоје платилене и кожане торбе, рачуни)	ПЕЊУРКА
	РИСОЛОВАЧКИ ПРИБОР И КУЉИНИ ДУБНИЦИ	
	ТЕХНИЧКА РОБА (широке, машине за праше и за судове, ролане, гуме за аутомобиле)	
	НАМЕНТАЈ (кравети, столцине, столови)	
	ДРВЕНА БУРАД ЗА ВИНО И РАКИЈУ	
	КУХИНСКИ ЕЛЕМЕНТИ	
	БЕТОНСКА ГАЛАТЕРИЈА (чесме, плоче за подичавање, доричипи украси)	
	ПРОИЗВОДИ ОД ГВОЗДА И ЧЕЛЈКА (плати, кулчани, шифони, наковани, цени, кожане, севере, ролаци, пресе, кофе, полуге, ваљкови, браве, торкови, профиле, споре, лагерни, фидери, оброчи)	
	ПЛАТВИНА И КОЖНА ГАЛАТЕРИЈА (суде, рачиње, кашави, ловачи, аковни дозасери)	
	ВОДОИСТАЛТЕРСКА И РОБА ЗА КУПАЛИЛА (шопље, лавабони, слашине, шреча, тушави)	
	БАЗАНИ ЗА ПЕЧЕЊЕ РАКЦИЈЕ	
	ЛИМАРСКА РОБА (широке, печењаре, ролци, бочкови, кофе, корџа, лопчи, пошавачи сакурица, чесме са слашине)	
	ПРИРУЧНИ АЛАТ (шифони, кулчани, шифонтери, алати, бутери, тестере, гетаре, рачице за гуме, летициометри)	
	АПАРАТИ И МАШИНЕ (басетине, ашари за ларџе, тестере, рачице, зомери)	
	ТЕЖЕ СА РОБОМ СА "БУЊБАКА"	

Фотографије

Слика 1. Накупци откупљују стоку

Слика 2. Печењаре, роштиљи, фунџи, чесме

Слика 3. Корпе за веш, хлеб и цвеће, дрвене столице, “троношке”

Слика 4. Пешкира, прекривачи, столњаци и кухињске крпе

Слика 5. Играчке за децу

Слика 6. Расходована војничка опрема и половна одећа

Слика 7. Ражњеви с печењем и купус у земљаним лонцима

Слика 8. Певачице и певачи на „радном месту“

Слика 9. Вечерња панорама вашара

Слика 10. Горан Савић и Бранка Нађ на „зиду смрти“

КУЛТУРА САХРАЊИВАЊА ПИРОТСКИХ РОМА*

Историјат Рома у Пироту

Малобројни и узгредни записи ретких научника и дипломата на пропутовању ка Цариграду и Солуну били су једина сведочанства о настањености ромског становништва на подручју јужних српских области све до ослобођења од Турака. Тако, рецимо, позивајући се на сећања старијих људи, Владимир М. Николић (1974, 12) бележи да је „у Пироту пред Ослобођење било свега око 1500 домова и то: 900 српских, 500 турских, 60 циганских и 40 јеврејских“. Феликс Каниц наводи да је непосредно по истеривању османског завојевача у Пироту од 262 муслиманска становника само 13 било турских, а 259 ромских (Стојанчевић 1981, 140). Ромско становништво увелико је живело у издвојеним махалама на варошкој периферији или прилазима граду, представљајући се у првим статистичким прегледима час одвојено, а час скупа са муслиманским и преосталим несрпским живљем.

Према попису укупног становништва Србије из 1884. године у „новим окупацијама“ затечено је 5860 Рома, најмање у округу пиротском (889 душа). Попис из 1890. регистровао је значајно увећање ромског становништва на посматраном простору, најпре у селима, делом због природног прираштаја, а делом због усељавања из унутрашњости и суседних земаља (не и у пиротском крају – 876) (Стојанчевић 1981, 141–143). У периоду после 1900. године, све до пописа после Другог светског рата, Роми се у пописним књигама евидентирају једино према матерњем језику или према вери, али заједно са другим муслиманским и несловенским становницима појединих округа. Конкретно, после Првог светског рата у пиротском округу евидентирано је на тај начин 1202 Рома (Стојанчевић 1981, 144).

„У варошици Белој Паланци и вароши Пироту веће циганске махале су образоване у хришћанском делу старе вароши, док су у селима циганске насеобине биле распоређене на периферији села, у разбацаним мањим групама кућа, и покретних станишта номада, скитача (Стојанчевић 1981, 146)“.

Посматрање и проучавање распореда ромских махала у организму града¹ Јован Ћирић (1979) осмислио је као особен историографски

---

* Текст на енглеском језику првобитно објављен у: *Cemeteries and Burial Customs on the Border*, edited by D. B. Ђорђевић, D. Todorović and D. Gavrilović, 147–164. Niš: YSSSR and Faculty of Mechanical Engineering at the University of Niš, 2015.

методски поступак за реконструкцију пружања варошких граница на Балканском полуострву између XVII и XIX века. Тако наводи да су мала *Цигански чивлик* на тијабарској полумочварној утрини и мала у Мечкином сокаку поред Цариградског друма, иза ондашњег турског гробља, оцртавале крајњу северозападну и југоисточну периферију Пирота у XVIII и првој половини XIX века.

Између два светска рата започео је други талас извлачења и измештања Рома на периферију Пирота. Регулисање корита реке Нишаве отворило је могућност пиротским Ромима да у полуисушеном речном кориту, новоискрслем бесплатном јавном земљишту, подигну своје черге и тако на источној периферији Тијабаре формирају нову малу са двадесетак домаћинстава. Последње лоцирање на периферију урбаног оквира Пирота збило се шездесетих и седамдесетих година двадесетог века када се највећи број Рома из старог тијабарског *Циганског чивлика* и из насеља у Мечкином сокаку доселио у *Нову малу*, енклаву зачету у ондашњем приградском насељу на крајњем југу града, на утрини поред хришћанског и ромског гробља (Ћирић 1979, 223).

Према последњим пописним резултатима, у Пироту живи 2.576 Рома (1.878 у урбаном језгру, а 698 у селима). Незванично, у граду живи између 3.000 и 3.500 ромских душа, највећим делом у три насеља: Расадник, Тијабара и Прчевац. Расадник се сврстава међу најуређенија ромска насеља у Србији, са кућама од чврстог материјала, асфалтираним улицама и неопходном инфраструктуром (вода, струја, телефон).

Сахрањивање пиротских Рома

Борисав Јовановић (2012, 100-101) наводи да су до ослобођења од Турака пиротски Роми своје верске обреде обављали заједно са осталим мештанима исламске вере у три текије, под будним оком хоџе Мохамеда Меџида Хасановића. По окончању турске владавине у граду је преостала само једна текија и њу је сада користило искључиво ромско становништво, а верску службу све до иза Првог светског рата надгледао је ромски хоџа – Риза Кратовац, пореклом из места Кратова у Македонији. Остало је забележено и име другог ромског хоџе, Салије, који се у граду на Нишави задржао до избијања Другог светског рата. Касније појављивање исламског свештенства спорадично се збивало само око великих ромских празника (Ђурђевдан, Василица) или значајних животних догађаја (крштење, смрт).

---

¹ „За социологе је прича о ромским насељима, посебно оним у старом градском ткиву, значајна из два разлога: 1. она доказују да су Роми у Србији доста рано прекинули са номадским начином живота; 2. њихово касније опстајање, међутим, говори о непрекинутој просторној сегрегацији Рома у односу на већинско становништво“ (Ђорђевић и Тодоровић 2011, 44).

Пиротски Роми на тројак се начин конфесионално идентификују. Роми настањени у пиротским селима искључиво су православци, док у урбаном језгру помешано живе формално декларисани православни и Роми исламске вере. Највећи број њих, међутим, не пристаје уз икакво конфесионално сврставање. Иако уредно обележавају крсне славе, скупа са Ђурђевданом или Василицом, за себе једноставно кажу да су „Роми“, обједињујући у целину и етничко и верско припадање. Роми хришћани у највећем се броју случајева сахрањују помешано са српским већинским становништвом, на сеоским и градским гробљима. Пиротски Роми муслимани, махом пореклом од породица досељених са југа, као и тзв. безконфесионалци, „вечне куће“ подижу на сопственом гробљу, лоцираном у Новој мали.

Сахрањивање Рома на Старопазарском гробљу

Старо православно Пазарско гробље налази се у Новом Тигровом насељу и до њега се стиже дугачком Козарачком улицом. О његовом одржавању брине локално јавно предузеће „Комуналац“.² Слободних парцела за сахрањивање одавно нема, али се велики број надгробних места редовно обилази у време великих верских празника. Региструјемо да је уређеност гробља на високом нивоу (нема затрављених површина, стазе између парцела су проходне).

Љубазношћу помоћног радника на гробљу одведени смо до парцеле са више гробних места на којима су махом сахрањени Роми. Реч је о православним фамилијама (Симић, Николић, Кочић, Костић, Петровић, Јовановић, Банковић, Павловић), које су гробна места закупили за себе и чланове својих породица у време док је гробље било активно.³ Појединачних примера ромског сахрањивања има на више локација у гробљу. Углавном се ради о старим ромским градским фамилијама, покрштеним генерацијама уназад и добро прихваћеним од неромског становништва (занатлије, музичари итд.).⁴

Старији бетонски споменици, из шездесетих и седамдесетих година прошлог века, једноставније су израде и мањих димензија, са ук-

---

² Баш у време нашег обиласка радник овог предузећа уклањао је нараслу траву целом дужином гробљанске оградe.

³ Захваљујемо на корисним информацијама и објашњењима двојици пиротских Рома: Владимиру Јашаревићу из ромске невладине организације „Atsinkani“ и Радовану Асковићу из невладине организације „Прелипе“.

⁴ Радован Асковић представио нам је своје виђење ромског „православља“: „На овом гробљу сахрањивали су се православни Роми који су прихватили православље у већини случајева због болести чланова својих породица или веровања у излечење или прекид болести која се годинама преносила на њихове чланове (туберкулоза, астма и друге плућне болести). Затим, ту су и они који су православље прихватили како би напредовали у служби или увећали своје богатство“.

лесаним основним подацима о покојнику, једноставном орнаментиком и фотографијом покојника (сл. 1). Одржавају се, нема примера оборених надгробних плоча. Осамдесетих година појављују се и први надгробни споменици од црног мермера (слике 2). Новији споменици, с почетка трећег миленијума, израђени су од гранита или мермера модерног дизајна, већих су димензија и одражавају економски статус појединих ромских породица. Појављују се и кичерски елементи, попут приказивања покојника на предњој или задњој надгробне плоче. Епитафи изостају. Гробови су обично ограђени гвозденом оградом или мермерним стубићима (сл. 3).

Сахрањивање Рома на ромском гробљу

Ромско гробље у Новој мали бележи вишедеценијско постојање. Не зна се тачно када је обављен први укоп покојника, али се зна да је ограђено и да је на улазу постављена гвоздена капија 1981. године (сл. 4). Сврставају га у ред најбоље одржаваних ромских гробља у Србији. Нама је унеколико тај утисак поремећен. У време посете затекли смо до колена нараслу траву коју у међувремену нико није посекао, јер ниједно лице није формално задужено да брине о гробљу. Гробље се спорадично уређује, обично пред веће верске празнике. Владимир Јашаревић, наш водич у посети гробљу, с поносом нам представља капелу коју је подигао сопственим залагањем и уз несебичну помоћ општинских власти,⁵ желећи да олакша сународницима обављање посмртних ритуала на једном месту, али и да им покаже да кад се жели, ништа није немогуће да се оствари (сл. 5).

У најстарије пиротске ромске породице убрајају се: Јашаревићи, Дурмишевићи, Асковићи, Усеиновићи, Хасановићи, Пујићи, Машићи, Манићи, Ибрахимовићи, Бајрамовићи, Касумовићи, Салићи, Личићи и др. Испочетка је ромско гробље било намењено искључиво сахрањивању породица исламске вероисповести.⁶ Православци су то чинили заједно са већинским становништвом на градским и сеоским гробљима. Поједине фамилије ограђивале би одређени простор и проглашавале неписано правило да ће се на њему обављати укоп свих чланова. Разлози су оваквом понашању били разнородни: једни су то чинили из страха

⁵ Владимир је члан „Коалиције за Пирот“, партнера актулне општинске власти у Пироту.

⁶ Као и случају православља, како нам је објаснио Радован Асковић, и овде је припадност вери Мухамеда била пре декларативна, но суштинска. Није се славио Курбан бајрам, нити друге светковине, онако како се очекује да се понашају прави муслимани: „Једино нису јели младо поврће и месо од Нове године до Ђурђевдана, поготово они који су у претходној години имали смртни случај у породици. Наведене производе нису конзумирали све док их претходно за Ђурђевдан нису поклонили из сопствених руку макар у три домаћинства у свом окружењу“.

да ће у међувремену нестати слободних места, други да у будућности неће имати довољно новца да купе гробно место, а трећи једноставно из помодарства. И то јесте највећи проблем овог гробља: слобода избора утицала је на несразмеру изгледа гробних места, нека су неоправдано велика, многа се надовезују једно на друго, без икаквог слободног простора за кретање између њих, али на то се више не може утицати. Штавише, готово да су у потпуности исцрпљени постојећи гробљански капацитети и да ће се локална ромска заједница суочити са недостатком слободног простора за организовано сахрањивање. Једна од могућности је откуп у те сврхе земљишта некадашње земљорадничке задруге, која се налази на ивици постојећег гробља, о чему се преговара са општинарима.

Деценију-две уназад, међутим, одустало се од забране православцима да врше укуп најмилијих, најпре појединих сеоских Рома. Сада гробље „краси“ опште шаренило верских симбола. Поред звезде и полумесеца и крста, оку посматрача неће промаћи ни покоја петокрака, као ни Давидова звезда. У самом дну гробља Владимир нам прстом показује гробове неколицине турских грађана, који су страдали у саобраћајним незгодама или сличним несрећама, па су због припадности вери Мухамеда сахрањени на овом гробљу.

Најстарија гробна обележја потичу из времена пред Други светски рат и по његовом окончању. Клесани камен са најосновнијим подацима о покојнику одолева деценијама зубу времена (сл. 6 и 7). Највећи број надгробних плоча садржи само звезду и полумесец⁷, јасне ознаке ислама (сл. 8). Оне старијег датума краси и по који традиционални орнамент (цвет, ромбоиди) (сл. 9), а поједини новији немају никакве посебне ознаке (сл. 10). Споменици православних покојника не одступају изгледом од оних из редова већинског становништва православне вере (сл. 11).

Судећи макар по надгробним споменицима, још једном посебну пажњу привлачи непридавање посебног значаја конфесионалном пореклу међу пиротским Ромима. Родоначелници појединих породичних лоза недвосмислено су припадали исламу, да би њихови наследници напустили овосветовни живот пригрливши православље. На гробљу су сахрањени једни поред других, без икаквог спора. На пример, камени споменик Омеру Машићу, рођеном давне 1870. године, казује да се упокојио као правоверни муслиман. Исти је случај и са његовом женом Таном. Најден Машић сахрањен је 1983. такође као муслиман, а супруга му Мира 2003. као православка. Усија Машић покопан је 1975. као православлац, а једнако тако 2013. Машић Јелинка (сл. 12).

---

⁷ Запазили смо да је на појединим споменицима полумесец са леве, а на појединим са десне стране звезде, што осликава специфичност ромског доживљаја традиционалних религија.

Већи број вечних боравишта ограђен је скромном металном оградом, понекад без празног простора између гробних места. Тек неколицина, редовно новијег датума, разликује се од других изграђеном надстрешницом намењеном да штити од сунца и временских непогода.

Предсмртни, смртни и посмртни обичаји пиротских Рома

У књизи Борисава Јовановића „Пиротски Роми“ записано је да се у прошлости предсмртни, смртни и посмртни обичаји код Рома православца и Рома муслимана нису значајно разликовали:

„Поступак око мртваца био је скоро исти као и код православаца: купање, бријање, подсецање ноктију, облачење одеће, подвезивање браде и уста као и стављање у сандук. Разлика је у томе што се цигански мртваци обавезно после купања и пре облачења у одећу обавијају посебним крпама и платном. Сам чин сахране, све до четрдесетих година прошлог века, састојао се од пребацивања покојника на гробље у сандуку, затим читање молитве и говора, до истурања покојника из сандука и полагање у раку, на чијем је дну претходно постављена рогожа или неки други материјал, преко тога мотке или даске преко којих се затим баца земља, док се сандук у којем је покојник донешен до гроба враћа погребном предузећу или се доноси кући за другог покојника. Тај ритуал уз присуство оце одржао се све док и последњи оца није напустио Пирот. Одонда се покојници Цигани сахрањују по православним обичајима.

На дан сахране ништа се не спрема, само се запали свећа у кући покојника.

Седмог дана се спремају седам јела и поставља софра.

На двадесети дан припремају се три погаче и једно јело, слано пециво, слаткиши и воће, а обавезно и алва и пиринач.

За четрдесет дана, ако је човек сиромашан па не може да коље јагње, мора да нађе за помен мушком лицу главу од овна, а за женско лице главу од овце.

Исти обичај је и за пола године, и за годину дана.

Све даће одржавају се у кући, на постављеним софрама тамо где је лежао покојник (Јовановић 2012, 102-103)“.

Заинтересовани да утврдимо да ли су се и у чему променили ови обичаји у садашњици, интервјуисали смо у њеном дому Зеку Пачић, старију пиротску Ромкињу, рођену 1937. године (сл. 13).⁸ Зека нам је рекла да је писмена и да јој је матерњи језик ромски. Али је одмах на почетку

---

⁸ Захваљујемо Радмили Нешић, Ромкињи из локалне ромске невладине организације „Тернипе“, на посредовању у проналажењу саговорнице за разговор о предсмртним, смртним и посмртним обичајима код пиротских Рома.

разговора испољила претходно већ уочену незаинтересованост за конфесионалну идентификацију: на питање „Које сте вере?“ инсистирала је на одговору „Ромкиња“. Иако смо настојали да јој разјаснимо значење појмова „нација“ и „вера“, она је остала при ставу да је „Ромкиња“ заједнички начин којим описује своју етничку и верску припадност.

Предсмртни обичаји

О болеснику у кући брине се на сваки могући начин, уз максимално посвећивање пажње хигијени. По могућству, смешта се у посебну просторију, да га не би узнемиравали, али се организује његово целодневно надгледање. За помоћ се консултује искључиво званична медицина. Болесник се храбри речима да ће му бити боље и да мора слуша савете лекара, који ће му помоћи да се опорави. Ако му је много тешко, болесник се обраћа вишим силама за помоћ следећим речима: „Боже, помози ми да оздравим, молим те!“.

У случајевима када је очигледно да до опоравка неће доћи, болеснику се упућују молбе да на оном свету пренесе поздраве родбини и другим драгим људима који су се пре њега упокојили. Ако има неке посебне жеље на самрти, настоји се да се те жеље испуне. У случају да болесник почне да изговара неразумљиве речи, да „разговара са мртвима“, то не изазива страх код присутних, већ се само потврђивим речима одобрава то што говори. Упућују се молбе Богу и другим свецима за оздрављење болесника до последњег момента. Ако се, пак, деси да болесник падне у кому, онда се више ништа не ради, већ се у миру ишчекује тренутак смрти. Креће обавештавање најближе родбине, пријатеља и комшија о тешком стању у коме се налази болесник, истовремено и као најава трагичног исхода. Омогућује се сваком поједину да посети болесника, без обзира на то јесу ли са њим претходно били у добрим или лошим односима. Обичај је и да се завађени у таквим тренуцима измире. Посетиоци пружају утеху болеснику, храбре га да се бори са болешћу и изражавају жеље за брзим оздрављењем. Зека нам признаје да верује да снови могу да предсказују неке лоше догађаје. Наводи привиђења у сновима пред смрт мајке и саобраћајни удес кћери. Издваја оглашавање кукавица и завијање кучића у дворишту, као предзнаке лоших догађаја.

У тренуцима када се болесник растаје са животом, нико ништа не говори, комуницира се мимиком: постоји страх да ће му се следећих четрдесет дана душа мучити да напусти овоземни живот. Пре тога се присутни у просторији опраштају с болесником љубећи му руке и тражећи опроштај за све размирице које су имали са њим. Ако је у снази, болесник изјављује опроштај и упућује последње поруке, које се најчешће тичу бриге о потомцима. Често се такве жеље износе члановима

породице у форми аманета, које су ови дужни да испоштују, каква год да је њихова природа. Зека наводи како ју је свекрва на самрти заветовала да никада не прекида слављење мужевљеве славе, коју је он почео да слави након излечења од тешке болести од које три године боловао. Раније се за исповедање самртника позивао хоца, али то се више не ради, јер Роми муслимани из Пирота немају свог хоцу од завршетка Другог светског рата. У тренутку кад смрт наступи, започиње кукњава присутне родбине. Очи мртвацу затвара најстарија особа у просторији. Не постоји страх од мртваца, јер се верује да олази у рај.

Смртни обичаји

Након смрти покојника, пале се свеће пред његовим одром и облачи црнина у знак жалости. Покојник се окупа од стране чланова породице (женске особе купају покојницу, а мушке покојника; ово се правило може прекршити ако нема друге особе истог пола која то треба да изведе). Приликом купања се не додаје нова вода, а по завршетку ове радње бацају се на удаљено место све ствари које су у ту сврху коришћене: вода, сунђер, сапун, најпре из страха да се тим путем не пренесе зараза на остале укућане. Од стране укућана облачи се у те сврхе намењену и унапред купљену одећу. Пре полагања мртваца, у сандук се постављају ново ћебе, чаршав и јастук. Породице полагају у сандук и друге покојникове ствари које је носио за живота или које су му биле од непосредне користи: наочаре, штап, цигарете. Уз покојницу се обавезно стављају, као нове ствари, мараме, кецеље, хаљине, папуче, чарапе, сапун, лекови итд. Сличне нове одевне ствари полагају се и уз мушкарца, уз веровање да ће им добро доћи на оном свету. Не постоји обавеза да особе које практикују ове радње имају „авдес“, што је правило које се подразумева код истинских верника муслиманске вере. Један од обичаја је и да се у марамицу стави комад хлеба, па се марамица ставља у покојникову шаку. У њој остаје све до изношења покојника из куће, када се одлаже на посебно место у кући, на пример, регал или посебну полицу. Верује се да се тако спречава да мртва особа не понесе са собом срећу и напредак читаве куће. Негде се практикује и пробадање покојникове пете иглом, да се не би повампирео. Посебно се чувају марама или платно којом су покојнику биле везане ноге или вилица.

Покојник остаје у просторији следећа двадесет и четири часа, али се никада не оставља да буде сам. Бдење унутар куће обављају махом жене у сталном разговору о квалитетима који су одликовали покојника и његовом животу уопште, док се мушкарци налазе изван куће. Дозвољено је уморним укућанима да заспу док бдење траје, али се забрањује да бдењу присуствују труднице и мала деца. Присутни на бдењу послужују се храном, а од алкохола само ракијом. Ако се деси да неко кихне

током бдења, обавезно му се поцепа део гардеробе. Испод стола са ковчегом поставља се суд са водом и строго се пази да покојниково тело не прескачу други људи или животиње.

За време боравка у кући, покојника посећују родбина, пријатељи и комшије. Прво се изражава саучешће присутним укућанима, а онда се пале свеће, уз речи: „Сажалевам случај“ и „Бог да га прости“. Саветују се да не плачу над покојником између поноћи и првог оглашавања петлова, јер им у том случају након сахрањивања никад неће доћи на сан. Постоји обичај да се покојник дарује ситницама (цигарете, бомбоне, ратлук) које су намењене за уручивање другим покојницима са којима су посетиоци били у блиској вези. Укућани их послужују слатком, колачима, кафом и соковима.

Пре изношења из куће, од покојника се најближа родбина опрашта љубећи му руку, а укућани га љубе у чело и образе. Обичај је и да се у тим тренуцима испуњавају жеље покојника које је оставио у аманет, рецимо, певање песме, са или без оркестра. Гасе се све упаљене свеће, сандук се прекрива посебним покривачем, заклапа поклопцем и поставља тако да је глава покојника окренута ка западу, а ноге према истоку. Из куће се сандук на гробље износи са ногама покојника окренутим напред, како би му се омогућило да у миру стигне до свог одређеног места, а затим се приликом полагања ковчега у превозно средство глава усмерава према предњој страни. Изношење до аутомобила за превоз покојника обављају најближи укућани и родбина. Око руку им се везују обележја у виду пешкира или марамица. На место где се налазио ковчег, ставља се цигла, кречом се означава место које је заузимала покојникова глава, а ексер се закива у патос; касније се цигла разбија секиром, а жене које остају у кући да сређују све то уредно очисте и изнесу из куће. Неписано је правило да се соба у којој је боравио покојник обавезно окречи до истека четрдесет дана. Само изношење мртваца из куће прати лелек и кукњава укућана, али је онда смењује музика ромског оркестра (свира се посмртни марш и неке сличне мелодије). Том се приликом из сна нарочито буде деца, из страха да им се нешто не догоди док поред њих пролази поворка која прати покојника на путу до коначног боравишта.

У погребној поворци учествују сви укућани, без обзира на пол, узраст или националност. Крштене Роме испраћа у поворци и свештено лице (уз опаску да се готово никад не одлучује на обављање верских обреда на самом ромском гробљу), а некрштене Роме не, али се покојник не односи у цркву. Поворка се зауставља испред кућа у којима живи најближа покојникова родбина. Пре полагања сандука у гроб, уколико је покојник за живота био неко угледно лице, држи се кратак го-

вор или обавља нека друга радња одређена аманетом (свирање музике и слично). Не читају се одломци из Библије или Курана.

Гробар копа раку за покојника, коме се породица симболично одужује тако што му испред ногу баца одређену своту ситног новца (у пракси њихове услуге коштају између тридесет и педесет евра). Он спушта сандук у гроб, заједно са лицима која су сандук носила. Сви присутни бацају грумен земље преко положеног ковчега. Када се гробно место насипа земљом, покрива се донесеним венцима и цвећем. Хумка се посипа водом из посебне посуде, а затим се посуда ломи. Последњи пут се оглашава музика, ако је има, сви присутни на сахрани се разилазе. Најближа родибна се враћа у покојникову кућу, а остали одлазе својим кућама. За разлику од православних обичаја, пиротски Роми непосредно после сахране не организују софре на којима се послужују ручак. Не кува се ни жито, једино се присутнима на гробљу послужује алва, припремљена пре полагања мртваца у ископан гроб. Нема ни обичаја да се учесници поворке воде на ручак у кафану.

Учесници поворке који се враћају у покојникову кућу, пре уласка се умивају и перу руке. Затим седају на застрте подове, не на столице, пале свећу, сипају воду у посебну шољу и са постављених чаршава послужују припремљеном храном. На крају се попије кафа, угаси свећа, поклапа шоља (чији се садржај претходно празни у саксију са цвећем) и напушта кућа, уз пропратне речи: „Ајде, иди си на своје место мртваку“. У зимском периоду свећа се пали сваког поподнева око 15, а у летњем око 17 сати, без престанка до педесет и првог дана од сахране покојника. Породице обично седмог дана након сахране постављају непаран број софри, у зависности од броја на помен позваних појединаца. За двадесети дан од сахране софра се износи и на гробље, уз окупљање чланова најближе фамилије. За четрдесетодневни помен поново се у кући поставља непарни број софри, као и за помен који пада на педесет и први дан од сахране покојника. Обичај је да се ови помени најављују око поднева на гробном месту, када се износи алва и поставља на хумку.

Кућна посета обавља се без прекида првих седам дана од стране лица која су свраћала са сахране у покојникову кућу (сем у случајевима када је неко оправдано спречен да то уради, на пример, због посла). Током недеље након сахране обавезно неко преноћи са укућанима у њиховом дому. Прве вечери се у покојниковој кући од хране припремају: ђувеч, пуњене паприке и чорба, као и печење и јела од јунећег и овчег меса. Свињско и пилеће место не употребљавају се из веровања да ове животиње копају земљу, па би тако подривале и гроб покојника.

Посмртни обичаји

Кућа се чисти и припрема за излазак на „појутрину“, прво јутро након обављене сахране на гробљу. На гроб излази ужа породица. Умеси се погача, понесу качкаваљ или сир, у једној шољи кувани пиринач (пилав), а последњих двадесетак година и сокови, ракија и пиво. Присутни се послужују храном и пићем, уз претходно издвајање мање количине свега изнесеног на посебном тањиру и намењивања покојнику. На крају се гроб посипа донесеним водом. У тишини се напушта гробно место, а приликом одласка обичај је да сви љути три пута чучну и устану, из уверења да се тако обезбеђује да покојник остане у свом гробу и не напушта га (обичај карактеристичан за муслимане).

Следећи изласци на гробље обављаје се по истеку прве седмице и на четрдесет дана, тачно у одређени дан. Пола године и година могу да се стављају и дан или два раније, у зависности од обавеза укућана. Излази се и по истеку педесет и једног дана, али не код свих Рома. Покојников гроб обилази се и за задушнице и том се приликом пале свеће. Након парастоса позивају се рођаци и пријатељи да сврате у покојникову некадашњу кућу и том се приликом послужују разноврсном храном (ђувеч, пуњене паприка, чорба, пите, кифле, печење од овна или овце, не и свињско и пилеће), колачима или тортом. Не обраћа се пажња јесу ли јела посна или масна. Тада се храна поставља најмање у три софре или већи непарни број. На парастосе се позивају и нероми. Пиротски Роми у наречене дане не одлазе посебно у цркву. Ипак, наглашавају да у цркву одлазе за време већих празника и тада пале свеће за покојнике на за то одређеним местима.

Жалост за покојником траје годину дана и све време носи се црна одећа. Црнина се скида тако што се на парастос за годину дана на гробу остављају црне мараме. Мушкарци из редова најближих укућана не брију се четрдесет дана (остали могу да прекину с овом праксом пре остављања седмодневног или двадесетодневног помена), а у истом периоду се не практикује прослављање било каквих других свечаности (свадба, крштење). Обичај је да се по истеку четрдесет дана подиже споменик покојнику. На споменику се наводе основни подаци о рођењу и смрти покојника, као и о томе ко подиже споменик. Ако породицу задесе две смрти у току једне године, у сандук другог покојника ставља се посебно направљена лутка, како се смрти више не би понављале.

У ситуацијама када покојник није био имућна особа, организовано се на нивоу месне заједнице прикупљају неопходна материјална средства за подмиривање трошкова упоа. У ретким случајевима се деси да средства одваји и локални Центар за социјални рад.

Закључак

Одласком Турака, избрисани су трагови исламске културе и вере у ослобођеним јужним српским областима. Изгубљен је ослонац за религијско испољавање малобројног, преосталог муслиманског живља, најпре у лику припадника ромске националности. Бледо сећање на мухамеданство огледало се још само у давању муслиманских имена и презимена.

Последњи хоџа напустио је град почетком Другог светског рата, лишавачући правоверне пиротске Роме муслимане могућности за узорно практиковање религијских обичаја. Вишедеценијски живот са комшијама Србима утицао је да се раније усвојени верски обрасци сада преплићу са постојећом православном праксом, чему је у домаћој етнолошкој литератури дат специфичан назив – „љараманство“.⁹ Придодају ли се томе уверења чији је извор народна религиозност, по чему се Роми не разликују од других окружујућих народа, заокружује се множина разноликости са којима се истраживачи ромске културе смрти сусрећу у свакодневици.

Истраживање културе сахрањивања међу пиротским Ромима муслиманима важно је зато што представља последњу везу која их повезује са вером предака. Ромско гробље у Новој мали неми је сведок ромским генерацијама из друге половине двадесетог века, стасалим у доба социјализма, о томе шта су исповедали њихови дедови. Символ ислама – звезда и полумесец – на надгробном споменику недвосмислено сведочи потајни избор учињен у самртном часу или остављен као аманет потомцима, упркос српским именима и презименима.

У овосветовном животу пиротски Роми муслимани одричу се свог професионалног идентитета и у целости га заогрћу националним плаштом. Окренути су очувању народносне матрице у којој посебно место заузимају ромски језик, породични односи и еманципација кроз рад и образовање.

Предсмртни, смртни и посмртни обичаји изгубили су сваку везу са изворним исламом. У свакодневним контактима са комшијама Србима испреплели су се са православним ритуалима до мере да је увијање покојника у шифонско платно од 12 метара замењено полагањем обученог тела у ковчег. Пале се свеће и облачи црнина, али се свештено лице не позива да учествује у обредима. Једино се не једе свињско месо. Традиционално религијско практично понашање преправило је старије паганско сујеверје, које једнако одбацују и правоверни православци и муслимани. А звезда са полумесецом, час окренута ка спољашњој, час ка унутрашњој страни надгробне плоче, све је ређа на ромском гробљу у Новој мали. Скупа са безконфесионалним декларисањем, сва је прилика да ће се за коју годину или деценију загубити и последњи трагови исламског порекла пиротских Рома.

⁹ „Та специфична ромска /циганска/ вера /врста љареманства/ одликује се тиме што извесне хришћанске елементе усвајају и примењују у исламу, као што су: крсна слава, са извесним обредима које врши свештеник у цркви и сама обитељ у кући. Напоредо са тим, истичу се исламски елементи, које Роми хришћани примењују у својим верским обредима“ (Vukanović 1983, 222).

ФОТОГРАФИЈЕ

Сл. 1. Старији ромски споменици на старопазарском гробљу у Пироту

Сл. 2. Старији ромски споменици на старопазарском гробљу у Пироту

Сл. 3. Ромски споменици на старопазарском гробљу у Пироту с почетка новог миленијума

Сл. 4. Улаз на ромско гробље у Новој мали у Пироту

Сл. 5. Капела на ромском гробљу у Пироту

Сл. 6. Обележје најстаријег споменика на ромском гробљу у Пироту

Сл. 7. Ром погинуо као борац у Другом светском рату

Сл. 8. Новији споменик са истакнутим обележјима ислама

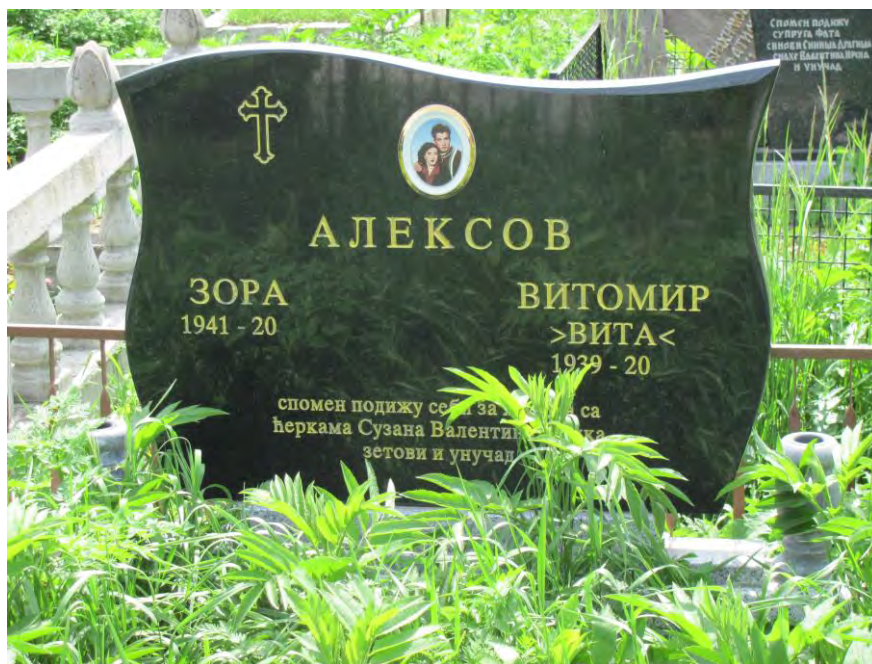

Сл. 9. Старији споменик са истакнутим обележјима ислама

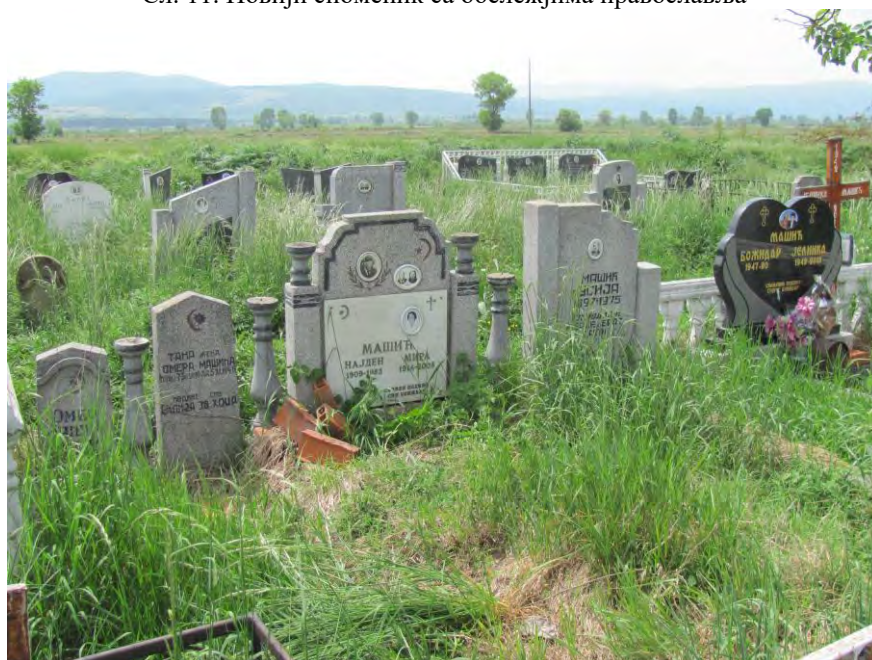

Сл. 10. Споменик без обележја ислама

Сл. 11. Новији споменик са обележјима православља

Сл. 12. Парцела породице Машић – пример преласка са ислама на православље

Сл. 13. Зека Пачић – саговорница о предсмртним, смртним и посмртним обичајима пиротских Рома

ПОГОВОР: ПОГРАНИЧЈЕ И ЗАВИЧАЈНИ ИДЕНТИТЕТ ПИРОЋАНАЦА

Када би се на имагинарној карти света повукле све границе које су током историје настајале, мењале се и изнова настајале добио би се густ капиларни сплет линија које се сусрећу и преплићу у датом простору. Тако гледано, границе су свуда око нас. По налазима француског географа Мишела Фушеа до 1991. је широм света било 248.000 километара граница, рачунајући само земаљске (без оних морских/океанских). После те године је настало додатних 26.000 километара граница, што је десетак процената више. Фуше већ у наслову књиге сугерише основни налаз својих геополитичких истраживања (Fouchet 2010). По њему, реч је о глобалној опсесији границама које он види као међународну институцију која је настала политичким одлукама, али и као веома живу “политичку животињу” која – само наизглед парадоксално – почиње да дивља током процеса глобализације који је у току. Исти аутор већ у наслову своје претходне књиге сугерише доминантну природу тих горе поменутих “политичких одлука”. Наиме, наслов те Фушеове књиге – објављене пре скоро три деценије (Fouchet 1988) – јесте *Fronts et frontières*. То је игра речи која се са француског преводи као *Фронтони и границе* и може се разумети као парафраза класичне сентенце фон Клаузевица да је “рат вођење политике другим средствима”. Историја Европе и поготово Балканског полуострва је најверљивији доказ те тврдње. Но границе се не морају схватити само као нужно зло – последица ратова након којих важи оно латинско *vae victis* – када победник повлачи граничну линију. Оне имају и друго лице. На то друго, позитивно лице границе, поредећи је са кожом која људско тело издваја из окружења али га и повезује са њим, указује Режи Дебре (Debrau 2010) у књизи чији је наслов *Похвала границама*. Таква апологија границе – која је се може разумети као супротстављање ваљку глобализације који разара разноликости светова у којима живимо – бива умногоме доведена у питање када с обе стране границе живе људи који су социокултурно веома слични, јер су миленијумима живели у простору који није делила државна граница јер су били део империје (Римске или Отоманске) око истог царског пута, звао се он *Via Militaris* или потом *Stambol Yol*.

Средишње питање у расправи о границама јесте оно које је поставио још Жан Готман: да ли је то линија или зона која се простире с обе стране граничне линије (Gottmann 1973). У енглеском, као и српском језику (за разлику од француског) та разлика је јасна јер је означавају по два термина. Први је *граница* и *пограничје* на српском а други је *borderline* и *border* на енглеском. Док је граница пре свега међунаро-

дно-правни и политички термин, пограничје је термин који дисциплинарно припада социологији и социокултурној географији. Пограничје сведено на само једну страну границе је пре *крајина* као простор који се завршава границом, а не географски, историјски и социокултурни континуум – упозорава Кшиштоф Чижевски (Čiževski 2010, 7). Гранична линија је унутар пограничја, она је његова оса али је пограничје подлога за етос суседства који је основа за јачање инклузивног “и...и” пограничја уместо ексклузивног “или...или” националшовинизма. Чижевски стога пограничје пореди са мостом који се непрекидно гради јер га сукоби, поготово они ратни, увек изнова руше. Граница ограничава док пограничје проширује и обогаћује.

Да државне границе уистину умеју да радикално ограниче можда најбоље показује пример једног старобалканског народа који је скоро нестало баш захваљујући успостављању државних граница крајем деветнаестог и до половине двадесетог века. Реч је о Каракачанима, етничкој групацији која је потекла са планине Пинд, у Грчкој, а насељавала је (сезонски) и делове Старе планине. Били су трансбалкански номади, чували су овце од којих су користили млеко, месо и вуну. Справљали су качкавал, чију су технологију израде од њих касније преузели и српски старопланински чобани. У Србији их зову још и Ашанима или Црно-вунцима, с обзиром на то да су неговали стари балкански сој оваца – црно-вуну какракачанску овцу. Тешко је изабрати граматичко време којим ће се о њима говорити. Будући да су скоро нестали¹ као номадски балкански (пра)народ можда би прошло свршено време било примерено. То утолико пре што у обухватном зборнику радова чији је наслов *Скривене мањине на Балкану* из 2004. (Сикимић 2004) нема ни речи о њима. Али чини се да није тако, јер њихових трагова има свуда у пограничју – топонимима, народним предањима, књижевним делима (поготово онима Слободана Џунића), домаћим животињама (каракачанска овца), млечним производима (качкавал).

Концепт пограничје је посебно погодан када је реч о студијама региона будући да оба подразумевају простор с обе стране граничне линије који је много трајнији него што су то државне границе. Јер државе настају, нестају и поново се на други начин образују – заједно са њиховим границама, а пограничје, насеља и људи у њима опстају и трају. Постојање региона и свест о припадању њему сматра се једним од важних чинилаца релативизације етнонационализма као облика ексклузивне везаности за властиту нацију који се манифестије као шовинизам.

¹ То “скоро нестали” се односи на њихов традиционални номадски начин живота. Са друге стране пограничја (Бугарска) у нижим деловима старопланинског масива још увек их има, али више нису номади. Процене бугарских етнолога говоре о 5-15 хиљада њих, сада за стално настањених углавном у околини Сливена (видети: Fatkova 2011).

Антони Куклински с правом сматра да је регион не само геофизичка датост већ, да током времена, почиње бива и колективна свест – једно од оних *ми* које макар само потенцијално плурализује друштвени простор и с ову и с ону страну границе. Због тога што живе на одређеном подручју, људи почињу да развијају особени појам о себи, стичу свест о међусобној повезаности и припадању и располажу са више материјалних и духовних симбола који изражавају те интересе и тај смисао заједничке припадности. Или, као што то Дени д’ Ружмон каже: “Исто тако, као што анализа ултраљубичастим зракама показује под видљивим намазом први потез кистом – покадшто и најбољи – какве сјајне слике, повјесна би радиоскопија наших регија открила ‘пријашња стања’, лингвистичка, културна, друштвена, економска, чије изненађујуће лекције неће никакав компјутер избрисати” (Rougemont 1989, 289). Тренд *петериторизације идентитета* К. Ђордано сматра битном димензијом процеса глобализације јер, по њему, управо глобализација доводи до веће сензибилности за посебности или разлике уопште... пошто живимо у једном глобалном свету у коме се култура све више диференцира (Ђордано 2001, 206).

Пограничје се може схватити као микрокосмос завичаја (*les petites patries* – малих отаџбина, како то Французи кажу) или као палимпсест култура и блиски додир његових становника са другошћу (Ћижевски 2010, 9). Једна од звезда у том микрокосмосу јесте Пирот и завичајни идентитет оних који у њему живе. Управо тај завичајни идентитет настојаћемо да издвојимо из далеко сложеније мреже идентитета и укажемо на његове битне одлике (Stojković 2009).

Завичајни идентитет се не може заобићи, зато има формативну улогу у обликовању односа појединца према својима и другима и ситуира се негде између примарног (породица) и секундарних (школа, медији...) енкултурацијских оквира. За разлику од националне културе која је репрезентативна и елитна, завичајна или народска култура је усмерена на регионалне и локалне, аутохтоне вредности. Те вредности представљају брану цивилизацијском униформизму и гаранција су одржања културне разноликости, како унутар нација, тако и на европском и глобалном нивоу. Оне су дуго биле потиснуте, о чему сведочи и чињеница да придев *провинцијалан* има претежно погрдно значење, иако представља саму бит народске културе. Стога Јансен предлаже да мрежу идентитета замислимо као цвет маслачка у коме сваки део нераскидиве целине цвета представља поједини идентитет (завичајни, национални, родни, персонални...) који је могуће издвојити само у аналитичке сврхе док стварно постоји само као целина (Jensen 2004).

Уместо разликовања националне и народске културе, Роберт Редфилд говори о великој и малој традицији. Он супротставља, на јед-

ној страни, учену культуру која је у начелу отворена и космополитска и локалну, завичајну культуру која је спонтано настала и тежи затварању. У мери у којој је систем образовања и комуникација у једном друштву, али и на нивоу планете (глобализација) постао универзалан, те разлике се релативизују и локалне културе слабе, али никада не долази до њиховог потпуног нестајања.² Баш захваљујући завичајном идентитету успоставља се, за разумевање природе међукултурног комуницирања, битна разлика између својих (native), странаца (дошљак, метек, јабанџија) и туђинаца (foreigner).

Симона Веј је још четрдесетих година прошлог века написала збирку есеја који имају заједнички наслов *Укорјењавање*. У сваком од њих, она се бави по једним од облика стицања и губитка идентитета у савременом свету, користећи, при том, дихотомију укорјењеност/искорењеност. Наводимо њену експлицитну дефиницију појма укорјењености, како би се видело у којој мери је она блиска поимању и завичајног идентитета: „Укорјењеност је можда најважнија и најмање позната потреба човекове душе. И једна од најтежих за дефинисање. Свако људско биће је укорјењено већ својим стварним, активним и природним учествовањем у бивствовању неке заједнице која оваплоћује како одређене светиње прошлости, тако и предосећања будућности. То је природно припадање до кога се долази на основу места рођења, професије, околине. Свако људско биће има потребу за вишеструким коренима. Посредством целина којима природно припада, оно присваја скоро читав свој морални, интелектуални и духовни живот“ (Веј 1995, 95).

Завичајни идентитет Пироћанаца

„Пирот је град на прузи Беч-Истанбул, познат по ћилимима, виноградима и тврдом сиру познатом као качкаваљ“ – тако је у само једној реченици представљен овај град у великој француској енциклопедији (Grand Larousse 1935). Ако покушамо да одговоримо на питање шта је још остало од тога што ова енциклопедијска одредница тврди, одговор би био: материјално, односно економски мало, симболички много тога. А када је реч о симболима, онда и оно што постоји макар само у траговима или, чак, само нематеријално, као сећање на нешто или некога, може итекако да обликује садашњост. Стога се у теорији

---

² Важност завичајног идентитета у савременом свету у питање увелико доводи процес глобализације чији је један од аспеката веома висок степен миграција које захватају све већи број људи у све већем броју земаља. Значај завичајног идентитета је битно умањен ономе ко током детињства и одрастања промени неколико места становања (у различитим деловима исте земље, али и у различитим земљама). Он је како би оптимисти рекли – космополита, док би га песимисти видели као неког ко је „искорењен“.

користи израз *политичка економија идентитета* који означава коришћење симбола – значења испуњених емоцијама – да би се одредило ко смо то *ми*, а ко су они *други*.

Ради се о идентификаторима (специфичним обележјима) који представљају сложену, доживљајно/чулну основу идентитета Пирота: 1. визуелни (ћилим); 2. аудитивни (пиротски говор); 3. олфактивни (укус качкаваља или пиротске пеглане кобасице). Одвојено посматрано, реч је о идентификаторима који могу да се нађу и на другим местима. На пример, ћилим се, у мање-више истој форми (техника ткања, шаре и формат), може наћи у простору од Анадолије до Босне; качкаваљ је сир који су најпре правили пастири-номади Каравласи или Црновунци³; пеглану кобасицу можете купити и у Пернику (Бугарска), а варијанте шопског говора чују се у области која захвата граничне делове Србије, Бугарске и Македоније (Христов 2004). Али, све то заједно може да се нађе само у Пироту и међу Пироћанцима. Тај процес се у антропологији назива *апропријација*, односно усвајање, прерада и повезивање (оригинална синтеза) нечега што су раније и неки други негде другде створили и користили. Сва три претходно наведена идентитетска обележја: пиротски говор, ћилим и качкаваљ само су наизглед локални, али заправо говоре у прилог транскултурализма чији је полазни аксиом: препознати себе у другоме и препознати другог у себи (Cuccioletta 2001/2002).

Четврта основа колективног идентитета било би оно што се зове *културни јунак* – стварна или измишљена личност или књижевни лик који персонификује „дух места“. Чини се да је то најслабија тачка идентитетске конструкције – нема таквог Пироћанца, културног јунака, који би „на прву лопту“, дакле већ на сам помен имена личности, водио асоцијацији на град. На то одсуство указује анализа текстова објављених у зборнику чији је назив *Идентитет Пироћанаца* (2007/2008). Ниједан од прилога у том зборнику не бави се неком личношћу која би била препозната а потом и промовисана у локалног културног јунака. Може се, наравно, рећи да је културни јунак и пиротски ћилим – и локални говор и менталитет. И да се буде у праву, јер постоји нешто што бих назвао „канонем разлике“, а то је свест о разликовању од других градова и крајева. Упркос изразитом одсуству те четврте димензије, управо је вишедимензионалност оно што идентитет Пироћанаца разликује од

³ Честа евокација присуства Каракачана може се наћи у роману „Ветрови Старе планине“ Слободана Џунића (1998), аутора чији је читав књижевни опус лоциран управо у пиротско пограничје. Исто тако, три атрибута којим се простор у том роману одређује су: *торлачки*, *шопски* и *старопланински*... Те одреднице су, уз придев *каракачански*, својеврсни наративни лајтмотив романа будући да се као целина и низ јављају на много од укупно 668 страница ове књиге.

других локалних идентитета у Србији који се углавном ослањају на једну личност, анегдоту или особину. На важност таквог вишедимензионалног утемељења идентитета указује Мануел Кастелс у књизи *Моћ идентитета*: „Изградња идентитета раби грађевне материјале из повијести, земљописа, продуктивних и непродуктивних институција, колективног памћења и особних фантазија, апарата моћи и верских открићења“ (Kastels 2002, 17).

Ту је, најзад, и пета димензија, али она припада сфери имица а не идентитета, што значи да је приписана (од стране неких других), а не изворно проживљена. Реч је о тврдичлуку (*скрчавости* – рекли би Пироћанци) који се придаје Пироћанцима, али они себе не виде таквим. Доказ за то јесте мноштво вицева о Пироћанцима испричаних говором који је типично нишлијски.⁴ То је прави пример пројекције себе у другог, у овом случају у суседни град. Гордана Љубоја, рано преминула београдска етнолошкиња, у својој неодбрањеној постхумно објављеној докторској тези о етничком хумору (Љубоја 2001) указује на то да су Пироћанци заузели место које је раније припадало Цинцарима и да је на место Стеријиног Кир Јање дошао безимени Пироћанац. Разлог је следећи: Цинцари су постали друштвено и културно невидљиви, јер су се скоро без остатка асимилovali, док Пироћанце њихов говор обележава и чини још увек друштвено видљивим, баш као што је то био случај с цинцарском варијантом српског (у комедији „*Кир Јања*“ Ј. С. Поповића).

Када је реч о *image*-у, тј. представи коју о Пироту имају странци (прецизније туђинци) на граници бизарности следећи је пример. У путопису из 2003. Паола Румица „Три путника на бициклу“ (Rumić 2003) стоји да је Пирот први прави оријентални град на који су наишли на путовању од Ђенове до Истанбула. Румиц за то не наводи нити један конкретан аргумент, осим духа града који му се чини оријенталним упркос томе што у Пироту одавно нема више нити једне џамије, текије, хамама, шедрвана нити било ког другог материјалног остатка Оријента... ако не рачунамо пиротски ћилим. У прилог постојања тог оријенталног *spiritus loci* би, можда, могло да говори још нешто што такође у Пироту не постоји више у материјалном облику. Реч је о заједници и махали (сефардских) Јевреја која је нестала у холокаусту (1943. Године). На њу подсећа још само назив једне улице, оне Јеврејске док су њихова синагога, купатило и гробље нестали – дословце без трага – током процеса урбанизације (Lebl 2015).

⁴ Видети, на пример: Вуковић 2004. На корицама књиге (клапни) одштампан је измишљени шаливи епитаф: „Кад сам умреја, моји због тога и дан данас пате јер сам пред смрт подигнуја кредит (без жиранти), па они сада отплаћују rate!“.

Могло би се закључити да је завичајни идентитет за Пироћанце формативни идентитет, што значи да појединца дубински обликује, а да, притом, не мора да буде и „водећи“ идентитет, као што је онај национални. На то се мисли када се каже да је онај ко се „напио воде од Гушевице“ заувек Пироћанац, ма где живео и ма колико ретко помислио на ту чесму у Тијабари. То продужено трајање неког темељног доживљаја који има конститутивни значај за објективирање субјективног, француски социолог Пјер Бурдије назива „хистерезом хабитуса“ (Bourdieu 1980, 63). А што се пиротског говора⁵ тиче, он је вербална страна те Гушевице. Пироћанци који већ дуго не живе у Пироту, умеју да кажу да на свом матерњем пиротском још само сањају и псују!

Требало би поменути и чињеницу да оваква конструкција завичајног идентитета у потпуности игнорише „Тигар“ – индустрију аутомобилских гума и других производа од гуме – иако је он скоро једини стабилни ослонац у транзицији посрнуле привреде Пирота двехиљадитих. Може се претпоставити да је разлог за то садржан у чињеници што је „Тигар“ скоро у целини *алокалан*, почев од имена које упућује на егзотичну азијску звер, преко основне сировине (каучук), која се у целини увози, до тога да је већински власник Индустрије гума „Тигар“ мултинационална корпорација „Michelin“. Једино што је аутохтоно јесу Пироћанци – радници у „Тигру“, а то је, изгледа, материјал који је сам по себи недовољан за идентитетске сврхе. Такође, пиротско ћилимарство је, као што је показано, један од темеља завичајног идентитета иако је, као привредна активност, сада скоро потпуно безначајно.⁶ Притом је, историјски гледано, ткање ћилима већим делом са стране увезено умеће, иако је вештина ткања била од раније позната (Петковић и Влатковић 1996). Познато је, наиме, да се пиротско ћилимарство развило у XVIII веку као одговор на потражњу турске војске за молитвеним простиркама које су спадале у личну опрему сваког турског војника. Техника ткања и мотиви (шаре) били су већим делом оријентални. Сировина (вуна са Старе планине и биљне боје) била је домаћа, као што је и изворна синтакса ћилима и његова лексика (распоред и значење шара и њихови називи). Домаћа је била и (женска) радна снага – за већину градских домаћинстава то је био један од основних извора прихода. Поло-

⁵ У двотомном *Речнику пиротског говора* забележено је сво његово богатство, али је његов битан квалитет и то што су истражене и показане говорне разлике на микро нивоу, чак и међу становницима села која су удаљена само неколико километара (Златковић 2014). То је још један доказ у прилог налаза Кенета Е. Нејлора о просторном континуитету јужнословенских дијалеката и говора (види: Nejlor 1996).

⁶ Ткањем ћилима се бави само неколико жена – ћилимарки, јер су трошкови производње ћилима далеко виши од суме која се њиховом продајом може добити (види: Митковић-Ђорђевић 2009, 9).

вином XX века, та сировинска аутохтоност ћилима доведена је у питање, јер је вуна набављана из иностранства (Аустралија), а уместо биљних почеле су да се користе анилинске (хемијске) боје. Међутим, све наведено није утицало на то да пиротски ћилим и даље буде водеће идентитетско обележје, јер је за Пироћанце прави ћилим само и једино пиротски.⁷ Они у томе нису изузетак, јер је Ерик Хобсбаум показао да је то случај и с шкотским килтом и Шкотима (Hobsbawn 1993).

На крају, можемо да понудимо одговор на питање да ли је у случају Пироћанаца реч о завичајном идентитету који сам себе репродукује из домаћих извора, или је реч о ефемерном производу типа „бренда“ који је, чак, и за оне који живе у Пироту нешто што је приписано, дакле површно и пролазно. На основу претходног, може да се закључи да је одговор позитиван и да је реч о *одрживом* завичајном идентитету који је – захваљујући и оквиру пограничја – вишеструко утемељен како у прошлости и садашњости града, тако и у свести његових становника.

Литература

- Bourdieu, Pierre. “L’identite et la representation (Elements pour une reflexion critique sur l’idee de region)”. *Actes de la recherche en sciences sociales* 35, 1 (1980): 63–72.
- Vej, Simona. *Ukorenjavanje: uvod u deklaraciju o dužnostima prema ljudskom biću*. Beograd: BIGZ, 1995.
- Вуковић, Небојша, прир. *Пироћанац – антологија вицева*. Београд: Отворена књига, 2004.
- Gottmann, Jean. *The Significance of Territory*. Charlottesville VA: University of Virginia Press, 1973.
- Debray, Régis. *Eloge des frontiers*. Paris: Gallimard, 2010.
- Ђордано, Кристијан. *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*. Beograd: Biblioteka “XX vek”, 2001.
- Zlatković, Dragoljub. *Rečnik pirotskog govora, I–II*. Beograd: Službeni glasnik, 2014.
- Идентитет Пироћанаца* (округли сто о идентитету Пироћанаца), *Пиротски зборник* 40, 32/33 (2007/2008).
- Jensen, Iben. “The Practice of Intercultural Communication – Reflections for Professionals in Cultural Meetings”. *The Practice of Intercultural Communication. Journal of Intercultural Communication* 6 (2004): 1–17. Available at: <http://www.immi.se/intercultural/nr6/jensen.pdf>
- Kastels, Manuel. *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing, 2002.
- Lebl, Ženi. *Jevreji u Pirotu*. Pirot: Muzej Ponišavlja, 2015.
- Ljuboja, Gordana. *Etnički humor XX veka u humorističkoj štampi Srbije*. Beograd: Etnografski muzej, 2001.

⁷ Са друге стране Старе планине, дакле у пограничју, у бугарском месту Чипровци постоји жива традиција ткања ћилимова који су по начину израде и шарама најсличнији пиротском ћилиму.

- Митковић-Ђорђевић, А. „Пиротски ћилим све се мање производи“. *Пиротске новине* 6. март 2009, стр. 9.
- Nejlor, Kenet E. *Sociolingvistički problemi među Južnim Slovenima*. Београд: Prosveta, 1996.
- Петковић, Милица и Радмила Влатковић. „Пиротски ћилим (каталог изложбе у галерију САНУ)“. Београд: САНУ, 1996.
- Rougemont, Denis de. *Budućnost je naša stvar*. Београд: Književne novine, 1989.
- Rumic, Paolo. *Tri putnika na biciklu*. Београд: Геопетика, 2003.
- Сикимић, Биљана, ур. *Скривене мањине на Балкану*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2004.
- Stojković, Branimir. „Mreže identiteta i međukulturno komuniciranje“. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 3, 3 (2009): 353–362.
- Fatková, Gabriela. „Karakáčani v Bulharsku – pastevecká historie“. *Lidé města* 13, 1 (2011): 51–72.
- Fouchet, Michel. *Fronts et frontieres. Un tour du monde géopolitique*. Paris: Fayard, 1988.
- Fouchet, Michel. *L'obsession des frontières*. Paris: Gallimard, 2010.
- Hobsbawn, Eric. *Invention of Tradition*. Cambridge: CUP, 1993.
- Христов, Петко. „Границите на 'Шоплука' и/или Шопи без граници“. У *Скривене мањине на Балкану*, уредила Биљана Сикимић, 67–82. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2004.
- Cuccioletta, Donald. „Multiculturalism or Transculturalism: Towards a Cosmopolitan Citizenship“. *Journal of Canadian Studies* 17 (2001/2002): 1-11.
- Čiževski, Kšištof. *Etos pograničja*. Београд: Библиотека “XX век”, 2010.
- Ćirić, Jovan. *O pirotskom ćilimarstvu*. Pirot: Sloboda, 1968.
- Džunić, Slobodan. *Vetrovi Stare planine*. Niš: Prosveta, 1998.

Бранимир Стојковић

ЛИТЕРАТУРА

- Бајшански, Анђелија и Милена Годоровић. *Бојење тканина природним бојама*. Београд: Задружна књига, 1955.
- Баришић, Ранко. Занати у Пироту и околини. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 74, број 1 (2010): 173-234.
- Влагојевић, Borislava, Jasna Plavšić i Olivera Potić. Računske velike vode Toplodolske reke u profilu Topli Do. *Zbornik radova Građevinsko-arhitektonskog fakulteta* 23 (2008): 159-172.
- Влагојевић, М. Orthodox Religiousness at the End of the First Decade of the 21st Century. In *On Religion on the Balkans*, edited by D. B. Đorđević, 73–82. Niš and Sofia: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion and “Ivan Hadjyiski” Institute for Social Values & Structures, 2013.
- Вобић, Миљана. Starenje stanovništva Srbije – stanje i perspektive pristup „aktivnog“ starenje. *Gerontologija* 35, 1 (2007-2008): 9-30.
- Богдановић, Недељко. Књига као слика тла и времена (поговор). У Драгољуб Златковић *Дума*, 121–125. Пирот: Пи-прес, 2004.
- Бранковић, Снежана. *Прошлост мог завичаја (предања, приче, догађаји)*. Пирот: Музеј Понишавља Пирот, 2012.
- Бурсаћ, Милан. Геопотенцијали и демографске промене на подручју Висока у општини Пирот. *Зборник радова САНУ – Географски институт „Јован Цвијић“* 44-45 (1994): 223-245.
- Вашари. У *Пиротски лексикон*, уредник-координатор Томислав Г. Панајотовић, 36. Београд: Службени гласник, 2012.
- Вашариште. У *Пиротски лексикон*, уредник-координатор Томислав Г. Панајотовић, 36-37. Београд: Службени гласник, 2012.
- Витковић-Жикић, Милена. *Pirotski ćilimi / Les Kilims de Pirot*. Београд: Музеј примењене уметности, 2001.
- Владић Крстић, Братислава. *Традиционално ћилимарство у Србији*. Београд: САНУ, 1985.
- Војчић, Драгослав. 1998. *Народне школе у пиротском крају 1918-1941*. Пирот: Завод за социологију развоја села.
- Војчић, Драгослав. 2003. *Народне школе у пиротском крају 1878-1914*. Пирот: Виша школа за образовање васпитача.
- Војчић, Драгослав. 2006. *Основно школство у пиротском крају*. Пирот: Виша школа за образовање васпитача.
- Вукановић, Татомир. *Роми (Цигани) у Југославији*. Врање: „Нова Југославија“, 1983.
- Вуковић, Дренка. Старост и сиромаштво. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 131 (2010): 165-175.
- Географска енциклопедија насеља Србије*, књига 1. Београд: Географски факултет и Стручна књига, 2001.

- Глигоријевић, М. и М. Девеџић. 2006. *Програм промоције и развоја туризма у општини Пирот*. Пирот: Општина Пирот.
- Динић, Д. Питање идентитета – шта значи бити Пироћанац? *Пиротски зборник* 32-33 (2007-2008): 368-375.
- Dragović, Ranko, Marina Todorović i Stevan M. Stanković. Mogućnosti za razvoj održivog turizma na Staroj Planini. *Glasnik Srpskog geografskog društva* 91 (1) (2011): 87-116.
- Драшкић, Мирослав. *Ћилимарство у Србији*. Београд: Етнографски музеј у Београду, 1967.
- Душковић, Весна, ур. *Стари занати у Србији*. Београд, Етнографски музеј у Београду, 2009.
- Ђорђевић, Биљана. Заштита старих и традиционалних заната – Европска конвенција и национални интерес. *Музеју* 1, 1 (2008): 147–171.
- Ђорђевић, Dragoljub B. The Admirable Roma: A Contribution to the Solidification of Cultural Identity. U *Identiteti i kultura mira u procesima globalizacije i regionalizacije Balkana*, priredili Ljubiša Mitrović, Dragana Zaharijevski i Danijela Gavrilović, 289–315. Niš: Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, 2007.
- Ђорђевић, D. B. Religiousness of Serbs at the Beginning of the 21st Century: What is it About? In *On Religion on the Balkans*, edited by D. B. Ђорђевић, 65–72. Niš and Sofia: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion and “Ivan Hadjyiski” Institute for Social Values & Structures, 2013.
- Ђорђевић, Драгољуб Б. и Д. Тодоровић. Јован Ћирић као ромолог (Роми Ниша, Пирота и Лесковца). У *Социологија насеља – траговима Јована Ћирића*, приредила Драгана Стјепановић Захаријевић, 37-46. Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 2011.
- Ђорђевић, Драгољуб Б., Ђура Стевановић и Драган Тодоровић, прир. *Село у пограничју*. Београд: Службени гласник и Завод за проучавање села, 2012.
- Ђурковић, Миша и Димитрије Вујадиновић. *Народна култура у културној политици Србије*. Београд: Фондација „БалканКулт“ и Институт за европске студије, 2011.
- Џивојиновић, Mirjana. Settlements with Marketplace Status. *Зборник радова Византолошког института* 24-25 (1986): 407-412.
- Џивојиновић, Mirjana. The Trade of Mount Athos Monasteries. *Зборник радова Византолошког института* 29-30 (1991): 101-116.
- Елаборат о заштити географске ознаке порекла „Пиротски ћилим“*. Пирот: Комисија за вршење контроле израде и производње пиротског ћилима, 1995.
- Заштита географске ознаке порекла „Пиротски ћилим“*. Београд: Министарство за унутрашње економске односе – Завод за интелектуалну својину, Г-4/96/3, 2002.

- Златковић, Драгољуб. 2012. *Ругалице и њима сродни облици у традицији пиротског краја и суседних области*. Пирот: Народна библиотека у Пироту.
- Жиричек, Константин. *Историја Срба*, друга књига до 1537. године (Културна историја). Београд, Научна књига, 1952.
- Јанковић, Дејан. Значај социјалног капитала у развоју локалних сеоских заједница. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 123 (2007): 173-190.
- Јанковић, Милорад. Дар Хиландару. *Илустрована политика*, 16. 10. 1999, број 2126, стр. 25.
- Јанковић, М. Вековима за разбојем. *Магазин (додатак листа „Политика“)*, 5. 11. 2000, број 162, стр. 8–9.
- Јовановић, Борисав. *Пиротски Роми: историјско-етнолошки прилози*. Пирот: Народна библиотека, 2012.
- Јовановић, М. Пиротско ћилимарство и његов значај. *Пиротски зборник* 8–9 (1976): 311–320.
- Јовановић, Славиша. Ткање. У *Стари занати – етнографија, народна архитектура, ткање, грнчарство, израда шупељке*, 30–38. Димитровград и Трн: Природњачко друштво „Натура Балканика“ и Фондација „Др Стамен Григоров“, 2010.
- Јонић Игић, Мирјана. *Мале градске приче*. Београд: Центар за науку и културу „Свети Мина“ и Центар за позоришну и филмску уметност, 2006.
- Каваја, Јелена. Ћилим за успех и свекрвину милост. *Политика*, 14. 9. 2010. Доступно на: <http://www.politika.rs/rubrike/spektar/zivot-i-stil/Cilim-za-uspeh-i-svekrvinu-milost.sr.html>.
- Каниц, Феликс. *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књига II. Београд: Српска књижевна задруга и ИРО „Рад“, 1985.
- Кнежић, Branislava. Nasilje nad starima – društveno i naučno zapostavljeno područje. *Nauka, bezbednost, policija* 15, 1 (2010): 63-78.
- Кнежић, Branislava i Vojin Vidanović. Socijalna zaštita i briga o starima. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* 30, 1-2 (2011): 291-305.
- Ковачевић, Иван. Традиција и иновација годишњих сајмова. *Новопазарски зборник* 2 (1978): 127-132.
- Коматина, Славица. Доминантне представе о старости. *Становништво* 41, 1-4 (2003): 147-160.
- Костић, Коста Н. *Стара српска трговина и индустрија*. Београд: Задужбина Илије М. Коларца, 1904.
- Костић, Коста Н. *Историја Пирота*. Пирот: Музеј Понишавља Пирот, 1973.

- Костић, С. Годишњи обичаји у Пироту и околини. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 73 (2009): 65-92.
- Крстић, Дејан. Сабор на Кадибогазу: прилог познавању граничних сабора. *Теме* 35, 4 (2011): 1575-1602.
- Маричић, Биљана. Будућност старења – правци развоја социјалне заштите старих људи у заједници. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 131 (2010): 187-197.
- Марјановић, Весна. Комуникација с традицијом на примеру погребног ритуала у Шајкашкој, Тимочкој крајини и пиротском региону. *Гласник Етнографског музеја* 71 (2007): 63–87.
- Марковић Крстић, Сузана. Живот на граници и врелу. У *Од путање до аутостраде: споменица Јована Ђурића*, приредили Д. Б. Ђорђевић, А. Г. Костадиновић и Љ. Р. Митровић, 219-233. Ниш: ЈУНИР и Универзитетска библиотека „Никола Тесла“, 2010.
- Marković Krstić, Suzana. Depopulacija i senilizacija sela u Srbiji. У *Зборник стручних саопштења и постера са осмог националног геронтолошког конгреса За европске стандарде социјалне сигурности и квалитета живота у старости*, 22-41. Београд: Геронтолошко друштво Србије, 2011.
- Матић, Милош. Социјална организација у селима у околини Пирота. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 73 (2009): 13-64.
- Медић, Вјера. Саобраћај и пренос добара. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 74, број 1 (2010): 283-315.
- Мијатовић, Бошко. Социјално-економски положај старих у Србији. *Социолошки преглед* 37, 3-4 (2003): 225-240.
- Milankov, Marijana. Predstave i vrednosti o starima i starosti – starosne predrasude i stereotipi. *Gerontologija* 38, 1 (2011): 49-65.
- Милошевић Радловић, Лела. Старији људи и проблем старења становништва у медијима у Србији: анализа садржаја штампаних медија. *Теме* 35, 4 (2011): 1389-1406.
- Миљковић Катић, Бојана. Просторно планирање привредних делатности у Кнежевини Србији. У *Просторно планирање у југоисточној Европи (до Другог светског рата)*, приредила Бојана Миљковић Катић, 117-132. Београд: Историјски институт, Балканолошки институт САНУ и Географски факултет Универзитета у Београду, 2011.
- Митић, Бобан. Оживљавање „златног заната“. *Слобода*, 30. 9. 1995, стр. 7.
- Никитовић, Владимир. Процес демографског старења у Војводини и Централној Србији током последње две деценије 20. века. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 121 (2006): 249-258.
- Николић, Владимир М. *Стари Пирот – Етнолошке белешке из прошлости града*. Пирот: Музеј Понишавља, 1974.

- Николић, Илија (сабрао и приредио). *Пирот и Срез Нишавски 1801-1918, Грађа*, књига прва 1801-1883. Пирот: Музеј Понишавља, 1981.
- Николић, Илија (сабрао и приредио). *Пирот и Срез Нишавски 1801-1918, Грађа*, књига друга 1883-1893. Пирот: Музеј Понишавља, 1982а.
- Николић, Илија (сабрао и приредио). *Пирот и Срез Нишавски 1801-1918, Грађа*, књига трећа 1894-1918. Пирот: Музеј Понишавља, 1982б.
- Панајотовић, Томислав Г. *Адети: живот и обичаја становништва пиротског краја*. Пирот: Музеј Понишавља, 1986.
- Ранић, Zoran. Smišlja nove šare za pirotске ćilime. *Blic*, 16. 8. 2009. Доступно на: <http://www.blic.rs/Vesti/Reportaza/106360/Smislja-nove-sare-za-pirotske-cilime>.
- Панчић Миленковић, Каја. “Пироћанац више верује врапцу у руци него голубу на грани (Разговор са Драгољубом Златковићем, сакупљачем народног усменог блага пиротског краја).” *Градина* 17 (2007): 73–79.
- Равковић, Nikola F. Društveni značaj tradicionalnih godišnjih sajмова. *Etnološki pregled* 10 (1972): 97-103.
- Пенчић, Марија. „Босанска шара“ је била нешто посебно. *Магазин (дода-так листа „Политика“)*, 9. 6. 2013, број 819, стр. 24–25.
- Петковић, М. Тилимарско задругарство у Пироту. *Пиротски зборник* 22 (1996): 215–234.
- Петковић, Милица. Панађур у Пироту. *Пиротски зборник* 25-26 (2000): 209-217.
- Петковић, Милица и Радмила Влатковић. *Пиротски ћилим (The Pirot Kilim)*. Београд: САНУ, 1996.
- Petrović, Đurđica. Zapisi o cergi (čergi). U *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 49, urednik Mirko Marković, 483–504. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1983.
- Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији*. 2012. Београд: РЗС.
- Popović, B. 2003. The Cycle of Saint George in the Territory of the Pȇ Patriarchate. *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 34-35: 95–110.
- Правилник о одређивању послова који се сматрају старим и уметничким занатима, односно пословима домаће радиности, начин сертификавања истих и вођењу посебне евиденције издатих сертификата*. Београд: Службени гласник РС, 56/2012.
- Продановић, Љубица. 2002. *Директан рад учитеља са ученицима у комбинованом одељењу*. Београд: Едука.
- Рашевић, Мирјана. О старењу и старости у Србији. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 131 (2010а): 199-209.
- Rašević, Mirjana. Ka boljem životu starih u Srbiji. *Gerontologija* 37, 2 (2010b): 266-284.

- Рингишпил и глобус смрти. У *Пиротски лексикон*, уредник-координатор Томислав Г. Панајотовић, 238. Београд: Службени гласник, 2012.
- Родић, Зоран. Народно градитељство и становање у Пироту и околини. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 74 (1) (2010): 109-142.
- Савић, Мила. Пиротски вашар у 19. веку. *Слобода* 28. 2. 2009.
- Simeunović Вајић, Nataša i Ljiljana Manić. Nevidljiva generacija – stari u štampanim medijima u Srbiji. *Gerontologija* 38, 2 (2011): 56-68.
- Спасојевић, Перо и Владо Симеуновић. Комбинована одјељења – педагошки изазов савременог система образовања (Како сачувати сеоске 'патуљасте' школе?). *Нова школа* 9-10 (2012).
- Срећковић, Саша. Занати – подела и врсте. У *Стари занати у Србији*, уредила Весна Душковић, 12–14. Београд: Етнографски музеј у Београду, 2009.
- Srećković, Saša. Problem afirmacije zanata u Srbiji. U *Tradicijski obrti – nove atrakcije na kulturni turizam* (elektronsko izdanje), uredila Goranka Horjan, 47–49. Gornja Stubica: Muzeji Hrvatskoj zagorja, 2011. Dostupno na: <http://www.craftattract.com/pdf/Zbornik-Craftattract.pdf>.
- Срећковић, Саша и Сузана Антић (прир.). *Вашари у Србији*. Београд: Демократска странка – Издавачко-истраживачки центар, 2007.
- Станковић, Стеван М. *Пирот и околина: запис о завичају*. Пирот: Слобода, 1995.
- Станојевић, Жаклина и Емилија Манић. Одрживи рурални развој и прекогранична сарадња. *Гласник српског географског друштва* 89 (2) (2009): 43-64.
- Стевановић, М. и Ђорђевић Д. 1981. *Организација наставе у комбинованим одјељењима*. Горњи Милановац: Дјечје новине.
- Стојановић, Добрила. *Оријентални теписи и ћилими*. Београд: Музеј примењене уметности, 1971.
- Стојановић, Добрила. *Пиротски ћилими*. Београд: Музеј примењене уметности, 1987.
- Стојанчевић, Видосава. Роми (Цигани) у јужној Србији. *Лесковачки зборник* 21 (1981): 137–155.
- Стојковић, Драгана. Насеља и становништво општине Пирот – осврт на поједине историјске, етничке и демографске карактеристике. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 74, број 1 (2010): 11-108.
- Todorović, Dragan. 2013. Rajko Glišović: A Priest from Temska (Piro). In *A Priest on the Border*, edited by D. B. Đorđević, D. Todorović and M. Jovanović, 221–235. Niš: YSSSR and Faculty of Mechanical Engineering at the University of Niš.
- Тодоровић, Д. 2014. Пиротски вашар. У *Вашар у пограничју источне и југо-источне Србије*, приредили Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоро-

- вић и Дејан Крстић, 159–191. Нови Сад и Ниш: Прометеј и Машински факултет у Нишу.
- Трнавац, Недељко. 1990. *Мале сеоске школе – шансе за опстанак и даљи развој*. Београд: Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета и НИРО „Дечје новине“.
- Трнавчевић, Захарије. Србија као агроиндустрија. *Политика* 23. новембар, 23, 2012.
- Ћирић, Јован. *О пиротском ћилимарству*. Пирот: Слобода, 1968.
- Ћирић, Јован. Насеља Рома као обележја градске периферије (На примеру градова југоисточне Србије). *Лесковачки зборник* 19 (1979): 219–224.
- Ћирић, Јован В. и Витомир В. Живковић. *Крупац: географија, историја, друштвени живот, народноослободилачки рат*. Пирот и Ниш: ГИП „Просвета“, 1974.
- Цветкова, Бистра А. *Френски пътеписи за балканите XV-XVIII в.* Софија, 1975.
- Цветковић, Марина. *Игра шарених нити: колекција пиротских ћилима Етнографског музеја у Београду*. Београд: Етнографски музеј у Београду, 2008.
- Цветковић, Марина. Ћилимарство. У *Стари занати у Србији*, уредила Весна Душковић, 21–26. Београд: Етнографски музеј у Београду, 2009.
- Цветковић, Марина. Домаћа текстилна радиност у околини Пирота у другој половини XIX и у XX веку. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 74, број 1 (2010): 235-281.
- Cvitkovic, I. *Encountering Others*. Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion, 2013.
- Чалић, Мари-Жанин. *Социјална историја Србије 1851-1941*. Београд: Clío, 2004.
- Шобић, Јерина. Збирка пиротских ћилимова Етнографског музеја у Београду. *Зборник Етнографском музеју у Београду 1901-1951* (1953): 101–115.
- Шобић, Јерина. Пиротско ћилимарство и његове везе са Истоком. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 21 (1958): 1–46.
- Шпијуновић, Крстивоје. 2003. *Рационализација рада у комбинованом одјељењу*. Ужице: Учитељски факултет у Ужицу.

ИНДЕКС ИМЕНА

- Антић, Момчило 124
Антонијевић, Драгослав 122
Асковић, Радован 179
- Богдановић, Недељко 122
- Васић, Марија 28, 29
Вучковић, Вељко 51-55, 57-59
Вучковић, Зорица 51, 52, 54, 57
Вучковић, Јовица 51, 54, 57
Вучковић, Срђан 51-55, 58, 59
- Гаротић, Милан 3. 76
Глишовић, Рајко 49, 104-110
- Деспотовац, Саша 48
Дроз, Димитрије 9
- Живковић, Мита 77
Живковић, Павлина 28-30, 32-43
- Здравковић, Бобан 161
Златковић, Драгољуб 57, 117-120, 122, 124-130, 133
Златковић, Марија 128
- Ивић, Павле 121, 124, 126
Игић, Ђорђе 163, 164
Илић, Славица 86
Илић, Ружица 86-92, 96
Илић, Чеда 90
Иринеј, владика 106, 107
- Јашаревић, Владимир 179-181
Јовановић, Борисав 178, 182
Јовановић, Ивко 118
Јовановић, Миливоје 50
Јовић, Бора 40
- Каниц Феликс (Felix Kanitz) 69, 151, 161, 177
Карађорђевић, Александар I 76, 84
Карађорђевић, Петар II 84
Кратовац, Риза 178
Крстић, Дејан 118
- Лефевр (P. Lefèbvre) 150
- Љубинковић, Ненад 118
- Манић, Владимир 55
Манчић, Данило 96
Милановић, Урош 164
Младеновић, Димитрије-Гага 49
Младеновић, Коста-Гага 49
- Нађ, Бранка 164
Нешић, Радмила 182
Николић, Владимир М. 68, 177
Николић, Илија 126, 132
- Обреновић, Драга 77
Одаловић, Мошо 52
- Панајотовић, Тома 124
Панић, Витомир 124
Панић, Драган 95
Пачић, Зека 182, 184
Пејчић, Биљана 31, 34, 39-41
Петковић, Љиљана 28
Петровић, Василије 35, 37, 42
Петровић, Деско 92
Петровић, Тома 76
Плотњикова, Ана 122
Поповић, Горан 10
- Ранчић, Гојко 124
Реметић, Слободан 122, 126
Ристић, Ана 48

Ристић, Данијела 48
Ристић, Сандра 48
Ристић, Тони 48, 49, 51-56, 58

Савић, Братислав 34, 36, 42
Савић, Горан 164
Савић Панајотовић, Мила 150
Савов, Сретен 28
Сикимић, Биљана 117
Собољев, Андреј 122
Срејовић, Драгослав 91
Станковић, Стеван М. 68
Стојановић, Драган 167
Стојановић, Радмила 121
Стојковић, Бранимир 205

Тодоровић, Драган 217
Требјешанин, Жарко 117

Хасановић, Мохамед 178

Цветков, Бошко 56
Цветков, Љубинка 56

Ћатовић, Валентина 29, 34
Ћирић, Бојан 11
Ћирић, Гордана 11
Ћирић, Душан 124
Ћирић, Зоран 10-14, 16, 18, 19
Ћирић, Јован 94, 177
Ћирић, Миљан 11, 15
Ћирић, Славица 95

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Драган Тодоровић (1971, Ниш), *социолог мањинских идентитета, социолог религије и ромолог*, доктор социологије, ванредни професор из *Основа социологије и Социологије мањинских идентитета* на Филозофском факултету Универзитета у Нишу, уредник серије *Philosophy, Sociology, Psychology and History* часописа „Facta Universitatis“ Универзитета у Нишу (2013), уредник за друштвена питања и социологију у часопису „Балканске синтезе“ Филозофског факултета у Нишу (2013), председник Српског социолошког друштва (2013-2015), председник Југословенског удружења за научно истраживање религије (2015), члан Одбора за проучавање живота и обичаја Рома САНУ (2013), члан Комисије за доделу годишње награде „Др Зоран Ђинђић“ за најбољи дипломски рад, завршни рад на мастер академским студијама или магистарски рад из филозофских и социолошких наука у Републици Србији (2015).

Самостално и у коауторству написао и приредио следеће књиге и зборнике: *Јавор изнад главе: класична вера и ромско-православна сеоска гробља*, 1999; *Млади, религија, веронаука – изгледи интеркултурализма*, 2001; *Ромске душе*, 2001; *Sociologija i istorija*, 2003; *Romas and Others – Others and Romas (Social Distance)*, 2004; *Evangelization, Conversion, Proselytism*, 2004; *Romani Narratives about Pre-death, Death and After-death Customs/Romano Vakeriba kotar Angluno-meribasere, Meribasere thay Palomeribasere Adetya*, 2005; *Нишка ромолошка школа: Библиографија 1996-2005*, 2006; *Друштвена удаљеност од Рома (Етничко-религијски оквир)*, 2007; *Islam at the Balkans in the Past, Today and in the Future*, 2007; *Kvalitet međuetničkih odnosa i kultura mira na Balkanu* 2008; *Jemka has Risen (Tekkias, Tarikats and Sheiks of Niš Romas)*, 2009; *Orthodoxy from an Empirical Perspective*, 2011; *Religion, Religious and Folk Customs on the Border*, 2012; *Село у пограничју*, 2012; *A Priest on the Border*, 2013; *1.700 година Миланског едикта: социолошка перспектива*, 2013; *Вашир у пограничју*, 2014; *Хришћанство у 21. веку*, 2014; *Интернет и друштво*, 2014; *Cult Places on the Border*, 2014; *Cemeteries and Burial Customs on the Border*, 2015; *Роми на трећи начин*, 2015; *Нишка ромолошка школа: Библиографија 1996-2015*, 2017.

E-mail: dragan.todorovic@filfak.ni.ac.rs

Библиотека ПОГРАНИЧЈЕ

Изашло

- Ђорђевић, Драгољуб Б., Стевановић, Ђура и Драган Тодоровић (прир.) *Село у пограничју*. Београд, Ниш: Службени гласник, Машински факултет, 2012.
- Милошевић Радуловић Лела, Петровић, Јасмина и Ивана Илић Крстић (прир.) *Старији људи у пограничју*. Београд, Ниш: Службени гласник, Машински факултет, 2013.
- Тасић, Милан, Здравковић, Данијела и Дејан Крстић (прир.) *Људи из пограничја говоре*. Врање: Учитељски факултет, 2014.
- Ђорђевић, Драгољуб Б., Тодоровић, Драган и Дејан Крстић (прир.) *Вашар у пограничју*. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Машински факултет, 2014.
- Ђорђевић, Драгољуб Б., Вуковић, Милован (прир.) *Породично газдинство у пограничју*. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Машински факултет, 2014.
- Ђорђевић, Драгољуб Б., Узуновић, Славољуб и Владан Петровић *Сирово борово: социолошка генеза прешевског Цакановца*. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Машински факултет, 2014.
- Ђорђевић, Драгољуб Б., Трифуновић, Весна и Његош Драговић (прир.) *Узорник у пограничју*. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Машински факултет, 2014.
- Јовановић, Марија, Трифуновић, Весна и Данијела Здравковић (прир.) *Учитель у пограничју*. Ниш: Филозофски факултет, 2014.
- Ђорђевић, Драгољуб Б., Петровић, Јасмина (прир.) *Проучавање друштвених појава: методолошка разматрања*. Ниш: Филозофски факултет, Машински факултет, 2014.
- Богдановић, Недељко (прир.) 2014. *Село невесело*. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Машински факултет, Хемимонтана.
- Ђорђевић, Драгољуб Б. (прир.) *Бити социолог села*. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Машински факултет, 2014.
- Крстић, Дејан, Ђорђевић, Драгољуб Б. и Сузана Марковић Костић (прир.) *Занатлија у пограничју*. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Машински факултет, 2014.
- Ђорђевић, Драгољуб Б. *Сазревање предграђа*. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Машински факултет, 2015.
- Ђорђевић, Бобан, Крстић, Дејан. *Путевима историје уметности и музеологије: библиографија Лепосаве Миловановић*. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Машински факултет, 2015.
- Ђорђевић, Драгољуб Б., Тодоровић, Драган и Јасмина Петровић (прир.) *Пограничје*. Ниш: ЈУНИР, Машински факултет, 2015.
- Тодоровић, Драган. *Роми на трећи начин*. Ниш и Нови Сад: ЈУНИР, Прометеј, 2015.
- Тодоровић, Драган, Тасић Милош (прир.) *Пограничје: библиографија 2011-2015*. Ниш: ЈУНИР, Машински факултет, 2015.
- Петровић, Јасмина. *НВО у пограничју: стање и перспективе*. Ниш и Нови Сад: Машински факултет, ЈУНИР, Прометеј, 2016.
- Марковић Крстић, Сузана. *Црнотравско пограничје у социодемографском контексту*. Ниш и Нови Сад: Машински факултет, ЈУНИР, Прометеј, 2016.
- Милошевић Радуловић, Лела, Стјепановић Захаријевски, Драгана. *Свакодневица пограничја: општина Књажевац као девастирано подручје*. Ниш и Нови Сад: Машински факултет, ЈУНИР, Прометеј, 2016.
- Здравковић, Данијела, Марковић, Марија, Јовановић, Марија. *Образовни ресурси у пограничју*. Ниш и Нови Сад: Машински факултет, ЈУНИР, Прометеј, 2016.
- Тодоровић, Драган. *Пирот: живети у пограничју*. Ниш и Нови Сад: Машински факултет, ЈУНИР, Прометеј, 2017.

У припреми

- Богдановић, Недељко *Руна на черги*. Ниш и Нови Сад: Машински факултет и Прометеј, 2017.
- Тодоровић, Драган, Ђорђевић, Драгољуб Б. *Занимљиви Роми*. Ниш: Филозофски факултет, 2017.